

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Gróh Gáspár*

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*

Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*

Online szerkesztő: *Horváth István*

Tördelés: *Dombi Viktória*

ÚJ FOLYAM XXX.

2021/1–2. SZÁM

GRÓH GÁSPÁR	<i>Egy pandán aggodalmai</i>	3
M. SZEBENI GÉZA	<i>Vázlat Valéry Giscard d'Estaing politikai pályafutásáról</i>	6
TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ	<i>Európa jövője</i>	20
EGEDY GERGELY	<i>Asbóth János az egyéni szabadság zsidó hagyományáról</i>	33
DERÉKY GÉZA	<i>A fiziognómiai világképről – Rudolf Kassner és Rilke-esszéi</i>	47
BRENNER JÁNOS	<i>A kiegyezésről, bécsi szemmel – Moritz von Kaiserfeld, Deák Ferenc és politikai környezetük</i>	55
PALKOVICS TIBOR	<i>A boldogtalanság művészete – A „művészet-megértés kulcspozíciójának” hangsúlyai Hamvas Béla szemléletében</i>	62
GOMBOS LÁSZLÓ	<i>Beethoven csókja – Egy legenda útja Lisztől Bartókig</i>	70
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	<i>„Ez az én testamentumom...” – Zrínyi szellem-ujja</i>	79
GRÓH GÁSPÁR	<i>Írók a Balatonnál</i>	85
VERESS EMŐD	<i>Vizsgálódások egy régi fénykép ürügyén: a Diemár–Heteyi-ügy</i>	92

FERENCZY ÖDÖN	<i>A kémelhárítás az államvédelem szolgálatában – (részlet)</i>	104
---------------	---	-----

KÖRKÉP

S. KIRÁLY BÉLA	<i>Amikor az áldozatnak kell szégyenkeznie...</i>	107
LUDMANN MIHÁLY	<i>A józsefvárosi távbeszélő központ</i>	111
PETŐ ZOLTÁN	<i>Konzervatív szótár született? – A Magyar Politikai Enciklopédiáról</i>	116
FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN	<i>„Egyszerre kint s bent” – Zalatnay István írásairól</i>	121
DEÁK ANDRÁS MIKLÓS	<i>Egy magyar huszár Bécsben</i>	124
NÉMETH ZSOLT	<i>A szlovákiai magyarságnak sikertörténété kell válnia</i>	126
SZERZŐINK		129

Lapszámunk illusztrációit a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Fortepan, Veress Emőd, illetve Ludmann Mihály jóvoltából közöljük. A fedélen látható képen Németh László unokáival kártyázik Sajkodon, 1969-ben. (MTI Fotó – Molnár Edit felvétele).

EGY PANDÁN AGGODALMAI

Középkori tengerészek körében élt egy legenda a titokzatos déli kontinensről, amit aztán a valahai geográfusok komolyan vettek, míg aztán Cook kapitány sikeresen fölfedezte, és az Ausztrália nevet kapta. Ez már történelem, néhol iskolai tananyag. Az még nem, hogy virológusok és némely szakemberek, de maga az egészségügyi világszervezet is arra figyelmeztette az emberiséget, hogy egy még pontosan nem ismert, de feltételezhető veszedelem fenyeget, egy olyan járvány, amelyik az I. világháború utáni spanyolnáthához hasonló pusztítást okoz. Először azt gondolták, hogy a madárinfluenza és az aktuális influenza vírusának találkozásából majd egy ilyen mutáció keletkezik. Ez eddig, szerencsénkre, elmaradt. De a természet azért próbálkozott, jöttek a helyi jelentőségű, sikeresen izolált járványok, a légionárius betegség és az ebola.

De a fenyegetés akkor is velünk maradt, ha éppen megúsztuk valamelyik formájának jelentkezését. Azt ugyanis látnunk kellett, hogy a globalizáció révén a valaha csak helyi pusztítást okozó fertőzések ma a világ bármely pontját elérhetik, aztán már a kórokozó természetétől, a hagyományos ellenintézkedések sikerétől és a tudomány erőfeszítéseinek eredményességétől függ, hogy mi következik. Gondoljunk az első nagy ijesztésre, a HIV-vírusra, amely spontán módon gyakorlatilag nem terjed, de a madárinfluenza bárhova eljut, és bár a nagy ijedelmet okozó kergemarha-kór eszkalációja elmaradt, az afrikai sertéspestisnek nem sikerült gátat szabni. Vagyis bőven maradt okunk a gyanakvásra, mert várható volt, hogy előbb-utóbb beüt valami, ami az emberiség ma normálisnak tartott életmódja mellett globális járvánnyá válik.

Így is történt. Nem volt törvényszerű, hogy a világjárványt a Covid-19 okozza, de alighanem elkerülhetetlen volt, hogy valamilyen kórokozó kiváltsa a világjárványt. Hogyan is képzelhette bárki, hogy egy olyan világrendben, amelyben már nem bizonyos, meghatározható javakat, hanem magát az otthonául szolgáló bolygót fogyasztja az emberiség, el lehet kerülni, hogy a természet visszavágjon? És gondolhatja-e valaki, hogy ha tudunk is kezdeni majd valamit a koronavírus okozta bajainkkal, akkor majd minden tartósan rendben lesz?

Mert nem lesz rendben semmi: semmi sem utal arra, hogy az emberiség tanulna a leckéből, annál sokkal jobban ragaszkodik a bűneihez (melyek közül néhányra Konrad Lorenz már évtizedekkel ezelőtt figyelmeztetett). Az egyes emberek talán élnének másként, de az embe-

riség olyan gazdasági és kulturális rendszert működtet, olyan ökonómiai, szociális és ökológiai szerkezeteket alakított ki és szolgál, amelyek messze vannak attól, hogy normálisnak tartsuk őket. A világjárvány ezek működését zavarta meg, de a hiba elhárítása folyamatban van, és mindenki azon dolgozik, hogy az abnormitás visszanyerje korábbi jogait. Mert ugyan elképesztő a tudományok haladása, lenyűgözők az új felfedezések köznapi ajándékai, az 5D-s rendszerek, a vezető nélküli autózás, automatizálás, a gyógyítás csodái, az emberi genom ismerete nyújtotta távlatok, a turisták számára szinte napokon belül hozzáférhető az űrutazás lehetősége.

Az ember mindent meg tud valósítani, ami csak az eszébe jut, és valószínűtlenül gazdag ötletekben. Mégsem arra használja képességeit, amikre valók. Mert lehet szárnyakkal úszni, mint a pingvinek, és uszonyokkal legyőzni a gravitációt, mint a repülőhalak – de azért a szárny alapvetően röpkedésre és az uszony úszásra való...

És itt van az a bökkenő is, amit először vagy hat évtizede kezdtek szóvá tenni, én jó negyven éve fogalmaztam meg magamnak először: Lehet-e véges rendszerben a végtelen növekedés feltételezésére épülő gazdaságot működtetni? A válaszhoz bőségesen elegendő egy lezárt üvegben égő gyertya példája: amikor elhasználja a rendelkezésére álló tér levegőjének oxigénkészletét – elalszik. Hogy mit jelent ez, azt minden különösebb képzettség nélkül meg lehet érteni, egy hatéves gyerek számára sem jelent nehézséget. Csak éppen a már fényév-milliárdokra ellátó emberiség nem akarja fölfogni, hogy ő maga az a gyertya, amely elfogyasztja élete feltételeit. És, paradox módon, éppen azok a bámulatos eredmények ámitják el és ringatják hamis biztonságtudatba, amelyek következményeként idáig jutott. Jól mutatja e helyzetet, hogy egy olyan briliáns elme, amely némely felismerésével a populáris kultúrának is celebje lett, az emberi faj túlélésének garanciájaként egy másik bolygóra áttelepedést ajánlotta. Vagyis Hawking professzor valamiféle kozmikus gyarmatosítást ajánl, azaz a növekedés folytatását, ami persze illik az angolszász tradícióhoz. Nem tudom, hogy ezért gondolta-e így, vagy azért, mert erkölcsi és kulturális értelemben tartotta reménytelennek az emberi nem visszatérését valami olyan egyensúlyi állapothoz, ami a Földön is biztosítaná megmaradását. Az is lehet, hogy gondolkodása mélyszerkezetében a gyarmatosító hagyomány is összefüggött az elméleti fizikusként a táguló világegyetemről szóló elképzelésével. De egészen azt sem zárnam ki, hogy az angol irodalomban oly fontos szarkasztikus utópizmus folytatásaként, azaz segélykiáltásként értsem javaslatát, aminek éppen az ellentétére kellene figyelniünk. Mert amit mondott: kétségbeejtő. Földhözragadt Föld-lakóként azt hiszem, az em-

ber más bolygón másfajta lény lesz, mint az, amelyiket az itteni bő hárommilliárd éves evolúció formált ilyené, amelyik mai krízisében is szeretne a jövőben reménykedni.

Az viszont biztos, hogy minden eddigi felfedezés a növekedést szolgálta. Új teret, új energia- és nyersanyagforrásokat, piacokat, azokat ellátó és megteremtő technológiákat tártak fel. A most felfedezett új földrész létezése korábban is feltételezhető volt, magába foglalja a már ismert kontinenseket, és nem a térképen kell keresni. Én (hogy azért különbözzön a pandémia szótól, de ne nagyon) a *Pandánia* nevet adnám neki, amelynek lakói a *pandánok*, azaz mi magunk, a mai emberiség. Most, hogy már tudjuk, hova érkeztünk, jó volna alaposan megismerni. Vagyis fel kellene fedezni magunkat, magunkban, egy történelmi lépésekben szempillantásnyi ideje elvesztett, néhol talán még élő, mai világrendünkben töredékesen élő, lehetséges civilizációnkat, amelyben a fejlődést nem azonosítjuk a növekedéssel, és nem véges-materiális extenzitásnak, hanem szellemi kiteljesedésként éljük meg.

Ma már látható: a Covid-19 járvány minden bizonnyal megfékezhető. Ahhoz azonban, hogy pandánokból emberek legyünk, mégis el kellene felejtetni a tudomány mindenhatóságába vetett ábrándjainkat. Mert lehet, hogy elvben egy másik bolygón élhetnek majd (olyan, amilyen) emberek (pandánok?), de hogy az utópiából kivételesen valóság legyen, nagyon sok idő kell. Több, mint amit jelen életmódunk enged nekünk, ha a járvány csöndesedése csak a korábbi, rohamos pusztulással fenyegető modellhez való visszatérést hozza majd. Hogy mit jelent ez, jól mutatja szelfi-turisták gyakorlata, akik hátramenetben közelítenek az egyetemes emberi szellem legnagyobb alkotásaihoz, hogy maguk mögött azokkal örökítsék meg saját ábrázatukat, hogy kapjanak a képre valamennyi lájkot azoktól, akiket valójában sem ők nem érdekelnek, sem a háttér.

Valahogy így nem nézünk szembe valós problémáinkkal sem. Így, hétköznapi pandánként attól tartok: a betegség(ek) globális terjedését okozó szellemi deformitás itt marad, annak gyógyítására még nincs számunkra. Mert a járvány mi vagyunk.

VÁZLAT VALÉRY GISCARD D'ESTAING POLITIKAI PÁLYAFUTÁSÁRÓL

„A fiatalember még sokra viszi” – mondta De Gaulle egyik bizalmasának az 1958-as kormánya ifjú, 32 éves pénzügyminisztériumi államtitkáráról, Valéry Giscard d'Estaing-ről. Igaza lett, de nem tudhatta, hogy a lemondása után négy évvel VGE már elnök lesz, és a gaulle-izmus még fellelhető romjait villámgyorsan eltakarítja.

Valéry Giscard d'Estaing nagypolgári bankár- és politikuscsaládba született, ahogy a régi angol mondás tartja: ezüstkanállal a szájában jött a világra. 1955-ben az Edgar Faure miniszterelnök alakította kormányban a miniszterelnöki titkárság helyettes vezetője lett. Anyai nagyapja hosszú parlamenti pályafutás után, 82 éves korában visszavonult és ő vette át a képviselőséget. A függetlenek és kisgazdák listája – amelyen VGE szerepelt – két hellyel éppen, hogy befutott, s így alig harmincévesen sikerrel abszolválta pályafutása első megmérettetését. A haldokló IV. Köztársaság nemzetgyűlésében sűrűre szötte kapcsolati hálóját, és politikai barátaival megalapította a negyven éven aluli képviselők nyolcfőnyi csoportját.

Az európai építkezés, a Közös Piac tekintetében az álláspontja sziklaszilárd: szerinte a Közös Piac Európa utolsó lehetősége, és ez egybeesik a francia gazdaság fő érdekeivel. A Római Szerződés ratifikációs vitáján nagy sikert aratva jelentette ki, hogy az EGK kihívásainak csak úgy tud hazája megfelelni, ha felkészül a szabaddá tett gazdasági–pénzügyi–kereskedelmi csere kihívásaira, végrehajtva az ehhez szükséges szerkezeti változtatásokat. Ez volt az első alkalom, amikor meghatározta azt a politikai vonalat, amelyikhez egész életútja során tartotta magát.

A De Gaulle hatalomra jutását megelőző lázas hetekben Giscard nem volt elragadtatva a Tábornok visszahívásának a gondolatától, attól tartott, hogy az új csapatban nem jut neki hely. Az 1958. november 22–30-i választások során a szavazók „vérengzést” hajtottak végre az előző Ház újrainduló képviselői között, és közülük 380 nem nyerte vissza a helyét az új Nemzetgyűlésben. VGE viszont már az első fordulóban győzni tudott az új, kétfordulós választási rendszerben, és ez nagy teljesítmény volt. Tagadhatatlan szakértelme és Antoine Pinay, a függetlenek nagy tekintélyű pénzügyminiszteréhez fűződő politikai kapcsolatai okán az új kormányban a pénzügyminisztérium államtitkára lett, s így a végrehajtó hatalom centrumába került. Bár Pinay esetleges távozása esetére

azt ígérte, hogy beadja lemondását, ám mikor a „kemény frank” atyját a Tábornok menesztette, ő mégis maradt.¹

1962. január 18-án Giscard – még mindig fiatalon – már pénzügy-miniszter, és presztízsét, befolyását csak erősítette, hogy hetenként referált a Tábornoknak. Felügyelt területe óriási volt és átszötte az egész országot, szinte mindenre és mindenkre rálátással rendelkezett. Tárcájához tartozott többek közt a költségvetés, a számvevőség, a vámórság, az adóhivatal, a pénzügyi és gazdasági tervezés, belkereskedelem, árpolitika, külgazdaság, az államadósság kezelése, a biztosítás-felügyelet, az állami nyomda, a pénzverde, a haszonjövedék. Posztját későbbi karrierje szempontjából oly fontosnak ítélte, hogy De Gaulle emlékeztetés² sajtóértekezletét követően „elvbarátai” sürgetésére és sem volt hajlandó lemondani.

Az 1962. novemberi nemzetgyűlési választásokon „független köztársaságpárti” címkével indult, és újra elnyerte a nagypapától örökölt képviselői mandátumot. Miniszteri tárcájának megőrzésében fontos szerepet játszott, hogy Pompidou kormányfőnek a gaulle-ista többség felvizezésére tett kísérletei céljából a „független republikánus” VGE jól jött. Az új nemzetgyűlésben ugyanis 32 honatyával megalakította képviselőcsoportját, melynek vezetőjeként a gaulle-izmus hullámtaráján vitorlázott.³

Az V. Köztársaságnak végleges formát adó 1965-ös elnökválasztást követően VGE – miután visszautasította a fejlesztési tárcát – kénytelen volt búcsút venni a kormányzati pozíciótól. Ez utóbbi annak volt betudható, hogy a „stabilizációs terv” nem működött megfelelően – mint ez a kormányuléseken folytatott vitákból kiderült – és a Tábornok nem a tervet elővezető, feléje hűséget tanúsító Pompidou nyakába akarta varr-

¹ Húsz évvel később a 90 éves Pinay megjegyezte: „Azóta is várom a lemondását”. [Franciaországban az 1960. januári valutareformmal bevezették az új frankot. 1 új frank 100 régivel lett egyenértékű. Újabb elértéktelenedés csak 1968-ban történt, mielőtt a Bretton Woods-i rendszert felváltotta a szabadon lebegő árfolyamrendszer. – A szerk.]

² 1962. május 15. A Tábornok csak a nemzetek Európáját tartotta elfogadhatónak. (Ez volt a híres „volapük” beszéd.) [A volapük volt az első mesterséges, nemzetközi közvetítő nyelv, amely jelentősebb sikereket ért el, főleg Franciaországban és Németországban. A mozgalom mintegy tíz évig virágzott a 19. század fordulóján, aztán lassan elhalt, helyét átvette az eszperantó. Charles de Gaulle francia elnök élesen elutasította a föderatív Európát. Az egyet nem értés legnyilvánvalóbb pillanata De Gaulle 1962. május 15-i sajtótájékoztatója volt, amikor kigúnyolta a „a hontalanok és az integrált nyelvek Európáját”. – A szerk.]

³ Pompidou nem volt elragadtatva VGE pártjától, annak zsarolási potenciáljától. Látható volt, hogy az új párt célja VGE elnöki útjának kikövezése. Ennek ellenére Pompidou megvédte ellenfeleitől: „Ne tévedjenek! Giscard bizalmat ébreszt a tőkében és a kapitalizmusban. Okos és rátermett. Felülmúlhatatlan szakember. A kormányban a jobboldalt és a burzsoáziát képviseli. [...] Szükségünk van rá. Én javasoltam neki, hogy hozza létre a független köztársaságpártiak (képviselő-) csoportját. Tudják jól, hogy nem gaulle-ista, csupán De Gaulle szövetségese. Nem egészséges, hogy az Elnök és a kormány csak egy képviselőcsoportra tudjon támaszkodni [a nemzetgyűlésben]. Kíváncsi vagyok, hogy a többség koalíció benyomását keltse!” Alain Peyrefitte: *C'était De Gaulle*. Quarto Gallimard 2002, 469-470.

Szabó Lőrinc, Illyés Gyula és Keresztury Dezső Illyéséknél Tihanyban, 1953 (ismeretlen felvétele)

ni a felelősséget. A gaulle-ista párt „kemény magja” is szabadulni akart tőle, aki nagyburzsoáként idegen test volt a részben „népi ihletettségű” gaulle-isták számára. Pompidou is úgy látta, hogy pénzügyminisztere folyamatosan kikezdi az első miniszteri hatáskörét. Giscard vérig sértve távozott a hatalomból, azon csodálkozva, hogy a meghatározó pénzügyi körök sem álltak ki mellette.

VGE visszavonult erőt gyűjteni, amihez jó háttérrel adott a Távlát és valóság néven megalakuló országos politikai klubhálózata, amire ráépült az év elején pártja, a *Független köztársaság pártja* 35 fős képviselő-csoporttal, amelyik nélkül nem volt meg a kormány számára a többség. Helyesnek bizonyult elképzelése, hogy a hatalmon belül próbálkozzon egy liberális alternatívának az „igen, de...” jelszavával. Az „igen” a köztársasági elnöknek szólt, a „de” a társadalom korszerűsítését, a modernitást, az Európa-építést sürgette. (A „de”-vel nem lehet kormányozni, jegyezte meg erre a Tábornok.) Gazdasági liberalizmusa szellemében természetesnek vette, hogy az EGK nyitott határai generálta gazdasági verseny feleslegessé teszi a kormány tervezését, beavatkozását a gazdaság önmozgásába. Ez utóbbi szabályozását a verseny kihívásaira adott válasz végzi el. Politikai liberalizmusát illetően több alkalommal kifejtette, hogy a politikai intézmények jó működéséhez elengedhetetlen

a párbeszéd, az ellenzék érveinek figyelembe vétele, annak kritikája – még akkor is, amikor ez kellemetlen a hatalomnak. A nemzetgyűlés szerepét illetően kötéltáncosnak bizonyult: helyeselte, hogy a nagy, stratégiai kérdésekről a kormány (a Tábornok) a nemzetgyűléstől függetlenül dönt, de úgy látta: a nemzetgyűlésnek meg kell hagyni azt a jogát, hogy a „normális” törvényhozó tevékenységét folytassa.

A konföderális – de nem nemzetek feletti – Európát illetően számos megnyilatkozásában fejtette ki, hogy az „Európa-építés” híve, aminek az útja a gazdasági, szociális és politikai kihívásokra adott válaszokon keresztül vezet.⁴ Felvázolta az európai bank felállításának szükségességét, a vámhatárok eltörlését, a belgazdaságok egyeztetett politikáját, és a tagországok termelésére nehezedő adó- és szociális terhek kiegyenlítését. Úgy vélekedett, hogy az európai konföderáció néhány éven belül képes lesz az önálló kül-, védelmi politika-, és pénz megteremtésére. A modern kommunikációs eszközöket mesteri hozzáértéssel kezelve sikeresen vitte át üzenetét az európai, modern, szociális, dinamikus és fiatal Franciaországról olyannyira, hogy az 1967-es nemzetgyűlési választásokat követően pártjával kulcspozícióba került. Az egyetlen egy fő gaulle-ista többség (amihez persze csatlakozott a centrum, és néhány mérsékelt képviselő) számára Giscard a maga 44 fős képviselőcsoportjával a háta mögött nagyon értékesé vált. Pompidou nem is tehetett mást, mint hogy támogatta VGE-nek a nemzetgyűlés pénzügyi bizottsága elnöki székére bejelentett igényét. A poszt biztosította számára, hogy figyelemmel kísérje s mintegy ellenőrizze a kormány működésének legkényesebb részleteit.

Egyelőre megelégedett azzal, hogy éreztesse hatalmát a kormánnyal. A nemzetgyűlési választásokat követően a kormány bejelentette az alkotmány 38. bekezdésére hivatkozva, hogy a gazdasági és pénzügyi területen rendeleti úton kíván kormányozni. Az ellenzék azonnal bizalmatlansági indítványt nyújtott be, s a harmadik Pompidou-kormány sorsa így Giscard és a független köztársaságpártiak kezébe került. Jól tudta azonban, hogy ha él a hatalmával és megbuktatja a Tábornok miniszterelnökét, soha nem lesz bocsánat a kirobbantott politikai válság és árulás miatt a jobboldaltól, a gaulle-istáktól, akik nélkül nem nyílik lehetősége arra, hogy valaha is köztársasági elnök legyen. A bizalmatlansági indítványról folytatott nemzetgyűlési vita során megelégedett azzal, hogy súlyos kifogásait hangsúlyozta, és kijelentette, hogy a felfordulás elkerülése miatt nem szavazza meg a bizalmatlansági indítványt. S ezzel újabb hangsúlyt adott az „igen, de...” politikájának, jelezve,

⁴ *Le Monde*, 1966. febr. 23.

hogy szerinte az egyre fáradó gaulle-izmus mellett létezik egy életképes alternatíva a jobboldalon.

1968 májusának válságos napjaiban visszavonult Chamalières-be, ahol polgármester volt, és nem vett részt a Pompidou által vezető politikusoknak tartott tájékoztatókon. Mi több, időnként mérgezett nyilatkat lőtt a kormányra, annak távozását követelve, mivel képtelen megoldani a válságot. Ezzel a Tábornok bajuszát is megráncigálta. Giscard legnagyobb melléfogása az volt, hogy nem vett részt a május 30-ra szervezett, De Gaulle melletti milliós tüntetésen. Nyilvánvaló, súlyát túlértékelte, és nem vette észre, hogy helyzete drámaian megváltozott. A keserű leckét a júniusi, mindent elsőprő gaulle-ista győzelmet hozó nemzetgyűlési választások jelentették. Pártja képviselői mandátumokat veszített, másrészt a gaulle-isták (UDR) 97 mandátummal többet kaptak, és így összesen 294 képviselővel egyedül is többséget alkottak a nemzetgyűlésen. Semmi szükségük nem volt a továbbiakban d’Estaing támogatására.

A Tábornok nem felejtette el, hogy 1967 augusztusában VGE bírálta a „hatalom magányos gyakorlását”, így az új nemzetgyűlésben nem lett a pénzügyi bizottság elnöke, az új kormány megalakulásakor sem merült fel a neve. Magától értetődött, hogy amíg De Gaulle az V. Köztársaság elnöke, Giscard horizontjára sűrű felhők borulnak.⁵ Arról nem beszélve, hogy a gaulle-ista „bárók” közül néhányan gyűlöltek őt. Visszaemlékezések szerint⁶ politikai barátai némelyikét megkérte, hogy járjanak közbe a Tábornoknál a kormányba való visszatérése érdekében. Erről persze szó sem lehetett. Viszont De Gaulle elhibázott referendumterve a szenátus, illetve a régiók megreformálásáról reményt adott arra, hogy Giscard „sivatagi átkelése” rövid lesz. A Tábornok környezete és a komoly politikusok többsége érezte, hogy a népszavazás fiasco lesz, azzal a következménnyel, hogy De Gaulle távozik a hatalomból – lezárva egy korszakot. Giscard azok közé tartozott, akik úgy vélték, „nem lehet mit kezdeni” az államfő szándékával. Barátja és legközvetlenebb munkatársa, Michel Poniatowski⁷ tovább ment, és kerek-perec kijelentette, hogy nyugodtan szavazhatnak „nem”-mel a franciák, mivel Pompidou betölti a De Gaulle után maradt űrt.

Giscard – noha kacérkodott a gondolattal – nem indult az elnökválasztáson. Egy bizalmas közvélemény-kutatás szerint a szavazatoknak csupán a 8 százalékára számíthatott. A kampány során határozottan

⁵ Giscard majd az 1969-es referendumot felhasználva lőtt vissza.

⁶ Jean-Pierre Corcelette–Frédéric Abadie: *Valéry Giscard d’Estaing*. Nouveau monde éditions, 2008, 183.

⁷ Ejtőernyős kommandósként vett részt hazája felszabadításában, Jean de Lipkowskihoz hasonlóan. Ez utóbbit mint külügyi államtitkárt Giscard 1975-ben konzultációra elküldte Budapestre.

támogatta Pompidou-t,⁸ s ennek győzelme után újból a pénzügy- (és gazdaság-) miniszteri székbe ülhetett. Kezében tartotta az egész adóhivatali apparátust, s így szabadon „kutatható” bárki zsebében. Mikor az elnökkel konfliktusokat gerjesztő Chaban-Delmas miniszterelnök elfeledkezett arról, hogy nem elég tisztességesnek lenni, de annak is kell látszani, zavaros, de nem törvénytelen adóügyeiről egyre-másra szivárogtak ki a bizalmas információk – honnan máshonnan, mint az adóhatóságtól. Chaban-Delmas végzetes sebeket szerzett, és az ízléstelen procedúra megkönnyítette Pompidou számára, hogy búcsút vegyen tőle. Egy rivális az elnöki székért folytatott versenyből eltűnt.

VGE nemcsak konstataulta, hogy a gaulle-izmus betöltötte történelmi szerepét, hanem hozzáfogott az „új muzsika” partitúrájának megírásához is. Ennek a fő motívuma a centrum felé közeledés volt, mint azt Poniatowski jelezte is, mondván, a gaulle-ista párt „szövetségesünk, de csak egy szövetséges”, s felvetette a centrista pártok szövetségének a lehetőségét. Ő maga bizalmasai előtt kijelentette, hogy „szét kell venni az UDR-t”⁹, mivel nem tükrözi az ország politikai képét. Pompidou elnök betegsége miatt számolni lehetett azzal, hogy „egymandátumos elnök” lesz, s ez esetre Giscard készen akart állni az elnöki székért történő versenyfutásra, másrészt pontosan látta, hogy a szerveződő és az egységes politikán dolgozó baloldallal szemben csak a centrum-erőket egybekovácsolva lehet a sikerrel fellépni. Híres Charenton-i beszédében erre vonatkozó gondolatait világosan kifejtette azzal, hogy a centrista-liberális alternatívát a kormánytöbbségen belül kell létrehozni. Az 1973-as nemzetgyűlési választások visszaigazolták VGE stratégiáját. Az UDR olyan arányú veszteséget szenvedett, hogy szó nem lehetett elnöki többségről a független köztársaságpártiak és a centrum nélkül. Giscard ismét megkapta a pénzügyi tárcát, méghozzá államminiszteri rangban. Mi több, Pompidou egy szűkkörű ebéden kijelentette, amennyiben VGE képes lesz túllépni pártja keretein, a nemzet sorsát irányító két-három ember egyike lehet.¹⁰

Pompidou halálával Giscard megérkezett régi vágya – az Elyséepalota – kapujához. Kampánya „modern”, amerikai módra levezényelt hadjárat volt, elsősorban a „rég” gaulle-isták jelöltje, Chaban-Delmas ellen irányult, akit minden eszközzel igyekeztek lejáratni. A kegyelemdőfést végül a Chirac vezetésével 43 képviselő által aláírt, VGE-t támo-

⁸ Pompidou ennek ellenére „hamis barát” tartotta, aki azért nem akarja elfűrészelni azt az ágat, amelyikre szeretne „rácsimpaszkodni”. Peyrefitte 2002, 1464.

⁹ Corcelette-Abadie 2008, 216–217.

¹⁰ Uo. 228. Egyelőre az első miniszteri posztra gondolt az elnök.

gató felhívás adta meg, nemcsak Chaban-Delmas-nak, de a „régí gárdának” is. A fő cél ugyanis a baloldal közös jelöltje, Mitterrand legyőzése volt, s a „királycsinálók” jól tudták, hogy Chaban-Delmas erre képtelen.

1974. május 19-én a szavazatok 50,8 százalékaival Valéry Giscard d’Estaing megnyerte az elnöki székért lefutott verseny második fordulóját. 48 évesen beköltözött az Élysée-palotába és megbízta a 41 éves Jacques Chiracot az első miniszteri teendők ellátásával,¹¹ látszólag rácsfolva Pompidou elnök 1974. februári látnoki szavaira: „Giscard megöli a gaulle-izmust.”¹² Korábban De Gaulle is jelezte, hogy „Giscard elárul engem, de remélem, jól hajtja végre, mivel az ő legnagyobb problémája a nép”.¹³ S valóban, 1981-es vereségéhez az is hozzájárult, hogy a hatalomba berobbant nagyburzsoá a „népi” gesztusai ellenére idegen maradt „a nép” számára – arroganciája, gőgje, fejedelmi allűrjei miatt. Ennek a következményeiről a gaulle-ista „bárók” egyike, Pierre Messmer állapította meg: „Az ősi ösztönöktől hajtott franciák a némi kék vérrel rendelkező Giscard-ban rátalálnak a republikánus uralkodóra [...] Franciaország élére egy arisztokrata nagyúr kerül, aki ráadásul képes lesz arra, hogy elmagyarázza nekik a differenciál- számítást. A mértant kedvelő uralkodó jobb, mint egy lakatos király¹⁴ [...] De higgyék el nekem, a nép nem elégszik meg majd csak a fejével. Ízekre fogja szedni.”¹⁵

Elnökként nagy lendülettel látott politikai programja – az ország liberális „átszerkesztésének” – megvalósításhoz.¹⁶ „A politika számára elsősorban társadalmi: lassú sodródás az egyre szélesebb és nyitottabb középosztály felé, melyet az új gazdasági struktúrák formálnak, mely készen áll arra, hogy zökkenők nélkül integráljon és alakítson egy ökonomikus francia társadalmat, amely utóbbi magába olvasztja Európát és készségesen fogadja a mondializmust – a kapitalizmus és a fejlett liberalizmus legfelső fokát”.¹⁷ Annál is inkább sürgette a változást, mivel a „dicsőséges harminc év során”¹⁸ forradalmi változások mentek végbe az országban – például háromszorosára növekedett a GDP és a fogyasztás, a társadalmi egyenlőtlenségek enyhültek –, azonban a hetvenes évek elején kirobbant gazdasági világválság következtében búcsút kell mondanani a hagyományos berendezkedésnek, s ezek közül is a legfontosab-

¹¹ E sorok írójának volt szerencséje VGE elnöki periódusát közelről figyelni. 1974-76 között mint a külügyminisztérium francia referense, majd 1976-81 között mint a párizsi nagykövetség diplomatája.

¹² Michel Bassi–André Campana: *Le grand tournoi – naissance de la Vle République*. Grasset, 1974, Paris, 61.

¹³ Uo. 128.

¹⁴ Utalás a lakatosmesterség iránt szenvedélyesen érdeklődő XVI. Lajosra.

¹⁵ Bassi–Campana 1974, 158.

¹⁶ Vö. Valéry Giscard d’Estaing: *Démocratie française*. Fayard, 1976.

¹⁷ *Politique étrangère* 1/1986. Charles Hargrove: *Valéry Giscard d’Estaing*, 119.

¹⁸ „Les trentes glorieuses” – az ötvenes-hatvanas-hetvenes évek

baknak: a teljes foglalkoztatásnak és az életszínvonal folyamatos emelkedésének. Láta, hogy a gaulle-izmus betöltötte történelmi hivatását: helyreállította Franciaország nagyhatalmi pozícióját és talpra állította gazdaságát, valamint hatalmas lépéseket tett az életminőség jobbítása terén. Ő már olyan váltást tartott szükségesnek, amelyik tovább folytatja a francia társadalom „egységesítését” és gyorsítja az osztályellentétek fokozatos eltűnését.

Szintézist akart alkotni az „egyéni szabadság fejlesztése és a közös tevékenységek észszerű szervezése között.” A decentralizált, önjáró mechanizmusokra támaszkodó gazdaság működését csak segítheti és javíthatja a „hajlékony” tervezés – vélte –, ugyanis az új típusú növekedésnek a decentralizált gazdaság a feltétele. Az államosításokat – a másik oldal programjának fontos elemeit – azzal utasította el, hogy gyöngíténék a demokráciát, mivel hatalmi koncentrációhoz vezetnek. A nagy tőkekoncentrációk elleni legjobb fegyver – szerinte – a szabad verseny, amelynek túlzásait ellensúlyokkal kell kordában tartani, például független szakszervezetek tevékenysége által. A tőkét és a vagyonszerzést hozzáférhetővé kell tenni az egész nemzet számára, mivel a szabadság feltétele a vagyon, a birtoklás. A jakobinus hagyományok szerint szerveződött, „túlbugzó, önkényes, bürokrata állam” – vélekedett – nem fér össze a pluralista, „békés s erős demokráciával”.

Azonnal megszüntette a telefonlehallgatások lazasággal kezelt rendszerét, kötelezettséget vállalt arra, hogy nem indít sajtópert még a köztársasági elnök „lejárata” esetén sem. Megszüntette a monopolhelyzetben lévő állami tévé és rádió kiváltságos helyzetét. Törvényt készített elő a választási korhatár 18 évre történő leszállításáról, valamint arról, hogy hatvan képviselő vagy szenátor is fordulhatott az alkotmánytanácshoz vélt alkotmányellenesség esetén. (Addig ez csak a kormánytöbbség számára volt nyitott lehetőség.) Párizsban a kommun verbefojtását követően nem volt polgármestere, Giscard helyreállította ezt a posztot, több, mint száz év után. Ötven órában maximálta a heti munkaidőt, 21 százalékkal emelte az öregségi nyugdíjminimumot. A „nőpolitika” terén szinte forradalmi intézkedéseket tett: szülés utáni pótlék, a házaspár közös jövedelembevallása, a közszolgálat megnyitása, nők elhelyezkedésének megkönnyítése, az özvegyi nyugdíj kiegészítése a férj halála után, a gyermekeiket egyedül nevelő családanyák továbbképzése, a várandósság ideje alatti az érintett nők munkáltatói szándékkal történő áthelyezésének tilalma, a tartásdíj behajtása szükség esetén, válás kölcsönös megegyezéssel történő intézése. Néhány kategória és a férjzett nők számára a nyugdíjkorhatárt 60 évre szállította le. A nők számára a valóban forradalmi döntés az önkéntes terhesség megszakí-

tásának engedélyezése volt, szenvedélyes politikai vitákat követően – először ötéves „kísérleti” időtartamra és saját költségre.¹⁹ A fogyatékkal élők számára hozott kedvező intézkedéseket, s a börtönviszonyokat is megreformálta,²⁰ a törvénykezés meggyorsítását ígérte, az urbanizációnak a környezetvédelem jegyében igyekezett emberi léptéket adni.

Giscard hivatalba lépése azonban lényegében egybeesett az első olajválság kirobbanásával, amelyikről ő is azt gondolta, hogy egy átmeneti, a francia gazdaságba „begyűrűző” problémáról volt szó. A kétszámjegyű infláció, a munkanélküliség növekedése és a vészesen gyülekező viharfelhők ellenére 1976-ra mondott újévi köszöntőjében „a gazdaság mennyboltjának tisztulása”-ról beszélt. Az elnök „fejlett liberális demokráciáját” a kegyetlen valóság meg-megtépázta – amit jól jelzett az 1976 tavaszán tartott helyhatósági választások baloldali-ellenzéki előretörése, s később, az őszi százezres tüntetések a kormány politikája ellen.

Ennek dacára, a lendületes kezdés lázában VGE és szűkebb köre úgy látta, elérkezett az idő ahhoz, hogy „elnöki többséget” kialakítva, a meggyengült gaulle-ista pártot végképp leküldjék a porondra. Nem vették figyelembe, hogy Jacques Chirac rendkívül energikusan és gyorsan rendezte a jobboldali UDR sorait, a miniszterelnökség titkos alapjából felszámolta a párt választás utáni adósságait, és az UDR gyengülése ellenére a választók nem elhanyagolható részét még meg tudta szólítani. A választási törvény módosítására beterjesztett törvényjavaslat²¹ azonban valódi *casus belli* volt, sem az elnök, sem Chirac nem engedett, s így az első miniszter 1976. augusztusi hatállyal beadta lemondását. Giscard ekkor elkövetett óriási politikai baklövése később az elnöki székébe kerül.

Az új első miniszter a kiváló közgazda Raymond Barre lett,²² s azonnal komoly megszorításokat vezetett be, melynek elsődleges célja a takarékoság s az „olajszámla” következményeinek az enyhítése volt. Az intézkedések olyan népszerűtlenek voltak, hogy az UDR igyekezett saját vitorlájába fogni az elégedetlenség szelét – különös tekintettel arra, hogy küszöbön álltak az önkormányzati és nemzetgyűlési választások. Chirac az UDR körüli tömörülésre hívta fel a franciákat – ami arra utalt, hogy a fejében már a nem is olyan távoli elnökválasztás is ott motoszkált. Giscard alábecsülte ellenfelét – „kisfiú ő ahhoz!” – söpörte félre a

¹⁹ Franciaországban ekkor 250-300 ezerre tették az illegális magzatelhajtások számát.

²⁰ A korabeli közvélemény felhőrdült, amikor az egyik börtönben látogatást tett, s búcsúzóul kezet rázott az ítéletükre váró őrizeteseikkel.

²¹ A második fordulóban az lehetett a második jelölt, amelyik a szavazatok 12,5 százalékát kapta. Az UDR 10 százalékhoz ragaszkodott.

²² Magyar felesége miatt rokonszenvezett a magyarokkal. A nyolcvanas évek elején jó személyes kapcsolatokat ápolt vele Palotás Rezső, párizsi magyar nagykövet.

figyelmeztetéseket,²³ annak ellenére, hogy Chirac (akit „Buldózernek” is hívtak) villámgyorsan az RPR nevű pártot szervezte az UDR helyére, amelyiknek az elnöke lett. Ennek a politikai gépezetnek az irányítójaként keresztülhúzta az elnök párizsi polgármesteri széket illető elképzeléseit, s ő maga lett a polgármester – ami óriási politikai zsarolási kapacitást adott az RPR-nek. A gaulle-ista erők gerincét nem sikerült tehát eltörni annak ellenére, hogy Giscard sugallatára a centrum-erők a Köztársaság Párttá alakult független köztársaságiakkal együtt Union pour la Démocratie Française (UDF) néven tömörültek, s így indultak az 1978-as nemzetgyűlési választásokon. A baloldal vereséget szenvedett ugyan, de – a közös kormányprogram felmondása ellenére – 18 további képviselői mandátumot szerzett, Viszont az RPR eredménye fényesen visszaigazolta vezetője stratégiáját, 153 képviselőjével az UDF 137 honatyjával szemben továbbra is a konzervatív oldal első pártja maradt. VGE szempontjából a lényeg az volt, hogy nem kényszerült „társbérletre” a baloldallal, amit a választások előtti közvélemény-kutatások nem zártak ki.

A választás eredménye nem hozott békét a kormányoldalon. Mi több, az éppen a VGE kitartó munkája eredményeképpen az európai politikai integráció erősítése felé tett újabb lépés – az Európai Parlament képviselőinek közvetlen, nemzeti keretek között történő megválasztása – előtt érte őt durva támadás. A csak a „Cochini felhívás” néven emlegetett dokumentumot Jacques Chirac jegyezte betegágyáról.²⁴ A felhívás élesen elutasította a kormány Európa-politikáját, s Franciaország nemzetközi státuszának, szuverenitásának a feladásával vádolta, kiemelve, hogy a gaulle-isták továbbra is elutasítják a nemzetekfelettséget, a szuverenitás feladását, az ország gazdasági kiárusítását. Chirac nemet mondott Franciaország tervezett hűbéresi státuszára, és felhívta a franciákat, hogy ne hallgassanak „az idegen hatalmakat kiszolgáló párt” mézes-mázos szavaira. Ez a súlyos politikai lépés azt jelentette, hogy az RPR *de facto* az elnök, a kormány belső ellenzéke lett.

Pedig VGE valóban sokat tett Európa építése érdekében. Pompidou és Brandt az 1969-es hágai csúcstalálkozón megkezdte az európai gazdasági és pénzügyi unió felé menetelést, a Giscard–Schmidt-tandem²⁵ viszont lefektette a közös pénz és az európai közös pénzügyi rendszer (SME) alapjait, és döntő szerepet játszott az Európai Tanács létrehozásában. Ennek célja VGE szerint az európai végrehajtó hatalom létrehozása – vagyis a teljes integráció felé vezető út fontos állomása volt. Úgy tűnik, hogy a választók értékelték is az elnök aktív Európa-politikáját.

²³ Corcelette–Abadie 2008, 317.

²⁴ Csúnya autóbalesetéből lábadozott a kórházban (Hôpital de Cochin).

²⁵ Az ötvenes évektől kezdve működtek együtt különböző fórumokon.

Az első európai parlamenti választáson, 1979. június 10-én a Simone Veil vezette „giscard-ista” lista 25 képviselői helyet szerzett, szemben az RPR 15 képviselőjével. Ráadásul Simone Veil lett az Európai Parlament első elnöke.

Az enyhülés pillanataival tarkított hidegháborús évtizedekben a nyugati szövetségi rendszer egyik legfontosabb kérdése az Egyesült Államokhoz fűződő viszony volt. A francia érdeket érintő nemzetközi kérdésnek a megválaszolása is a köztársasági elnök kompetenciájába tartozott. Giscard sokat tett az amerikaiakkal kialakult feszült helyzet oldása érdekében, de ez nem jelentette, hogy feladta volna a francia partikularitás alapértékeit, s az állam hajóját rákormányozta volna az Egyesült Államok farvizére. Bizonyos kérdésekben engedett azért, hogy más kérdésekben kedvezőbb pozíciókból tudja védeni saját nemzeti érdekeit. A pénzügyi stratégiát, a francia fegyverexportot, vagy a nukleáris technológiát illetően álláspontja nemzeti jellegű volt. A De Gaulle-i külpolitika alaptézise: a kelet–nyugati kapcsolatok „normális” működésekor a francia sajátosság, az önálló út, „a nemzeti függetlenség” politikája zavartalanul működhetett. Viszont, a két tömb közötti feszültség vagy háborús fenyegetés esetén Franciaország (lásd kubai válság) automatikusan visszatorolt a nyugati szövetségi rendszerbe, az amerikai zászló alá. Ez azonban egy sor olyan következményt vonhatott maga után – gazdasági, pénzügyi téren, melyeket egy francia elnök sem vállalhatott – bár Giscard túl „óvatos” volt a szovjetek „érzékenységet” illetően. Ebben az „óvatosságban” kinyilvánult az a felfogása, amelyik szerint a párbeszéd, az egyeztetés nem pillanatnyi érdekeket szolgál, hanem állandó eleme a nemzetközi kapcsolatoknak. Kétségtől bizonyos értelemben vett naivitás volt részéről „mondialista” külpolitikai törekvésekről beszélni, aminek a lényege az volt, hogy a párbeszédet, a békítést mindenkivel szemben fenn kell tartani. Elképzelésének a gyökere az volt, hogy felfogása szerint a „bipoláris” világ megszűnt, helyét a „multipoláris” világ foglalta el – a hetvenes éveket illetően ebben tévedett, de külpolitikai gondolkodása e vonatkozásban megelőzte korát.

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójának drámai eseményeinek kezelése (találkozások Brezsnyevvel, Gdansk, Szolidaritás, Afganisztán) is ebből a stratégiai megfontolásból fakadt. Mint az is, hogy a francia külpolitika a független európai haderőt illető szovjet „érzékenységet” megértéssel kezelte. Ez a „megértés” indokolta, hogy Helsinki után vagy három évig Párizs nem emelte fel a szavát az ellen, hogy a szovjetek a harmadik kosár ajánlásait figyelmen kívül hagyva hajtóvadászatot indítottak „dissziden-seik” után. A helsinki záróokmány óvatos kezelése eredményeként ko-

moly kereskedelmi-gazdasági szerződéseket kötöttek Moszkva és Párizs között. A kabuli puccsot – a szovjet direkt intervenciót – követően Párizs nem volt hajlandó szankciókat hozni a szovjetek ellen. A nagy lengyel válság idején VGE kijelentette, hogy a lengyelek a szovjet érdekszférához tartoznak. A Szovjetunió, illetőleg a szövetségeseivel kialakított párbeszédnek (ennek a keretében látogatott Kádár János első magyar vezetőként Párizsba 1978 őszén²⁶) a gazdasági-kereskedelmi vonatkozásai elhanyagolhatóak voltak – a francia külkereskedelem alig 3 százalékát fedte a KGST-országokkal folytatott árucseré. A franciáknak nem állt érdekében, hogy a kelet-nyugati kapcsolatok az amerikai-szovjet viszonyra redukálódjanak, mert e viszonyrendszer hektikus volt.

A német-francia kapcsolatok kiemelt jellegét De Gaulle teremtette meg Adenauer kancellárral. A reims-i közös mise ellenére – Kissinger visszaemlékezései szerint –, arra kérdésére, mi történik, ha Németország „politikai óriássá” akar válni, a Tábornok válasza ez volt: „Háború”. A francia-német viszonyt illetően tény, hogy a intenzív gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok, valamint számos egyéb területen (kultúra, oktatás) elért komoly eredmények ellenére nem sikerült megvalósítani Giscard-nak azt a célkitűzését, hogy a két ország gazdasági súlya megközelítőleg azonos legyen, pedig az a záloga a zökkenőmentes kapcsolatoknak. Az Európa-építésben elért eredmények (pénz, Európai Tanács, Európai Parlament választási reformja) mindenképpen a Giscard-Schmidt-együttműködésnek volt köszönhető, de a siker ellenére a közös európai politikára irányuló törekvésük nem ért célba. E tekintetben árulkodó, hogy a francia-német katonai együttműködés mélyülése ellenére (közös fegyverrendszerek fejlesztése, stb.) szó sem lehetett olyan elképzelések megvalósításáról, mint például hogy az NSZK csatlakozzon a francia atomtőerőhöz.

A védelmi kérdéseket illetően az elnök nem tervezte az újra csatlakozást a NATO katonai szervezetéhez, a „nemzeti szentély” nukleáris védelmének a koncepciója azonban bővült az „előretolt védelem” koncepciójával, vagyis azzal a doktrínával, mely szerint a támadó szovjet páncélos ékeket már az NSZK területén kell megállítani a 300 km hatósugarú „Hades” taktikai nukleáris rakétákkal, ami lényegében simult a NATO katonai tervezéséhez.²⁷ Ebben sem szűnt meg a koordináció Párizs és Washington között – értve ez alatt például a Varsói Szerződés tagországaiban számításba vett célpontok kijelölését. Párizs támogatta a NATO 1979. decemberi kettős határozatát, de azt nem, hogy ez a ha-

²⁶ E sorok írójának volt szerencséje e látogatás előkészítésében és lebonyolításában részt venni.

²⁷ Ide tartozott a Földközi-tenger medencéjének „beemelése” a védelmezett „szentély”-területek közé.

tározat a saját, független nukleáris erejére is vonatkozzon. Ilyen módon a francia nukleáris haderő a NATO tartalékának számított, és világos volt, hogy háború esetén Párizs nem marad semleges. A kérdés fontosságát jól mutatta, hogy Giscard elnöksége alatt a katonai költségvetés mértéke folyamatosan emelkedett, míg elérte a GDP 3,85 százalékát. Ennek eredményeként a francia nukleáris csapásmérő képesség jelentős mértékben nőtt – főként a hadrendbe állított, több robbanófejjel ellátott rakéták kilövésére alkalmas atom-tengeralattjárók révén. Hasonlóan fontos fejlesztések történtek a szárazföldi haderő, a haditengerészet és a légierő területén is, minek eredményeképpen a francia, nagy távolságú intervenciók képessége is jelenősen megerősödött.

A korabeli amerikai vezetés meglehetősen érdektelenséget mutatott a „hátsó kertjén” kívüli területek és a szovjet–amerikai viszonyt meghaladó kérdések iránt. A következmény az volt, hogy az afrikai történések mögött egyre többször bukkantak fel a szovjetek vagy Kuba, illetőleg az általuk támogatott erők. Francia részről úgy vélték, hogy Afrika politikájuk alapjait érte agresszió, és ennek megfelelően – katonai erő alkalmazásával is – reagáltak, hangsúlyozva, hogy az enyhülési politikának az európai kontinensen túlra is ki kell terjednie. Ez nem jelentett mást, mint azt, hogy az Afrika egyes – nyersanyagban gazdag, vagy geostratégiaiilag fontos – országaihoz fűződő francia érdekeket nem érheti sérelem. Ezt VGE konzekvensen juttatta érvényre mind diplomáciai, mind gazdasági, mind pedig katonai eszközökkel. Ez irányba tett diplomáciai kezdeményezései – Észak–Dél párbeszéd, a Trialógus (európai–arab–afrikai együttműködés) – újító jellegűek voltak.

A francia külpolitika egyik tartópillérének számító közel-keleti kapcsolat az elnök számára továbbra is kiemelkedően fontos volt. A hagyományos szerepvállaláson túl alapvető gazdasági érdekek fűződtek a térség arab országaival fenntartott viszony ápolásához (röviden: olajért fegyvert), de szerepet játszott Giscard nézete a nemzetközi politikában szükséges párbeszéd, az egyeztetés fontosságáról is. Jól mutatta ezt híressé vált ammani beszéde,²⁸ melyben elismerte a palesztin nép önrendelkezési jogát, és amely katalizátorként hatott az EGK júniusi csúcán elfogadott „velencei nyilatkozata” számára.

Annak ellenére, hogy jelentős eredményeket ért el az ország „modernizálása” terén, az állandósult gazdasági nehézségek – a két olajsokk, az infláció, a munkanélküliség növekedése –, majd a nemzetgyűlésben szinte rutinná vált bizalmi szavazások, a nevéhez fűződő botrányos

²⁸ 1980. márc. 8.

ügyek,²⁹ az egységes baloldallal a háta mögött induló Mitterrand lebecsülése, s végül a gaulle-isták támogatásának elvesztése oda vezetett, hogy az 1981-es elnökválasztáson vereséget szenvedett.

A vereségét soha nem értette és nem bocsátotta meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Jean-Pierre Corcelette–Frédéric Abadie: *Valéry Giscard d'Estaing*. Nouveau monde éditions, 2008

Serge Berstein–Pierre Milza: *Histoire de la France au XXe siècle de 1974 à nos jours*. Édition Complexe, 2006

Sammy Cohen–Marie-Claude Smouts: *La politique extérieure de Valéry Giscard d'Estaing*. (kollokvium). Presses de la fondation nationale des sciences politique, 1985

Valéry Giscard d'Estaing: *Deux français sur trois*. Flammarion, 1984

Valéry Giscard d'Estaing: *Hatalom és élet*. Európa könyvkiadó, 1992, Budapest

Valéry Giscard d'Estaing: *A franciák – reflexiók egy nép sorsáról*. Európa könyvkiadó, 2002, Budapest

Alain Peyrefitte: *C'était De Gaulle*. Quarto Gallimard, 2002

Matthias Waechter: *Helmut Schmidt und Valéry Giscard d'Estaing: auf der Suche nach Stabilität in der Krise der 70er Jahre*. Édition Temmen, 2011

²⁹ Például az afrikai ingyen vadászatok, „Bokassa gyémántjai”...

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

EURÓPA JÖVŐJE

Európa bölcsőnk, amely évezredek óta otthont nyújt nemzeti közösségeink virágzásához. Európa iskolánk és templomunk, amely gazdagítja kultúránkat és hitet ad nekünk. Európa őrzi a nemzeti közösségeink sokszínű történelmét, amelyekből a nehézségekkel és kihívásokkal teli időkben erőt és bátorságot meríthetünk. Büszkék vagyunk arra a kulturális sokszínűsége, hitre és bátorságra, amely egykoron Európát a világ kultúrájának gravitációs pontjává emelte. Büszkék vagyunk elődeinkre, akik hittek ebben a kultúrában; védelméért vérüket és életüket áldozták.

Az európai történelem számtalan tévedésről és önmagának okozott sebről tanúskodik. Testvérháborúk és totalitárius ideológiák szakítottak szét bennünket. Európa szabad nemzetei egy pusztító világháború hamvaiból feltámadva olyan közösség létrehozásában állapodtak meg, amely az elnyomó és folyamatosan terjeszkedő totalitárius rendszerrel szemben segít megőrizni és ápolni az egyedülálló európai örökségünket. A kereszténydemokrácia azon törekvések szívében állt, amelyek végül ismét magasba emelték Európa nyugati felét. A keresztény örökségből fakadó kitartása nyújtott erőt Közép-Európa szabadságszerető nemzeteinek ahhoz, hogy ledönthessék a testvéreket egymástól oly hosszú időn keresztül elválasztó Vasfüggönyt, és csatlakozhassanak a bővülő európai integrációhoz. Ugyanakkor Európa szabadsága addig nem lehet sem teljes, sem pedig biztos, ameddig a többi európai nemzet, különösen a Nyugat-Balkán országai nem kapnak helyet az integrációban. Jogos tagságuk biztosítása kulcsfontosságú az európai kontinens békéjének és stabilitásának garantálásához, valamint az európai kultúra, vallási örökség, hagyomány és közös értékek megőrzéséhez. Ezzel összhangban – elutasítva az első- és másodosztályú tagállamok vagy a többsebességes európai integrációt övező elképzeléseket –, hitet teszünk a szabadságukért és uniós tagságukért sok esetben keményen megküzdő tagállamok egyenjogúságának elve mellett.

Az európai integráció egy olyan példátlan vállalkozás, amely egy nagyszerű civilizáción és az európai nemzetek által közösen vallott és ápoltt vízióon alapszik. Olyan eszmei és gazdasági szövetség, amelynek végső célja, hogy megerősítse, védelmezze és megőrizze azokat a nemzeteket, amelyek a földrajzi elhelyezkedésük, kultúrájuk és történelmük folytán szervesen kötődnek ehhez a civilizációhoz. Ezzel párhuzamosan az európai integrációnak a polgárai javát kell szolgálnia. Az Európai

Unió négy alapszabadsága, valamint az ezeken alapuló európai projektek mindig is a polgárok javát szolgálták, és továbbra is folyamatosan bővíteniük és gazdagítaniuk kell a polgárok jogait Európa-szerte. Az európai integráció éppen ezért kettős arcú: miközben alapvető célkitűzése, hogy megvédje és megerősítse Európa nemzeteit, folyamatosan azon munkálkodik, hogy megkönnyítse és segítse minden polgára életét. Miközben tehát a polgárok érdekeit szolgálja, az európai integráció a tagállamokkal kezdődött és végcélját is a tagállamok jelentik, akik továbbra is a „Szerződések urai” maradnak.

Európa újbóli egyesítése és az európai integráció folyamatos bővítése az elmúlt 70 év közös sikertörténete. Európa nemzetei újból magukénak mondhatják hazájukat, és nekünk büszkének kell lennünk erre a történelmi tetre. Európa nemzetei között azért építettünk ki szilárd és intézményesített együttműködést, hogy megőrizhessük nagyszerű örökségünket és megerősíthessük sajátos európai életmódunkat. Ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal, hogy Európának és az Európai Uniónak számos kihívással kell megküzdenie. Az elmúlt évtized súlyos válságokkal köszöntött be Európa életébe, kezdve a gazdasági és pénzügyi válságtól a bevándorlási válságon át egészen a koronavírus okozta jelenlegi járványig. Ez a válságidőszak az Európai Uniót próbatétel elé állítja, és rámutat annak szükségességére is, hogy elgondolkodjunk a jövőnkön. A mostani időszak lehetőséget teremt a párbeszédre, amelyet ki kell használnunk. Hitet kell tennünk amellett, hogy továbbra is szeretnénk magunkénak mondani hazánkat, ápolni kultúránkat, beszélni a nyelvünket, megőrizni életmódunkat itt, Európában. Nekünk, kereszténydemokratáknak történelmi felelősségünk van abban, hogy utat mutassunk e vízió megvalósításához.

Semmilyen jövőképünk nem lehet anélkül, hogy ne ismernénk el történelmi gyökereinket, ne becsülnénk meg azokat az értékeket, amelyek kultúránkat, és ezért minket magunkat egyedivé tesznek. Közpolitikai elképzeléseink csak akkor lehetnek jelentőségteljesek és üdvöztők, ha történelmi gyökereinkből erednek. Ezért kell az értékes kereszténydemokrata hagyományainkra építkeznünk, amikor megfogalmazzuk a nagyra törő, de valóságtól nem elrugaszkodott jövőképünket. Elsőként az értékeink jelentik az iránytűt azokhoz a politikai célkitűzéshez, amelyeket mi, kereszténydemokraták szeretnénk követni. Ezek után a politikai célkitűzések kínálhatnak biztos utat az Unió intézményi felépítésének megújításához. Ahelyett tehát, hogy fordítva ülnénk meg a lovat, a tárgyalási álláspontunknak olyan szerkezetet kell követnie, amely elsőként azokat az értékeket vázolja fel, amelyről úgy gondoljuk, hogy minket, európaiakat összefűznek. Ezt követően kell a közös politikáinkat övező kihívásokat megvizsgálnunk, majd végül az intézményi felépítés kérdésének kell előtérbe kerülnie.

Az értékek, amelyek közösséget teremtenek az európaiak között

Chantal Delsol tételmondata, miszerint az a folyó, amelynek nincsen partja, leginkább mocsárhoz hasonlít, rávilágít az elhatárolások szükségére. Európa elsősorban egy olyan egyedülálló civilizáció bölcsője, amely minden egyes európaít összeköt. Ennek az egyedülállóságnak az elismerése jelenti annak az európai életmódnak a szellemi talapzatát, amely megkülönböztet minket másoktól. Európa sokféle nemzetét egybefűző egyedülálló köteléket teremt az a történelmi és szellemi eredet, amely közös mindannyiunknál, azok a hagyományok, amelyekre mindannyian büszkék vagyunk, az az értékrendszer, amelyet valamennyien ápolunk, az a geopolitikai realitás, amelyen valamennyien kénytelenek vagyunk osztozni, valamint a közös sors, amelyre valamennyien ítéltetünk. Az európaiaknak büszkének kell lenniük arra a közös szellemi hagyományra, amely mindig is egy belső szabadságot és elhivatottságot jelentett a kihívások felismeréséhez és leküzdéséhez.

Nem szabad elfelednünk, hogy európaiként sokszínűek maradunk. Nem tudjuk ugyanis lehántani magunkról nemzeti identitásunkat, a közösségeink hagyományait és kultúráját, amelyben felnőttünk. Ezek meghatározzák világnézetünket és attitűdünket, valamint az Európai Unióval szemben támasztott elvárásainkat. Az európai nemzetek és azok alkotmányai olyan ókori templomokra hasonlítanak, amelyek meglehet, hogy nem a modern építészet ízlésvilágába illeszkednek, de amelyekben az ember mégis biztonságban tudhatja magát. Az Európai Uniónak nincs más választása és nem lehet más jövője, mint felkarolni és ápolni Európa nemzeteinek sokféle történelmét, hagyományait és identitását. A Brexit példája ugyanakkor valamennyiünket arra emlékeztet, hogy ennek ellenkezője nem feltétlenül igaz.

Mint ahogy azt a az Európai Parlament számos állásfoglalása és a szerződések is egyöntetűen elismeri, az egyedülálló és gyakran viharos történelmi útjának köszönhetően Európa különféle történelmi és őshonos kisebbségeknek nyújt otthont. Nekünk, kereszténydemokratáknak, az európai népek – ideértve a roma és más közösségeket – gazdag etnikai, kulturális, vallási és nyelvi sokszínűsége közös örökségünk szerves része, és olyan értéket teremt, amelyet folyamatosan ápolnunk kell. Ennek szellemében nem konfliktusok lehetséges forrásaként tekintünk ezekre a közösségekre, hanem elismerjük felbecsülhetetlen közreműködésüket egy olyan erősebb Európa megteremtésében, amely képes leküzdeni az előttünk álló kihívásokat. Éppen ezért a kulturális, vallási és nyelvi különállásuk a közös európai identitásunk megőrzendő forrását alkotják, ezért lépéseket kell tennünk azok megóvása és közös-

Weöres Sándor Liptákék füredi kertjében, 1955
(Fotó: Lipták Gábor)

ségeik virágzásának elősegítése érdekében.

El kell ismernünk Európa kulturális dimenzióját. Ennek megfelelően meg kell óvnunk az egyedülálló európai életmódunkat, amely sokszínűségünk áthidalásának kulcsát jelenti. Az európai életmódnak alulról felfelé kell ívelnie, felemelve azokat az elveket és értékeket, amelyeken mi, európaiak közösen osztozunk. A sokféleségben európai életmódunk olyan sorsközösséget igényel, amely a nemzeteket és polgárokat Európa-szerte egy közösséggé forrasztja.

Ezt az életmódot nem ez Európai

Unió teremti meg, viszont kötelessége védelmezni és ápolni azt, miközben önmagát is védi – ami az európai integráció megszervezésének elvi talapzata. Ez az életmód vezet el a közös érdekek és közös értékek egyre mélyebb felismeréséhez, amely végül szilárd alapul szolgál az európai integráció jövőbeli irányának kijelöléséhez.

Kereszténydemokratákként szilárd meggyőződésünk, hogy az intézmények és a jog kell, hogy szolgálják az embert, nem pedig fordítva. Ebben a szellemben az európai projekteknek mindig a polgárok érdekeit kell szolgálniuk Európa-szerte. Az ember nem egy eszköz más célok eléréséhez, nem pusztán fogaskerek egy gépezetben. Az ember maga a cél, amelyhez képest a többi dolog, így például a jogi, politikai vagy oktatási rendszer csupán eszköz. Az erkölcs és az igazságosság kérdéseiben ez a szentírási tételmondat legyen a vezérelvünk: „amit tehát szeretnétek, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is ugyanazt cselekedjétek velük, mert ez a törvény, és ezt tanítják a próféták” (Mt 7,12). A hosszú múltra visszatekintő természetjogi hagyomány alapján valljuk az ember elidegeníthetetlen és egyenlő méltóságát, azt, hogy az emberi jogok pusztán emberségünknel, emberi mivoltunknál fogva illetnek meg bennünket, nem pedig valamilyen tulajdonságunk vagy jellemzőnk alapján. Ez azt is jelenti, hogy az emberi jogok azért elidegeníthetetlenek, mert nem evilági politikai autoritástól származnak; és nem is társadalmi célok megvalósítására valók. Ehelyett az emberi természetben és az emberi jóban gyökereznek. Ennek megfelelően kereszténydemokratákként azt valljuk, hogy nem vagyunk a saját jogaink alkotói és ennél fogva nem is tudjuk

elidegeníteni ezeket a jogokat, mivel egy nálunk magasabb hatalomtól származnak. Ez a felfogás kell, hogy vezessen bennünket, amikor az alapvető jogokról és szabadságokról, valamint felelősségről gondolkodunk.

Európa történelmi emlékezetében elevenen élnek a szabadságért folytatott hosszú küzdelmek. A szabadságszerető európai nemzetek féltve őrzik azt a szabadságot, azokat a jogokat, amelyeket polgárai jelenleg élveznek. Ugyanakkor mi, kereszténydemokraták azt is valljuk, hogy az egyéni szabadság szükségszerűen kéz a kézben jár a közjó európai értékével. A közös ügyek iránt elkötelezett erényes polgárok már az athéni demokráciától és a Római Birodalomtól kezdve mindig is az európai társadalmak és az európai egység alapkövét jelentették. Az egyének beteljesülése és kibontakozása a közjó megvalósításának előfeltétele, és így annak fenntartásáért viselt felelősség az európai szellemi hagyomány szívében helyezkedik el. A felelősségviselés szintén kulcsfontosságúvá vált azoknak a modern kihívásoknak a fényében, amelyek a kormányzatokra és az európai intézményekre egyaránt jellemző elidegenedés és kiábrándulás új formáihoz vezettek. Különösen fontos, hogy elismerjük a kultúránkért és környezeti értékeinkért viselt felelősséget, amelyet elődeinktől kaptunk örökölni. Szintén felelősséggel tartozunk azért, hogy ezt az örökséget a jövő nemzedékeire hagyományozzuk, hogy megvédjük az európai értékeinket, és megőrizzük a környezeti és természeti erőforrásainkat.

A kereszténydemokrata örökségünk kulcsfontosságú részei közé tartozik a szubszidiaritás, a demokrácia, valamint a jogra épülő és jog által kötött alkotmányos berendezkedés. A *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* pápai enciklikák tanításaiban gyökerező szubszidiaritás társadalomszervező elve az individualizmus és a kollektívizmus vagy kommunizmus végletei között mutat középutat. Ezen elv értelmében azt a lehető legkisebb társadalmi egységet vagy hatóságot szükséges a cselekvés lehetőségével felhatalmazni, amely egy-egy kérdést egymaga képes rendezni. Következésképpen a nagyobb egységeknek vagy magasabb hatóságoknak kizárólag kiegészítő funkciójuk lehet. Mint ahogyan a *Quadragesimo anno* enciklika kijelenti: „amit az egyes egyének saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt a hatáskörükből kivenni és a közösségre bízni tilos; éppen így mindazt, amit egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött közösség képes végrehajtani és ellátni, egy nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulásra áthárítani jogszerűtlenség és egyúttal súlyos bűn [...]”. Ezzel összhangban becsüljük a demokratikus berendezkedést, mert egyfelől azt valljuk, hogy a közhatalom legitimációja a népszuverenitásban gyökerezik, amely az emberek uralmát jelenti, másfelől – kereszténydemokratákként – hiszünk abban, hogy az ember méltósága, az egyének és közösségek jogai, valamint az egymás iránti

testvéri szeretet legjobban a népszuverenitás elvének érvényre juttatásával biztosítható. A szubszidiaritás pragmatikus elvét azért is tiszteljük, mert megerősíti a demokratikus szabályalkotást a helyi, a regionális és a nemzeti szinteken, miközben megóvjá az emberek autonómiáját és méltóságát. Európa demokratikus kormányzatai alkotmányos keretek között működnek, amely a jogon alapul és a jog által kötött. Ugyanakkor arra is szükséges emlékeztetni, hogy egyetlen alkotmányos rendszert sem lehet megérteni, ha nem értjük a mögötte lévő elméleti alapokat és kultúrát. Miközben arra törekszünk, hogy meghatározzuk és megvédjük a jog által kötött európai alkotmányos rendszerek közös részeit, azt is szem előtt kell tartanunk, hogy – tekintettel kulturális törekvéseikre és gazdasági körülményeikre – a különböző európai közösségek a saját útjukat szeretnék követni. Kereszténydemokrata kultúránk figyelmeztet bennünket arra, hogy tiszteljük ezt a pluralizmust, mint ahogyan az Európai Unió mottója, az „egység a sokféleségben” jelmondata is ezt követeli meg.

A kereszténydemokrata gondolkodásmód a pragmatizmust az ideológiák elé helyezi, és ezért nem is ideológiai alapon vagy elvont módon képzei el az európai integráció jövőjéről szóló vitát. Sem a föderatív Európa, sem pedig a nemzetek Európája nem megfelelő perspektíva a kontinens jövőjének elképzeléséhez. Az európai integráció ugyanis sem nem ideológia, sem nem cél vagy önmagában végső állomás, éppen ezért az „egyre szorosabb egység” elvét sem lehet igazolni a tagállamok és az európai polgárok beleegyezése nélkül. A Brexit jól példázza, hogy az Európai Unió nem veheti adottnak nemzeti tagságát. Az európai polgárokat az érdekli, hogy országaik uniós tagsága milyen előnyt jelent számukra, és az európai integráció milyen erőt képes biztosítani nekik a világporondon. Ezért mindig az európai integrációnak kell igazolnia létjogosultságát és „értelmét”, valamint politikáinak és közös projektjeinek célját. Ezen felül – figyelemmel az európai nemzetek szerteágazó érdekeire – a közös politikák igazolása tagországról tagországra változhat. Szerintünk e pragmatikus felfogásnak kell meghatároznia az Európa jövőjével kapcsolatos politikai párbeszédet és megfontolásokat. Ezek a legfontosabb kereszténydemokrata értékek, amelyek alapvető elvekként kell, hogy áthassák Európát és az európai integrációt övező egyes közpolitikai területeket.

A közpolitikai kérdések alapvető elvei

Az európai közpolitikai elképzelések felvázolása során elsőként arra szükséges emlékeztetni, hogy az új évezred hajnalán az országok globális méretű kihívásokkal szembesülnek. Ilyen kihívások között kell

kiemelni a terrorista támadások növekvő számát, a világméretű gazdasági és pénzügyi válságot, a transznacionális vállalatok és a globális üzleti tevékenység befolyásának megerősödését, a környezeti kihívásokat, valamint az élet minden területén jelenlévő, és azt átható új technológiákat. A társadalmi kihívások ezen új formái az állami szabályozások védelmező szerepének szükségességét igazolják, amelyet a jelenlegi egészségügyi válság csak még inkább alátámaszt. Az államok polgáraikkal szemben fennálló kötelessége, hogy ezekre a kihívásokra válaszokat adjon, és ahol szükséges, megvédje őket a fenyegetésekkel szemben. Mindeközben az európai integrációnak készen kell állnia arra, hogy bátorítsa és támogassa ezeket a törekvéseket, illetve ahol szükséges, hatásköreit gyakorolva ennek érdekében cselekedjen. Ezért amikor az egyes szakpolitikai területeket feltérképezzük, érdemes azt a legégetőbb kihívások fényében tenni. Ennek megfelelően egyaránt figyelembe kell vennünk a népesedési válságot, a gazdasági globalizáció kérdését, a környezeti kihívásokat, valamint az információs társadalom korszaka és a jelenkori biztonsági fenyegetések által jelentett kihívásokat.

A népesedési kihívás és a jövő nemzedékek

Európa nemzetei súlyos népesedési válsággal néznek szembe. A család nemcsak társadalmaink egyik legalapvetőbb pillére, hanem kulcsszerepet is játszik a népesedési válság orvoslásában, valamint az európai kultúra és hagyomány túlélésének, felvirágoztatásának elősegítésében. A család az élet és a kultúra továbbadásának elsődleges színhelye. Ezért van kulcsjelentősége annak, hogy olyan európai közpolitikákat alkossunk és erősítsünk meg, amelyek mind nemzeti, mind pedig európai szinten a családok támogatása mellett tesznek hitet Európa-szerre. Emellett szintén sürgető szükség van arra, hogy a többi közpolitikai törekvés terén is érvényesüljön a családközpontúság olyan átfogó jelleggel, amely megteremti a családok gyarapodásának társadalmi és gazdasági környezetét. A virágzó családok ennek az előfeltételét, míg a fiatalság a jövőnk tartópillérét jelentik.

Így el kell ismernünk, hogy Európa fiatalsága kulcsfontosságú a jövőnk szempontjából, minthogy ők lehetnek a tetterős építői azoknak az álmoknak, amelyeket mi elképzelünk. Különösen fontos, hogy lehetőségeket biztosítsunk számukra látni, megtapasztalni és megtanulni azt az értékes és sokszínű örökséget, amelyet európai kontinensünk kínál. Európának bátorítania és támogatnia kell az olyan diákcsera programokat, mint például az Erasmus, és ösztökélnie őket arra, hogy aktívan részt vegyenek ezekben

a csereprogramokban. Európa sokszínű nyelvi hagyományának megőrzése érdekében arra kell buzdítanunk a fiatalságot, hogy tanulja és ápolja Európa egyedülálló nyelveit. Az új technológiák nemcsak a jövőnket, hanem már a jelenünket is meghatározzák. Azért, hogy stratégiai előnyre teheszen szert, Európának támogatnia kell a felsőoktatást és az innovációt, hogy ilyen jellegű tanulmányok folytatására bátorítsa a tehetséges európai fiatalokat. Európának emellett orvosolnia kell a jelenlegi munkaerőpiaci válságot minél több munkahely létrehozásával és az európai munkavállalók mobilitásának erősítésével. Elismerve a fiatalok Európa jövőjében játszott nélkülözhetetlen szerepét, felelősséget kell vállalnunk értük.

Az egységes piac vívmányai és a globalizáció jelentette kihívások

Az európai integráció legjelentősebb eredményei közé tartozik az egységes piac, valamint az a négy alapszabadság, amelyre ez a piac épül, és amelyhez összes polgárának joga van. Ez nemcsak az egyik legfontosabb és legalapvetőbb előfeltétele egy nagyra törő célokat kitűző és virágzó Európa felépítésének, hanem ez a vívmány igazolja az európai integráció konkrét és gyakorlati előnyeit, amelyet polgárai nap mint nap élvezhetnek. Ennek megfelelően az egységes piacot értékként ismerjük el, ezért munkálkodnunk kell annak beteljesítésén és folyamatos fejlesztésén.

Miközben ápoljuk az egységes piac eddig elért eredményeit, azt is el kell ismernünk, hogy a gazdasági globalizáció súlyos kihívást jelent az európai gazdaság termelési kapacitásaira és versenyképességére. Bár az Európai Unió még mindig a második legnagyobb gazdasággal büszkélkedhet a világban, viszonylagos súlya már hosszabb ideje folyamatosan zsugorodik. A koronavírus okozta járvány, valamint a nyomában járó gazdasági válság felszínre hozta a globális ellátási láncok sérülékenységét, valamint azoknak az európai gazdaságoknak a törékenységét, amelyek egyetlen, vagy csak néhány harmadik országbeli gazdaságra támaszkodnak. Egy közös európai felfogás tompíthatja az európai piacnak a külföldi kormányzati döntésektől vagy külföldi piacok működésképtelenségétől való függőségét. A tagállamok az Európai Uniótól várják, hogy vesse latba befolyását, a közös kereskedelem-politikai hatáskörét felhasználva védje meg az európai vállalatok versenyképességét és érdekeit a külföldi piacokon. Mindezt pedig tegye úgy, hogy közben megóvja a gyengébb, tőkeimportra szoruló tagállamok közérdekvédelmi szabályozási lehetőségeit. Kereszténydemokratákként felelősséget kell viselnünk egy olyan versenyképes európai környezet

megteremtéséért, amely a vállalkozás szabadsága és a munkaetika köré szerveződik. A virágzó gazdaságok mindig is olyan erős munkaetikán alapultak, amely mind az egyén kiteljesedésének és kibontakozásának, mind pedig a nemzeti büszkeségnek az alapjaként szolgál. Ezeknek az elveknek kell áthatnia az európai ipari és kereskedelmi politikákat, amelyeknek egyúttal olyan kohézió megszilárdítására kell törekedniük, amely ellenáll a globalizáció kihívásainak.

A közös sors természetes szolidaritási köteléket teremt Európa nemzetei és polgárai között, különösen egy olyan világban, amelyet a globális hatalmak felemelkedése jellemez. Ennek a nagyszerű szolidaritásnak lehattunk tanúi a koronavírus okozta járvány nehézségei közepette, amikor a tagállamok folyamatosan egymás támogatására sietnek, és a szükségben segítséget és orvosi felszerelést biztosítanak egymásnak. Nekünk, kereszténydemokratáknak ez a természetes kötelék jelenti a közös jövőnkről szóló vízió legfontosabb alapját. Ennek megfelelően az európai szolidaritás egyik kifejeződéseként ismerjük el a kohéziós politika fenntartását. Európa nemzetei, számos esetben geopolitikai kényszerűségből, különböző történelmi utakon jártak, ami lényegesen befolyásolta lehetőségeiket, fejlettségi szintjüket, infrastruktúrájukat és javaikat. Bár valamennyi nemzet az Unió szerves részét alkotja, és önállóan képes Európa jelentős sikeréhez és teljesítményéhez hozzájárulni, az Európai Uniónak folyamatosan a fejlettség terén mutatkozó különbségek mérséklésén kell munkálkodnia.

Környezeti kihívásunk

Európa a világ más régióival és kontinenseivel egyetemben összetett környezetvédelmi kihívásokkal szembesül. A természetért viselt felelősség a természettel kialakított kapcsolatunkat övező magatartások és felfogások terén paradigmaváltást kíván. A felelős ökológiai vízió, valamint egy józan természetvédelmi politika kiindulópontját a kérdés etikai vetületének elismerése jelenti. Ez az etikai dimenzió az ember és a környezete közötti harmónia megteremtésére törekszik. Ez a harmonikus kapcsolat jelenti az alapját és előfeltételét az egészséges emberi környezetnek, valamint az embert megillető jogok érvényesülésének is. Ebből fakadóan hódító vagy gyarmatosító attitűd helyett az embernek a tágabb értelemben vett környezet alázatos tagjává, polgárává kell válnia. Mindez elsősorban az egyének és a helyi közösségek felelősségvállalását követeli meg; egy alulról felfele ívelő megközelítést. Ennek megfelelően nem szabad, hogy a józan környezet-, és természetvédelmi

politika globális ideológiai törekvések csapdájába essen. A környezetvédelmi kihívások sokrétűek, és a lokalizmus, a helyi megoldások fontos szerepet kell, hogy játsszanak a megoldásukban. Egy közös európai megközelítésnek ezt a látásmódot kell felkarolnia, amelyben az Európai Uniónak erőteljes koordináló szerep jut.

Miközben a józan környezet-, és természetvédelmi politika alapjait felvázoljuk, elismeréssel kell adóznunk a nagy hagyományokkal és múlttal büszkélkedő európai mezőgazdaság és élelmiszeripar előtt, amely a jelen korban stratégiai jelentőségre tesz szert. Nagyszerű mezőgazdasági örökségünk nemcsak egyedülálló európai ízeket biztosít a polgárainak, hanem Európa számos nemzetében büszkeség forrása is. Az Európai Uniónak úgy kell ápolnia és bővítenie mezőgazdasági politikáját, hogy közben harmóniát teremtsen a környezetvédelem jelenkori célkitűzéseivel.

Az információs társadalom korszaka

El kell ismernünk, hogy a digitális technológiák fejlődésének és széleskörű felhasználásának eredményeképpen a digitális forradalom nemcsak a jövőnk, hanem már a jelenünk is. Az új technológiák megváltoztatják azt, ahogyan dolgozunk, munkába járunk, vásárolunk, fizetünk, kommunikálunk, üzleti vállalkozást építünk, gyógyulunk, illetve azt is, ahogyan az ügyeinket rendezzük. Hozzájárulnak az életszínvonal javításához, valamint a káros környezeti hatások mérsékléséhez és a fenntartható fejlődés támogatásához. Mindemellett egyre inkább hatást gyakorolnak arra, ahogyan a kormányzatok – ideértve a közigazgatást és az igazságszolgáltatást – működnek és meghozzák döntéseiket. A digitális korszak az élet valamennyi területét érinti. Az innováció éppen ezért nemcsak versenyelőny megszerzéséhez szükséges a világgazdaságban – ideértve mind az ipari, mind pedig a mezőgazdasági területeket –, hanem emellett kulcsfontosságú a politikai befolyás és a társadalmi jólét biztosításához is. Ebből következően Európa nem engedheti meg magának, hogy lemaradjon, hanem a technológiai innováció terén stratégiai előnyök megszerzésére kell törekednie. Ebből a célból az Európai Uniónak ösztönöznie, illetve koordinálnia kell a tagállamok innovációs beruházásait, valamint olyan versenypolitikát kell kialakítania, amely stratégiai előnyöket biztosíthat. Nekünk, kereszténydemokratáknak emellett figyelembe kell vennünk az új technológiák etikai és erkölcsi vonatkozásait, valamint azoknak az alapvető szabadságokra és jogokra gyakorolt hatásait is. A közjó elérésén való munkálkodás keretében az Európai Uniónak készen kell állnia arra, hogy az új technológiák elterje-

dése közepette segítsen az európai nemzeteknek alkotmányos értékeik megőrzésében.

A biztonság kihívás és az európai életmód

A biztonság az alapvető szabadságok érvényesülésének, a közös és az egyedülálló európai életmód megőrzésének alapvető előfeltétele. Valamennyi európai polgárnak jogos igénye, hogy biztonságban lehessen otthonában és Európa utcáin egyaránt. Ez a biztonság iránti igény a sajátos európai életmódunk részét alkotja. Ennek megfelelően az Európai Uniónak támogatást kell nyújtania a belső biztonság fenntartásához, valamint stratégiát kell kidolgoznia a terrorizmussal és a bűnözés szervezett formáival, így az emberkereskedelemmel szemben is. Alapvető elv, hogy a nemzetet a határai, a lakosságot pedig állampolgársága határozza meg. Ehhez hasonlóan a schengeni térség és joganyag a kulturális örökségünknek teret adó kontinens külső határait törekszik kijelölni. Míg az Európai Uniónak folyamatosan törekednie kell arra, hogy a schengeni vívmányokat a földrajzi értelemben vett Európára kiterjessze, segítenie kell a tagállamokat abban is, hogy hatékonyan védhessék meg a kontinens külső határait, és ezzel garantálhassák a tagállamoknak és az európai polgárok otthonainak biztonságát a tömeges bevándorlással, valamint az elszaporodó terrorista támadásokkal szemben. Kereszténydemokratákként úgy véljük, hogy mindenkinek joga van a saját otthonában élni, olyan kultúrában, társadalomban, nyelvi közegben és életmódban, amelyhez tartozik. Ennek érdekében meg kell erősítenünk az európai szomszédságpolitikát, és támogatnunk az afrikai és közel-keleti térségek törékeny és veszély sújtotta közösségeit. Ez olyan jellegű stratégiai prioritást élvez, amelynek a világ különböző civilizációi közötti béke és biztonság megőrzésére, valamint a határainkon kívüli biztonság elősegítésére kell irányulnia az emberkereskedelmi hálózatok működésének és a tömeges népvándorlásnak a megakadályozásával. Kereszténydemokratákként kötelességgel viseltetünk a saját közösségeink iránt. Ahogyan a Szentírás tanítja: „[h]a egy hívő mégsem gondoskodik a rokonairól, különösen pedig a saját családjáról, az az ember megtagadta a hitet, és rosszabb még a hitetlennél is.” (1. Timóteus 5,8). Ennek megfelelően felelősségünk van abban, hogy a jövő nemzedékeire hagyományozzuk azokat a szokásokat, illetve azt a kultúrát és életmódot, amelyet mi magunk is örököltünk. Az Európai Uniónak készen kell állnia arra, hogy segítse tagállamait ennek a kötelességnek a teljesítésében.

Az Európai Unió intézményi felépítése

Az Európai Unió intézményi környezetének vizsgálata során alapelvünk, hogy az intézményeknek mindig az emberek érdekét kell szolgálniuk. Az európai integráció jelenlegi intézményi felépítése különböző érdekeket egyesítő egyezség eredményeként olyan status quót tükröz, amely egy működő rendszert teremtett. A konzervatív elképzelések iránt elkötelezettként elismerjük a működő egyensúlyt teremtő és múltbéli egyezségekből rejlő értéket. Ennek szellemében ismerjük el annak az intézményi egyensúlynak az értékét is, amelyben a tagállamok, Európa polgárai, a szakértők és a bírák mind szóhoz juthatnak.

A jelenlegi intézményi felépítés alapján az Európai Tanács nyújt keretet az állam-, és kormányfők számára ahhoz, hogy meghatározzák az európai politika prioritásait és általános célkitűzéseit. Ebből következően az Európai Tanácsnak stratégiai orientáló szerepe van, míg a tényleges jogalkotást az Európai Bizottságra, az Európai Parlamentre és a Tanácsra hagyja. Ennek megfelelően az Európai Bizottság egyaránt felelős a konkrét jogalkotási aktus előkészítéséért és javaslattevéséért, valamint az uniós jog implementálásának felügyeletéért. Az Európai Bizottságot a saját jogán illeti meg a jogalkotás kezdeményezésének lehetősége, valamint a „szereződések őreként” felelősséggel tartozik annak ellenőrzéséért, hogy az uniós jogot kellő időben és helyesen alkalmazzák. Az Európai Parlament hosszú évtizedek fejlődésének eredményeként fontos ellenőrző funkciót gyakorol az Európai Bizottság működése felett. A különböző feladatok, funkciók így világosan elkülönülnek a jelenlegi intézményi felépítésben. Ennek megfelelően csak egy olyan alaposan kidolgozott közpolitikai reform szolgálhat a jelenlegi intézményi felépítés lényeges átgondolásának alapjaként, amely jobban szolgálja az európai polgárok érdekeit. Ezért azt valljuk, hogy az intézményi változások csak eszközként szolgálhatnak egy jelentősebb cél eléréshez, de önmagukban nem tekinthetők célnak.

A kereszténydemokrata hagyománnyal összhangban, társadalmi rendező elvként nagy becsben tartjuk a demokráciát és a szubszidiaritást, amely a keresztény társadalmi tanításban gyökerezik. Figyelemmel az európai emberek egyre jelentősebb méreteket öltő kiábrándultságára és elidegenedésére, fontosnak tartjuk megerősíteni az európai polgárok hitét abban, hogy az európai integrációt a sajátjuknak érezzék. Ez nemcsak az egész európai projekt jövőbeli életképessége szempontjából, hanem azért is fontos, hogy olyan közpolitikai irányvonalak érvényesülhessenek, amelyek híven tükrözik Európa nemzeteinek közös akaratát, így megosztottság és ellentétek helyett közös elszántsággal és akarattal küzdjenek meg a globális kihívásokkal. Az Európai Unió a demokra-

tikus európai nemzetek egyetértésének köszönheti létét, ezért a népszuverenitás letéteményeseiként a nemzeti parlamenteknek jelentősebb szerepet kell játszaniuk a közös politikák kimunkálása terén. Az európai polgárok véleményének meghallgatásával és közvetítésével ezért a nemzeti parlamenteknek aktívan kellene közreműködniük abban, hogy az integráció motorjaként az Európai Bizottság olajozottan működhessen.

Becsben tartjuk a nemzeti alkotmányos hagyományainkat és értékeinket: ezeket az értékeket az Európai Unió éltető forrásaként ismerjük el. A közös európai elképzeléseinknek és politikáinknak csak akkor lehet jótékony és jelentős hatása, ha azok megőrzik kapcsolatukat a történelmi gyökereikkel, ideértve a nemzeti alkotmányokat és alkotmányos hagyományokat is. El kell ismernünk, hogy az elmúlt évtizedek során az Európai Unió Bírósága (EUB) az uniós jog fejlesztésének élvonalába helyezte magát, védve annak autonómiáját és szupremáciáját. Ugyanakkor az sem kérdéses, hogy ez az erőfeszítés nem mindig volt ellentmondásoktól vagy akár konfrontációktól mentes. Éppen ezért az Európai Unió politikai, vagyis elszámoltatható intézményeinek – különösen a Parlamentnek és a Tanácsnak – jelentősebb szerepet kell vállalniuk az uniós jog fejlesztésében. Emellett az EUB-nek továbbra is örködnie kell az alapító szerződések betartása, illetve az uniós intézmények szabályszerű működése, valamint a demokratikus intézmények által alkotott jog szerződésszerűségének biztosítása felett. Az egyedi ügyekben meghozott bírósági döntéseknek – a tagállamok és a polgárok egyetértésének hiányában – nem szabadna átformálniuk az uniós jog és az integráció karakterét. Amellett, hogy szükséges megerősíteni Európa demokratikus intézményeinek szerepét, az európai integráció forrásaként szolgáló nemzeti alkotmányos kultúrák iránymutatását kell követnünk ahhoz, hogy az európai jog harmonikusabb és hatékonyabb lehessen. Ennek megfelelően az EUB bíróitól meg kell követelni, hogy maguk is felkarolják és ápolják a nemzeti alkotmányos értékek közös örökségét éppen úgy, ahogyan a nemzeti bíróságok bíróival szemben általános elvárás az uniós jog védelme és alkalmazása.

A jelenlegi járványvész lehetőséget teremt arra, hogy Európa jövőjéről gondolkodjunk, nekünk pedig meg kell ragadnunk és kihasználnunk ezt a lehetőséget. Kereszténydemokratákként szilárdan hiszünk abban, hogy – különösen e bizonytalan és nehéz időkben – európai otthonunkat sziklára kell építenünk. Gyökereink, valamint kereszténydemokrata értékeink és hagyományaink mutathatnak irányt ezekben a bizonytalan időkben. Amellett teszünk hitet, hogy egy virágzó európai közösség felépítésének fontos előfeltétele: az elkövetkezendő évek, évtizedek globális kihívásai közepette továbbra is maradjunk hűek értékeink és örökségünk iránt.

EGEDY GERGELY

ASBÓTH JÁNOS AZ EGYÉNI SZABADSÁG ZSIDÓ HAGYOMÁNYÁRÓL

„A zsidóságnak világhistóriai jelentősége mind a mai napig még távolról sincs kellőleg méltányolva” – állapítja meg Asbóth János a szabadság eredetét és fejlődését vizsgáló, 1872-ben publikált művében.¹ Miért tulajdonít ilyen kiemelkedően pozitív szerepet a zsidóságnak, s ez mit mond el az utókornak az ő politikai felfogásáról? Tömören: azért a teljesítményért, amelyet a zsidóság a személy méltóságának és ezzel együtt felelős szabadságának a megteremtésével nyújtott.

Asbóth nézeteit több alapos tanulmány is elemezte már, de e sorok szerzője úgy látja, érdemben és részleteiben még egyikük sem vizsgálta meg azt, hogy a jeles gondolkodó miért és miként foglalkozott a zsidóságnak a szabadság történelmi térnyerésében betöltött szerepével, s milyen érvekkel támasztotta alá a véleményét.² Ez azért is fontos, mert Asbóthnál a tudatos magyar konzervatív gondolkodás „bölcsőjénél” állunk.³

A szabadság értelmezése

Az egyén tiszteletéről és a szabadság jelentőségéről az egyes eszmarendszerek és politikai irányzatok természetesen igen sokféleképp vélekednek, de annyi bizonyos, hogy e kérdéskör a nyugati hagyományban mindig megkülönböztetett jelentőséget élvezett. A konzervatív gondolkodás, amelynek Asbóth a 19. század második felében, ha következtetlenségekkel együtt is, a hazai úttörőjévé vált, a szabadságot a feltétlenül védendő „magértékek” egyikének tekinti. Még akkor is, ha az – köztudomásúan – nem tartozik a leginkább hangsúlyozott elvei közé. A konzervatívok olvasatában a szabadság jóval fontosabb az egyenlőségénél, s bár ők egyetlen értéket sem abszolutizálnak, míg az előbbiből általában csak a szükséges mértékben engednek, az utóbbihoz egyáltalán nem ra-

¹ Asbóth János: *A szabadság*. Ráth Mór, 1872, Pest, 161.

² Többek közt lásd Szendrei László: *Asbóth János szabadságértelmezése*, in *Könyv és Könyvtár*, XXV/2003, 415–424.; Vasas Géza: *Egy politikai irányzat formaváltozásai: Asbóth János konzervativizmusa*. In *Kommentár*, 2006/1, 93–100.; Szalai Miklós: *A nemzeti liberalizmustól a keresztény újkonzervativizmusig: Asbóth János gondolkodói pályájához*. In *Századok*, 2017/4, 843–875.

³ A magyar konzervatív gondolkodás kialakulásához egészen tömören lásd: Békés Márton: *Magyar konzervativizmus*, in *Magyar Politikai Enciklopédia*. (Szerk. Pásztor Péter) MCC- Polgári Magyarország Alapítvány, 2019, 301–302.

gaszkodnak, sőt többnyire kifejezetten ellenzik.⁴ Különösképpen igaz e megállapítás az angolszász konzervativizmusra, s ennek szóba hozása a legkevésbé sem önkényes, mert Asbóth életművében jelentős mértékben merített a brit hagyományból. A szabadságról szóló 1872-es művét még első, liberálisnak is nevezhető korszakában készítette; ez áll annak a háttérében, hogy koncepciójának a kidolgozásában elsősorban, bár nem kizárólagos jelleggel a liberális John Stuart Mill munkásságára támaszkodott.⁵ Felfogását a kiegyezés után kiépített politikai rendszerben csalódva a későbbiekben jelentős mértékben árnyalta ugyan, de sosem vált a szabadság ellenségévé.⁶ Konzervatív irányú fordulatának érdemi elemzésére e sorok szerzője további munkákban kíván vállalkozni; e tanulmányban azt szeretné feltérképezni, hogy honnan is indult el, s főként hogy miként jutott el a zsidóság szerepének a kiemeléséhez.

Asbóth – Millhez hasonlóan – meg volt győződve arról, hogy a szabadság mindig az egyén szabadságából indul ki, azt vallva, hogy egy állam értéke az államot alkotó egyének értékétől függ. Az angol gondolkodóval ellentétben viszont – s ez már az e korszakában is megmutatkozó konzervatív hajlamait tükrözi – a történetiségnek kulcsszerepet tulajdonított, és nem érte be a szabadság absztrakt megközelítésével. Abban egyetértett Mill-lel, hogy addig szó sem lehet szabadságról, ameddig a közösség minden egyes tagja nem szabad.⁷ A felfogása így belesimult abba a „modernként” jellemezett megközelítésbe, amely a 19. század első felében kristályosodott ki, s amely a szabadság-fogalom lényegi elemének tartotta az egyetemességet és az oszthatatlanságot. Ebből a nézőpontból a többség akaratának az érvényesülése önmagában semmiképp sem elég a szabadsághoz. Szabadság akkor jöhet létre, emeli ki a magyar gondolkodó, ha a többség tiszteletben tart olyan alapértékeket is, amelyek a többségi akaraton kívül állnak – nagyjából arra utalva ezzel, amit Roger Scruton így fogalmazott meg a 20. század végén: „a demokráciának alkotmányra van szüksége, s ennek a demokratikus változások

⁴ Részletesebben: Egedy Gergely: *Konzervativizmus az ezredfordulón*. Magyar Szemle Könyvek, 2001, 201–221.

⁵ Mill híres esszéje a szabadságról (*On Liberty*) 1859-ben jelent meg, a magyar fordítás igen gyorsan, már 1867-re elkészült, Kállay Béninek köszönhetően; a mondanivalóját e helyütt talán nem szükséges részletezni. Millhez tömören: Mándi Tibor: *Mill, John Stuart*, in *Magyar Politikai enciklopédia*, 388–389.

⁶ A szabadság ellenzése nem volt soha sem a magyar konzervatívok politikája – állítja a *Magyar conservatív politikában* is 1875-ben. Ugyanebben a művében ugyanakkor már kevésbé zárkózik el a szabadság szempontjainak időleges háttérbe szorításától, amikor kifejt: „Nem vagyunk ellenségei a szabadságnak. Hanem igenis át vagyunk hatva annak tudatától, hogy a szabadság érdekeit lehet, de a nemzet, az állam érdekeit nem lehet elnapolni.” Asbóth: *Magyar conservatív politika*. Attraktor, 2011, Máriabesnyő, 27.

⁷ Asbóth 1872, 79.

hatósugarán kívül kell esnie.”⁸ Így aztán önmagában sem a képviseleti rendszer, a parlamentarizmus, sem pedig a „tisztá demokrácia” nem azonos a szabadsággal.⁹ Eötvös Józsefre is hivatkozva, s még a Mill állította korlátokat is sokallva úgy látta, hogy az egyén cselekvési szabadságának nem lehet más korlátja, mint az, hogy másoknak nem árthat. *A szabadságban e megközelítés szellemében úgy definiálja a szabadságot, mint „minden egyes azon jogát, hogy tulajdonait, erőit, képességeit fejlessze s növessze, hajlamait kövesse addig a határig, míg más egyesnek ugyanezen jogát (azaz ismét magát a szabadságot) nem csorbítja.”*¹⁰ Ez a nagyon tág keretet szabó álláspont természetesen megkérdőjelezhető, hiszen joggal mutat rá a konzervatív angol politikai gondolkodó, James Fitzjames Stephen, aki Asbóth munkájával csaknem egyidőben, egészen pontosan 1873-ban jelentette meg *Szabadság, egyenlőség, testvériség* című fontos könyvét, hogy valójában nagyon kevés kérdésben cselekedhetünk másokat egyáltalán nem érintő módon.¹¹

A szabadság hiánya az antik világban

Asbóth szabadság-értelmezését azért kellett egészen röviden áttekintnünk, hogy megfelelő kontextusba állíthassuk azt, amit a szabadság történeti megjelenéséről mond. Joggal írja ugyanis Szalai Miklós, hogy Asbóth – az angol Henry Thomas Buckle mintájára, aki a brit civilizáció történetét dolgozta fel (*History of Civilization in England*, 1864–1868) – „a szabadság kultúrtörténetét” igyekezett felvázolni.¹² A történeti valóság általa végzett rekonstrukciójának pontossága az újabb kutatások fényében persze több vonatkozásban is módosítandó, de eszmetörténeti munkáról lévén szó, ez mit sem von le Asbóth érvelésének az értékéből és jelentőségéből.

Asbóth érvelésének sarkalatos előfeltevése, hogy a szabadsághoz nélkülözhetetlen az „egyénségi eszme” létrejötte. S e ponton jutunk el oda, hogy miért egyedülálló az ókori zsidóság teljesítménye. Asbóth ugyanis abból indult ki – e tekintetben eltérve számos kortársának a gondolkodásától – hogy az antik világ, noha kiemelkedő színvonalú kultúrát és művészetet teremtett, egyszerűen nem ismerte az individuum és a szabadság eszméjét. Széles körben osztott vélekedés szerin

⁸ Scruton, Roger: *Mi a konzervativizmus?* Osiris, 1995, 25.

⁹ Asbóth 1872, 80–81.

¹⁰ Uo. 84. Eötvös és Asbóth viszonyához, a két gondolkodó szabadság-felfogásának az összevetéséhez, az „Uralkodó eszmék” Asbóthra gyakorolt hatásához lásd Gángó Gábor: *Asbóth János és Eötvös József*, in *Világosság*, 1995/8–9, 93–109.

¹¹ Stephen, James Fitzjames: *Szabadság, egyenlőség, testvériség*. (Ford. Pető Zoltán) Századvég, 2019, 44.

¹² Szalai: *A nemzeti liberalizmustól...*, 851.

az antik világ nemcsak ismerte a szabadságot, hanem klasszikus mintákat is adott belőle. Emlékezetes, hogy a nagy történetíró, Hérodotosz épp a szabadság meglétével magyarázta a görögöknek a perzsák felett aratott diadalát. Asbóth viszont más véleményen volt. Hogyan juthatott arra következtetésre, hogy a görög-római világ nem adott teret az egyéniség kibontakozásának és az individuális szabadságnak?

Mindenekelőtt azért, mert nem fogadta el a premodern megközelítést, miszerint a szabadság fennállásához nem szükséges az egyetemesség és az oszthatatlanság. Az antik világ különféle szabadságokat, mi több, szabadságok sokaságát ismerte, ám az ő szemében ezek olyan előjogok voltak, amelyek nem biztosították az egyén méltóságát és a valódi szabadságot. Jól megfigyelhető, írta, hogy az antik világban a politikai küzdelmek soha nem a jogi privilégiumok eltörlésére, hanem ezek megszerzésére irányultak; a szabadság legelszántabb híve sem gondolt arra, hogy mindenkinek megadasson a szabadság. A harcok így mindig „a hatalomnak ki általi gyakorlása, de sohasem minő gyakorlása körül forogtak.”¹³ De még a „demokratikus” berendezkedésű poliszokban sem tisztelték az egyént – sőt, a hatalom többnyire ott bizonyult a legkevésbé korlátozottnak, ahol azt a nép gyakorolta – fűzi hozzá. A korszak konzervatív gondolkodásával összhangban számára evidencia volt, hogy a népszuverenitásnak a francia forradalomban felkarolt elve az individuális szabadság kiiktatásához vezet.

A görög városállamokban és Rómában tehát az ő olvasatában egyaránt a „*salus rei publicae suprema lex esto*”, vagyis „a legfőbb törvény az állam üdve legyen” elve érvényesült, azon elvárás, hogy az egyén habozás nélkül rendelje alá magát az államnak.¹⁴ Ezt a megközelítést tükrözte Platón államfelfogása is: az állam minden, s a polgár helyzete, némi túlzással, csak annyiban tér el a rabszolgaétól, hogy az ura nem egy személy, hanem maga az állam. Még a Platónnal szembe forduló Arisztotelésznel is azt látjuk, figyelmeztet Asbóth, hogy az állam célja nem a szabadság biztosítása, hanem a választott erények felkarolása.¹⁵ Lényegében annak a megfogalmazását látjuk tehát Asbóthnál is, amit elsőként Benjamin Constant fejtett ki 1819-ben a „régiek” és a „modernek” szabadságfelfogásának a különbségéről e szavakkal: „Mi már nem élvezhetjük az ókoriak szabadságát, amelynek lényege a kollektív hatalomban való tevékeny és állandó részvétel volt. A mi szabadságunknak a magánélet békés élvezetében kell állnia.”¹⁶ A szabadságban ugyanezt a

¹³ Asbóth 1872, 126.

¹⁴ Uo. 115.

¹⁵ Uo. 124.

¹⁶ Constant, Benjamin: *A régiek és a modernek szabadsága.* (Fordította Ludányi Mária.) Atlantisz, 1997, Budapest, 239; 245–246.

következő fogalmazásban találjuk meg: az antik szabadság-felfogás „nem volt egyéb, mint a kormányzásban való részvét kisebb-nagyobb mértéke.”¹⁷ Ami az ókori polgár helyzetét illeti, Constant is úgy látta, hogy ő „minden magánviszonylatában rabszolga [...] mint magánembert korlátozzák, éberren figyelik, minden megnyilatkozását elnyomják.”¹⁸

Asbóth megközelítésében a leglátványosabban a rabszolgaság intézménye tanúsítja, hogy az antik világ nem ismerte igazából a szabadságot, hiszen nem lehet szabadságról beszélni ott, ahol egyesek mindentől meg vannak fosztva. Éles szemmel jegyzi meg, hogy az antik rabszolgaság esetében nem is egy olyasfajta rendi előítéletről volt szó, amilyent a feudális jobbágyság esetében láthattunk, s nem is olyan „physiologiai tévedésről”, amilyennel a feketék amerikai rabszolgaságát indokolták: bárki rabszolgává válhatott, egy szabad római is, ha eladósodott.¹⁹ Ezért látta szükségszerűnek, hogy végül Róma alatt „az egész antik világ egy úr kezére és akaratára került”. S ez magyarázza, hogy a görög-római „polgárosodásban”, amely egyébként „ragyogó polczra emelte az emberi nemet”, a szabadság hiánya miatt a civilizáció „büszke épülete” „roskadni indult fényének és nagyságának tetőpontján”. A „fejlődés folytonosságát” ugyanis kizárólag a szabadság képes biztosítani.²⁰ Mill a szabadságról szóló esszéjében úgy vélte, hogy „minden kor annak mértékében vált jelentékennyé az utókor számára, hogy mekkora volt benne a mozgástér” az egyéniség számára.²¹ „A szabadság” tanúsága szerint e megközelítést Asbóth is osztotta.

Az egyéniség tisztelete a zsidó világban

A fentebb kifejtettek fényében értékelendő a zsidóság teljesítménye, amely – az ókorban egyedül – megteremtette az „egyénségi eszmét”. Sőt, amint a görög-római világban szinte minden ez ellen hatott, a zsidó világban szinte minden támogatta azt – állította Asbóth. A szabadságról elmélkedve a neves filozófus, Joseph Raz hangsúlyozza (*The Morality of Freedom*, 1986), hogy a szabadság melletti érvek egyik legfontosabbika a személyes autonómia értékéből vezethető le.²² Mint látni fogjuk, Asbóth – a Milltől átvett „kárelv” mellett, miszerint kizárólag valamely kár

¹⁷ Asbóth 1872, 126.

¹⁸ Constant 1997, 240.

¹⁹ Asbóth 1872, 152.

²⁰ Uo. 160.

²¹ Mill 1867, 73–74.

²² Raz, Joseph: *Szabadság és autonómia*, in Huoranszky Ferenc (szerk.): *Modern politikai filozófia*, Osiris-Láthatatlan Kollégium, 1998, 9; 112–115.

elhárítása érdekében alkalmazható törvényes kényszer, nagymértékben épít erre. (Az autonómia és a kárelv között természetesen szoros kapcsolat van; Raz szerint az előbbi az utóbbi erkölcsi megalapozása.)

Az első – és a legfontosabb – tényező a monoteizmus. A monoteizmus Istene ugyanis „maga az abszolút egyén, personifikációja mintegy az egyéni eszmének”. Bizonyára igaza van Asbóthnak abban, hogy a monoteizmus messzemenően alkalmas az egyéniségben gondolkodás fejlesztésére. Hogy a zsidóság miként jutott el a monoteizmusig, az természetesen fontos és érdekes kérdés, de ezzel Asbóth nem foglalkozik, kiemeli viszont, hogy az egyistenhit csak az első zsidó állam bukása után tudott megszilárdulni. „Az első birodalom bukásával [...] kezdődik végmegállapodottságában a különleges zsidó monotheizmus” – olvashatjuk.²³ Ez a fordulat nem csak a bálványimádással való végleges szakítást hozta magával, hanem az Istennel kötött szövetség gondolatát, az isteni türelem és szeretet tanát is, amely ellensúlyozni tudta az „abszolút egyén” súlyának eltörpítő hatását. Ennek következtében az egyén többé nem olvad be a tömegbe, s nem törpül el a kényúr mellett, „mint ahogy e kettőnek vagy egyikét, vagy másikat a görög-római állapotok mindenkor előidézték.”²⁴

De nem csak a monoteizmus szerepéről van szó. Asbóth úgy véli, hogy a zsidó államiség bukása paradox módon, de hatékonyan hozzájárult az egyéniség tiszteletének a kialakulásához, míg ugyanis a terjeszkedés és hódítás mindig „az összezt tolja előtérbe”, az elnyomatás „az egyéni érzést az elhagyatottság érzésével együtt fejleszti”. A zsidóság alapja az egyén lett – állítja. Félreértés ne essék: nem a közösség hiányára utal ezzel, hanem egy olyan közösségre, amely lényegesen különbözik az antik mintától. „A közösséget olyan láncz kapcsolja együvé, melyben lánczszem minden egyes zsidó; a közösség tényezőit és alapját az egyének mint ilyenek képezik” – emeli ki.²⁵ Míg a római – fejti ki továbbá – „értéktelen gyanánt lép tova mind azokon, a mik egyenes vonatkozással nem bírnak a nagy közösségre, a zsidó szeretetteljesen mélyed bele az egyéni, a családi életbe [...]” Ezzel az állítással egészen odáig megy, hogy kijelenti: az állami élet „egyéni-re daraboltatása” vált a zsidóság megmentőjévé, miután Nabukodonozor erőszakkal Babilonba telepítette a zsidóságot Júdeából (Kr. e. 597-től). A „babilóni fogság” végleg az egyéni életet tette a zsidóság legsajátosabb vonásává, „legerősebb bäs-

²³ Asbóth 1872, 166. Az ókori zsidó történelemhez lásd Jeshurun Eliahu: *Az élő zsidó történelem*. Sinai Publishing, 1982, Tel-Aviv, 7–108.

²⁴ Asbóth 1872, 166.

²⁵ Uo. 176.

tyájává”. Asbóthnak ezt a véleményét az ókori Izrael társadalmának mai kutatója, Rainer Kessler is megerősíti, amikor kiemeli: a családi-rokoni kapcsolatok „az önálló államiság megszűntével bizonyos értelemben még fontosabbá is váltak.”²⁶ Nagymértékben segítette ezt, hogy a keleti hódítók általában nem szóltak bele az alávetettek szellemi-vallási életébe, így az ősi hagyományokra épülő magánéletet sem bolygatták. És így bár a zsidó közösségből az önálló államiság vágya sohasem veszett ki, a hagyományokhoz való ragaszkodás vált az identitás alapkövévé.

Egy elgondolkodtató, de vitatható és mindenképp pontosításra szoruló megállapítást is tesz Asbóth, amikor azt mondja, hogy az egyéni szabadság ilyen mértékű tiszteletben tartása szükségszerűen vezetett a zsidó állam felbomlására, „aminthogy kétségkívül arra vezetne ma is.”²⁷ A szabadság destabilizálja a politikai közösséget? Ezt, a szabadság tisztelőjeként, kategorikusan ő maga sem állítja, annak a megjelölésével viszont így adós marad, hogy szerinte hol van az a pont, amelyen túl a szabadság már nem kívánatos a belső kohézió kockáztatása nélkül.

Demokraták és arisztokraták

Az ókori zsidó társadalomban ugyancsak találni „pártokat”, még ha természetesen nem is a fogalom 19. századi vagy mai értelmében. A törésvonalak, noha számos tényező alakította őket – így például a Galilea, Samaria és Júdea közötti regionális különbségek – elsősorban a vallási nézetekre voltak visszavezethetők. Ezek, értelemszerűen, mélyen „beleenyúltak” a közélet és a magánélet valamennyi mozzanatába. Az egyik tábor a farizeusok alkották, akiket Asbóth a demokratikus „népi” pártnak nevez; ők a törvények kreatív magyarázatával *de facto* enyhítették a törvények szigorát és a kisemberek érdekeit védtek. Velük állt szemben a sadduceusok, az „arisztokraták” pártja, amelybe a főpapi családok is tartoztak: ők kiváltságos pozícióikat a törvény betű szerinti betartásával kívánták biztosítani. Küzdelmük kapcsán Asbóth igazából azt akarja kiemelni, hogy „annyi homlokegyenes ellentét, mélyrevágó nézeteltérés daczára” a két párt kölcsönösen elfogadta egymást, tiszteletben tartotta az egyéni különvéleményeket, kizárásra vagy elszakadásra pedig nem került sor. Ha arra gondolunk, hogy a vallás volt a zsidóság legféltettebb kincse, akkor még inkább értékelhetjük az elvi különbségek elfogadását, annak a felismerését, hogy az ellentétes vélemények

²⁶ Kessler, Rainer: *Az ókori Izrael társadalma*. (Fordította Szabó Csaba.) Kálvin Kiadó, 2011, 143.

²⁷ Asbóth 1872, 215–216.

ütköztetése hosszabb távon segíthet a közösségnek a közös cselekvésben. Asbóth ennek fényében azt a következtetést szűri le, hogy a zsidó társadalomban olyan türelem érvényesült „a vélemények és tanok szabadságát illetően”, amelyet a kereszténységben „egész a mai napig” nem látunk.²⁸ Egy hazáért éltek s haltak, egy templomuk s egy főpapjuk volt, ezért nem is beszélhetünk különálló felekezetekről. Természetes, fűzi hozzá, olyan helyzetekben, amikor a nemzet léte került közvetlen veszélybe, az egység, az összetartás követelménye érvényesült; az egyént korlátozó törvények többsége „keletkezésére nézve határozottan ily időkre tehető.”²⁹

A legmélyebb tisztelettel az esszéusokról ír; e vallási közösség „virága volt a zsidószelemnek”, mert azt „a legmagasabbra fejlesztette”, úgy, hogy az „egyénségi eszmének” is leghatározottabban adott kifejezést.³⁰ Ténylegesen a történettudomány ma sem rendelkezik túl sok hiteles információval e csoportról, a legtöbbet Josephus Flavius írt róluk, és Asbóth is elsősorban őrá támaszkodik, de idősebb Pliniust is idézi. Anynyi bizonyos, hogy egy olyan közösségről van szó, amely az aszketikus életvezetés céljából tudatosan kivonult a várásokból, sőt gyakorlatilag a társadalomból; Asbóth fogalmazásában egész életük menekülés volt attól, hogy a mózesi törvényeket bármilyen tekintetben is megsérthessék. („A szellemet fel akarták oldani az érzéki élet nyúga alól”). Mai terminológiával: autonómiájuk teljes körű birtokában képesek voltak arra, hogy életüket a saját alkotásukká tegyék. A (rab)szolgaságot semmilyen tekintetben sem ismerték el. A lényeg: ők érvényesítették a legtisztábban a zsidó szellemben rejlő mély etikai tartalmat, egész létüket „saját egyéniségükre reduciálták.”³¹ A magyar gondolkodó szerint a zsidóság maga is úgy tekintett rájuk, mint szellemiségének leghívebb kifejezőire.

Intézmények: a zsarnokság korlátai

Asbóth általános történelmi tendenciának tekinti, hogy a primitív anarchikus állapotból való kiemelkedés folyamatában a társadalmak egyre erősebb és hatékonyabb intézményeket hoznak létre a rend biztosítása érdekében. Ennek során azonban óhatatlanul egyre szűkebbre szorul a szabadság szférája, gyakran a zsarnokságig menően. Ilyenkor egy

²⁸ Uo. 208.

²⁹ Uo. 259.

³⁰ Uo. 209–213.

³¹ Uo. 209.

„ellenkező irányban folyó harcz” indul meg, ha egy közösség el akarja kerülni a despotizmusba való süllyedést. A szabadság története szempontjából Asbóth kiemelkedő jelentőségűnek látja, hogy ez az „ellenirányú küzdelem” a zsidó világban „korábban és sikeresebben” indult meg, mint más népeknél. Így ott azt találjuk, hogy amint megszilárdult egy olyan intézmény, amely az egyes ember szabadságát fenyegette, s ezáltal a zsarnokságot előkészíthette volna, az előbb-utóbb megtört „a zsidóságnak azon szellemén, mely az emberi uralmat eleve nem tűrte.”³² Így aztán minden intézmény, amely „az egyes egyének teljes egyenértékével ellenkezett volna”, s bizonyos csoportoknak hatalmat adott volna a többiek felett, „vagy kipusztult, vagy éppen csak mint önmagának árnyéka tudott fennmaradni.” „Bámulatos jelenség” ez azon korban, olvashatjuk, amelyben „alig hallunk beszélni az egyéni jogokról.”

A zsidóság legjelentősebb és legmaradandóbb intézménye a Templom volt. Az Első Allam megszűnése után, az idegen uralom alatt ez vált a nemzeti-vallási identitás megtestesítőjévé, és – Kessler szavaival – „a főpap bizonyos királyi jelleget is ölt magára.”³³ A Templom így akár képes lehetett volna a hatalom megragadására és összpontosítására, s az első zsidó államban történt is erre irányuló kísérlet, a másodikban azonban már megakadályozták ennek a lehetőségét. (Többek között azzal is, hogy már nem lehetett „egyenes úton ítéletet kérni a főpaptól”, s ezzel elveszett a Templom világi hatalmának egyik kulcstényezője.) Tovább gyengítette a Templom világi pozícióját, hogy az idegen uralom hosszú periódusaiban külső hatalom osztogatta a főméltóságokat, erősen aláásva ezzel a főpapi tekintélyt. „A nemzeti eszme oly hideg szívekre sehol sem talált, mint azoknál, kik első rendben voltak képviselésére hivatva” – írja Asbóth, s e megállapításához bizonyára a magyar 19. század fejleményeire is utalva teszi hozzá: „a magas aristocratia ritkán bírja el a tartós idegenuralmat a nélkül, hogy hazafiságában, erkölcsi nemességében csorbát ne szenvedjen.”³⁴

Josephus Flavius a zsidó közösség Mózes óta kialakított politikai berendezkedését teokráciaként írja le.³⁵ A teokrácia fogalmát, amelyet a politikatudományban igen széles keretben értelmeznek, Asbóth is gyakran használja, s így a „theokratia” fontos korlátai között említi, hogy a

³² Uo. 215.

³³ Kessler 2011, 167.

³⁴ Asbóth 1872, 218.

³⁵ Josephus Flavius *Contra Apionem* című munkáját e sorok szerzője az angol fordításból idézi: *Against Apion*, translated by William Whiston, Project Gutenberg Ebook, 2008, Book II. 17. bekezdés („he ordained our government to be what, by a strained expression, may be termed a Theocracy”). <http://www.gutenberg.org/files/2849/2849-h/2849-h.htm#linkBnoteref-20>.

templomi méltóságok viselői a törvény előtt semmilyen privilégiummal nem rendelkeztek. Jog szerint sosem álltak a többiek felett. Ily módon a rendkívüli tisztelet és a buzgó vallásosság ellenére sem válhatott a templom olyan intézménnyé, amely a zsarnokság bázisává válhatott volna. Létrejött viszont egy „páratlanul democraticus és tisztán morális hatalom,” amelyet Asbóth az írástudók, a vallási tanítók kiemelkedő befolyásában látott, abban, amit „rabbinismusként” írt le. Ez a hatalom olyan típusa, amely „a szellem és a tudomány aristocratiájának soha és sehol másutt nem létezett megtestesülése” volt, s amely megghiúsította a nagyfokú hierarchia intézményesülését.³⁶

A királyság sohasem bírt olyan jelentőséggel a zsidóságnál, mint más népeknél. Már Sámuel próféta óvta a népét a királyságtól, amelyet Istennek nem tetsző politikai formának tartott, hiszen Izrael igazi ura maga Isten volt. „A zsidó Istennek, nem pedig embernek a szolgája” – ez volt az uralkodó vallási felfogás.³⁷ A nemzeti függetlenséget kívívó Makkabeus királyság látványos sikere átmenetileg ugyan feledtette a monarchia elleni hagyományos ellenszenvet, de a rómaiakra támaszkodó, s ezért megvetett Heródes alatt az intézmény ismét elveszítette tekintélyét.

Az önkényuralom kiépítésének és a jogsértő gyakorlatok behozatalának volt még egy érdekes és erős akadálya, nevezetesen az a vallási eredetű parancs, amely ellenezte új törvények behozatalát. Ez, ismeri el Asbóth, jó néhány esetben ugyan komoly gondokat és nehézségeket okozott az új körülményekhez való alkalmazkodásban, egészében véve mégis „az önkényeskedésnek hatalmas és mindig élő korlátja” volt.

A mai olvasó számára egyértelmű, hogy – Isaiah Berlin klasszikusává vált terminológiájával – Asbóth a szabadság negatív értelmezésében gondolkodik, vagyis mások kényszerítő beavatkozásától való menteségről van szó, nem pedig a politikai hatalom gyakorlásában való aktív részvételről. Vizsgálódásai arról győzték meg, hogy az ókori zsidóság intézményei többé-kevésbé garantálták egy olyan szféra fenntartását, amelyen belül a közösség tagjai szabadon követhették céljaikat, s amelynek a határait büntetlenül a hatalom sem sérthette meg. (Csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a 20. század egyik legtekin-

³⁶ Asbóth 1872, 223–224. Az írástudókról Asbóth által rajzolt kép e sorok szerzőjének a „nemzeti értelmiség” (egészen pontosan: national clerisy) S. Taylor Coleridge által kidolgozott koncepcióját juttatja eszébe. A neves angol költő politikai felfogásához lásd Egedy Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika. Századvég*, 2005, 35–38.

³⁷ Crüsemann, Frank: *Der Widerstand gegen das Königtum*. Neukirchener Verlag, 1978, Neukirchen-Vluyn

télyesebb konzervatív amerikai gondolkodója, Russell Kirk is úgy látta, az ókori zsidóság a civil szféra feletti – legalább részleges – ellenőrzése révén különbözött a szomszédos despotizmusok politikai rendjétől.)³⁸ Tegyük még hozzá: azon 20–21. századi gondolkodókkal ellentétben, akik a negatív szabadságban pusztán csak az általuk ‘igaznak’ tekintett pozitív szabadság előfeltételét látják, Asbóth önmagában is nagyra értékelte a negatív szabadságot. hiszen az éppen az egyéniség autonómiáját alapozza meg, de ez nála nem a teljes izoláltság, a semmiben gyökerezés állapotához vezet. Annak a szabatos meghatározása viszont hiányzik, hogy a „szabadságkorlátozás” fogalmát pontosan hogyan értsük, hiszen nem mindegy, hogy ebbe a fizikai fenyegetéseken túl más tényezőket is beleértünk-e.

A rabszolgaság hiánya és a nők megbecsülése

Az egyéniség méltóságának eszméje talán mindennél markánsabban mutatkozott meg abban, hogy míg a görög-római világban általános volt a rabszolgaság, a zsidóság ezt sohasem fogadta el. Az adósrabszolgaság bizonyos formái ugyan itt is megjelentek, és a próféták sűrűn fel is panaszták a visszaéléseket, ám ez a római gyakorlattól elvi és gyakorlati síkon egyaránt élesen eltért, mert a szabadulás lehetőségét eleve garantálták. Akár az adósság törlesztése, akár bizonyos időn át folytatott munka automatikusan megszüntette a szolgai státuszt; a Tóra kimondta, hogy a hetedik évben fel kell szabadítani az adósrabszolgát.³⁹ Mi több, a szabadon bocsátott (rab)szolgát meg is kellett ajándékozni. Sokatmondó, és az uralkodó mentalitást tükrözi, hogy amikor Heródes – a rómaiak mintájára, a pogány erkölcsöket követve – amfiteátrumot épített Jeruzsálem mellett és gladiátorjátékokat kezdeményezett, az embertelen intézkedést széles körű megvetés sújtotta. A zsidó társadalom értékrendje ezt nem fogadta el.

A szegények megítélése ugyancsak jól mutatja, hogy az egyes embert mennyire megbecsülték a zsidó világban. Asbóth előadásában olyan elvek megvalósítását látjuk itt, amelyek a „humanitás civilisatiójában”, vagyis a 19. századi európai civilizációban is „csak nehéz küzdelmek után”, s csak részlegesen tudtak érvényre jutni. A zsidó társadalom kötelességének érezte, hogy valamilyen szinten folyamatosan gondoskodik a vagyontalanokról. E tevékenységben a zsinagógák játszottak

³⁸ Kirk, Russell: *The Roots of American Order*. Open Court, LaSalle, 1970, Illinois, 19.

³⁹ Részletesebben: Kessler 2011, 170–174.

kulcsszerepet; a „jótékonyság intézményesülése” főleg a súlyos ellátási gondokat kiváltó szíriai háborúkat követően, a hellenizmus korában épült ki.⁴⁰

Asbóth következetes érdeklődést mutatott a nők helyzete iránt is, azt szoros összefüggésben láttatva a személy megbecsülésével és jogaival. S az antik világ és az ókori zsidóság között itt is éles különbséget rajzol elénk. Míg az előbbiben a nő megítélése szóba sem jön „másként, mint sexuális tekintetből”, az utóbbiban „előtérbe lép a nő becse.”⁴¹ A patriarchális családmodell dominanciája ellenére a zsidó törvények fontosnak tartották, hogy gondoskodjanak a nők egzisztenciális biztonságáról, és ezért erős jogi védelem alá helyezték őket.⁴²

A zsidóság szerepéről írottakat összegezve Asbóth hangsúlyozza, hogy az emberiség fejlődésére nézve „az ó-kor e csodás népének” a fontossága mindenekelőtt a szabadság eszméjének a fejlesztésében áll, „egész a teljes egyéni szabadságig.” A vallás minden szigora mellett is érvényesült itt a szabadságnak az a „nagy elve”, amely szerint szigorúan meg kell tartani mindent, ami egyezik az ember meggyőződésével.⁴³ Nem azt kívánja bizonyítani, fűzi hozzá, hogy a Mill által felkarolt elképzelések már évezredekkel korábban megvalósultak a zsidóság körében, annál is kevésbé, hiszen ezek „oly elméletek, melyek ma is még mint elméletek újak”. Azt viszont állítja, hogy az alapul szolgáló eszmék, ha sokszor csak kezdetleges formákban is, fellelhetők az ókori zsidóságban. Ennek alapján kockáztatja meg azt az állítást, hogy – szellemi értelemben véve – zsidóság rokonsága a 19. századdal sokkal nagyobb, mint bármely akkori népé. Aligha véletlen, tehetjük hozzá, hogy a mai Közel-Kelet egyetlen demokratikus politikai berendezkedésű állama éppen Izrael.

Az eszmék átadása: zsidóság és kereszténység

Miként adta át a zsidóság az antik világnak az egyén tiszteletének és szabadságának eszméit? Asbóth behatóan foglalkozik ezzel a fontos kérdéssel is. A kiindulópontja szükségképp annak az elemzése, hogy a zsidóság milyen jellegű viszonyban állt a környezetével. A kapcsolatok két élesen eltérő mintázatot mutattak. A Kelet népei nem jelentettek

⁴⁰ Uo. 188–189.

⁴¹ Asbóth 1872, 239–240.

⁴² A nők helyzetének elemzéséhez lásd Meyers, Carol: *Rediscovering Eve: Ancient Israelite Women in Context*. Oxford University Press, 1988, 2013.

⁴³ Asbóth 1872, 259.

semmilyen szellemi fenyegetést a zsidóság gondolkodására, s ezért a gyakori konfliktusok ellenére mégis ki tudtak jönni egymással. Fordított volt a helyzet a görög-római civilizációval: ennek a kulturális teljesítménye egyértelműen kivívta a zsidóság tiszteletét s éppen vonzereje révén sokkal jobban fenyegette a zsidó identitást és erkölcsöket. Példaként utal Asbóth arra, hogy a Nagy Sándor alapította Alexandriában, a hellénizmus korának kulturális központjában a szentírásokat görög-re fordították, és az egyiptomi nagyváros zsinagógáiban a görög nyelv használatára tértek át.⁴⁴ Általános történelmi törvényszerűségként fogalmazza meg személyes meggyőződését: „A szellemileg tartalmas és a durván érzékies megférhet egymás mellett, a szellemi ellentétek soha.”⁴⁵ Az egész világtörténelemben kevés olyan éles ellentétet találni, mint amilyen Róma és Jeruzsálem között kialakult, s amely évszázadokon át uralkodott a szellemi világon – írja.

Asbóth arról is meg volt azonban győződve, hogy „a műveltségtörténelem egy magasabb látpontjából” nézve a két szemben álló civilizáció mégis egymásra volt utalva, s az elkerülhetetlen harcuk egészen addig tartott, amíg „egy harmadik, nagyobb egységben nem egyesültek.”⁴⁶ Röviden: a zsidó etika találkozott a görögök tudományos és a rómaiak politikai nagyságával. Róma megsemmisítette ugyan a zsidó államiságot, ám a zsidó világ „erkölcsi tartalmát utóbb mégis absorbeálta”. Az erkölcsi tartalomnak ugyanis megsemmisíthetetlen az ereje, hangsúlyozza, ezért történhetett, hogy a zsidóság fennmaradt, míg Róma elsüllyedt. S az ő olvasatában az „egyéniségi eszmének” köszönheti a zsidóság, hogy képessé vált a világtörténelmi szerepre, „arra, hogy mint kovász, beledobva az antik világba, ennek új alakot, új életet, új fejlődést adjon roskadozása közepette.”⁴⁷

A kulcsfontosságú közvetítő a kereszténység volt, ez vitte át az „egyéni eszmét” az „e nélkül szűkölködő antik civilizációba”. Asbóth megjegyzi: pontosan tudja, hogy véleménye a zsidóság és a kereszténység két évezred óta fennálló ellentétei miatt mindkét oldalon sokakat meg fog botránkoztatni, de szerinte a kereszténység „egészen a zsidóságban gyökerezett”, s ezért valójában „a zsidóság egyik további fejlődési stádiuma”. A különbség közöttük nem volt egyéb, „mint a különbség egy és ugyanazon dolog további és közvetlen előbbi fejlődési stádiuma közt”. E fejlődés – tartalmát tekintve – az „egyéni eszme”,

⁴⁴ Uo. 303.

⁴⁵ Uo. 264.

⁴⁶ Uo. 293–294.

⁴⁷ Uo. 216.

„a tiszta humanitás szellemének” érvényre juttatása.⁴⁸ A római világnak nem lett volna szüksége a kereszténységre, ha annak eszméit maga is meg tudta volna teremteni, és sosem fogadta volna el a kereszténységet, ha az nem vált volna elkerülhetetlen szükségességgé. A további fejlődéshez nélkülözhetetlen szellemi muníciót azonban csak tőle remélhette az emberi élet tiszteletével, az „egyénségi eszme” és a szabadság gondolatának a meggyökereztetésével.

Egy évtizeddel később, az 1880-as évek első felében Asbóth valóra váltotta régi álmát és egy közel-keleti utazás során eljutott a Szentföldre. Bár időközben módosultak a szabadsággal kapcsolatos nézetei a magyar belpolitika viharaiiban, az útvjáról publikált könyvnek már az előszavában is az „egyen emancipációját” emelte ki Jeruzsálem kapcsán, amelyet az „eszmény halhatatlan városának” nevezett, olyannak, „melyet elnyomni, legázolni lehet, de megölni nem, mert felemelkedik újra mindig.”⁴⁹ Az ókori zsidóság az ő szemében a személyes szabadságnak azt a hagyományát alapozta meg, amely nem pusztán zsarnoki rendszerek kegyétől, be nem avatkozásától függ, hanem amelyet az intézmények és hagyományok szilárdan biztosítanak. S hozzátehetjük, az ilyen szabadságnak értéke van a 19. században is.

⁴⁸ Uo. 248; 313–315.

⁴⁹ Asbóth János: *A Zaharától az Arabáig. Utazás Egyiptomban és Palesztinában*. Franklin Társulat, 1883; Előszó vi; 214.

DERÉKY GÉZA

A FIZIOGNÓMIAI VILÁGKÉPRŐL

– *Rudolf Kassner és Rilke-esszéi*

Rilke költészetéről könyvtárnyi írás született az elmúlt több mint száz évben. Se szeri, se száma az életművét bemutató monográfiáknak, a költészetét elemző tanulmányoknak, doktori disszertációknak. Rudolf Kassner osztrák író, esszéíró, filozófus ebben a kötetben¹ olvasható Rilke-esszéi több okból is rendhagyóak a Rilkével foglalkozó irodalomban. Rendhagyóak, mert egy olyan író tollából származnak, aki Rilkéhez fűződő barátsága révén különleges helyet foglal el a költő életében. Rilke és Kassner nemcsak kortársak voltak (Rilke 1875-ben született Prágában, Kassner 1873-ban Morvaországban), hanem szűkebb hazájuk révén kettős értelemben is honfitársak az Osztrák–Magyar Monarchián belül. Rendhagyóak az itt olvasható esszék, azért is, mert nem aprólékos filológiai kutatások eredményeként született írások, hanem a kassneri fiziognómiai módszer ihlette írásművészet gyöngyszemei.

Az irodalomtörténészek egyetértenek abban, hogy Kassner az európai modernség második szakaszának egyik meghatározó egyénisége. Első, 1900-ban megjelenő írása, a *Misztika, művészet és élet*² nagy feltűnést keltett az egész német nyelvterületen, és valósággal berobbant a századforduló pezsgő bécsi szellemi életébe. Őszinte csodálói közé tartozott többek között az akkor már híres Hofmannsthal is, és a baráti kapcsolatokon túl íróként is ösztönzően hatottak egymásra. Kassner 1907-ben ismerkedett meg Rilkével személyesen, amikor a költő felkereste őt bécsi otthonában. Egyébként Hofmannsthal és Rilke kapcsolata nem volt felhőtlen, ezért érdekes, hogy Kassner az egyik itt olvasható írásában együtt emlékezik meg róluk. Megjegyzendő, hogy míg Rilke és Hofmannsthal életműve az elmúlt közel száz esztendőben Európában és Európán túl is szinte megszakítás nélkül jelen volt az irodalmi köztudatban, Kassner népszerűsége még a csúcspontján is csak a német, kisebb részben francia, illetve angol szellemi elite kora korlátozódott, és ez az elszigeteltség a következő évtizedekben sem változott sokat. (A tisztelői és hívei között különben olyan nagyságok szerepelnek, mint André Gide, Paul Valéry, Gabriel Marcel, Denis de Rougemont, T. S. Eliot,

¹ Az írás a Rudolf Kassner: *Rilke emlékezete* című, a Medio Kiadó gondozásában 2021-ben megjelenő kötet utószava. A könyv a Hamvas Béla életművét megjelentető kiadó új sorozatának nyitókötete.

² Rudolf Kassner: *Die Mystik, die Künstler und das Leben*. Eugen Diederichs Verlag, 1900, Leipzig.

Wystan Hugh Auden, de honfitársai – Hermann Broch, Robert Musil, Heimito von Doderer – nagyrabecsülését is kivívta.) A mellőzöttség az európai szellemi elit részéről történő elismerésnek köszönhetően nem zavarta túlságosan, hisz a legnagyobbak a legnagyobb elismerés hangján beszéltek róla, és ez volt számára az igazán fontos. Alkotói kedve hat évtizeden át, 1959-ben bekövetkezett haláláig talán ezért is szinte kiapadhatatlan. Rilke 1911 júniusában így ír a közös barátáról Marie von Thurn und Taxis hercegnének: „[...] legszívesebben még ma délután útra kelnék Önhöz az új Kassner-könyv³ próbapéldányával a zsebemben, türelmetlenül, hogy együtt olvashassuk. [...] ma éjszaka el is olvastam, délelőtt kisétáltam vele a Luxembourg-kertbe, újra átlapoztam, szinte az elejétől a végéig, és bizonyára így is folytatom majd, mert nem adja egykönnyen magát. [...] Rögtön beleástam magam, föltétlen figyelemmel, s anélkül, hogy fölmérhetném egész horderejét, a húszba vágott, megsuhogtatott leheletével, melegével és nyugodt szóemelésével; csupa elevenség ez, eleven szavak gyűjteménye; rövidségében megcsatlakozunk: hosszú, nagyon is hosszú könyv ez –, nekem úgy tűnik, hogy csak nagyon nagy számösszegek sűrűsödnek benne, hétjegyű számok végtelen jelentőségű részösszegekből és törtekből összevonva, itt-ott egy-egy nagyobb summa, még nyitott összeg, de sehol fölfelé kerekítés, minden egység tisztán-pontosan illeszkedik, s nem adódik a többihez, nagyszerűen, lezáratlanul áll, nem véglegesíti pecsét, s majd valahol az óriási végösszegben még egyszer öntudatra ébred és kiterjeszkedik és leplezetlenül megmutatkozik. Nem ő-e közöttünk, ezt mondogatom magamban, hát nem ő-e közöttünk, írók és eszmélkedők között a legfontosabb?”⁴

1912. február 7-én kelt levelében Lou Andreas-Saloménak a következőket írja: „Ma szeretnék Neked pár szóban Kassnerről mesélni. De nehéz megfellebbeznem róla magáról, nem, erre képtelen volnék. Amit olvastam tőle, (mielőtt személyesen megismerkedtünk), azt túl „nehéznek” találtam; csak azóta olvasom igazi belátással, mióta látom műve mögött emberi alakját, sőt, sokszor közvetlenül előtte. Ahogy mindjában elmagányosodott, egyre erősebb bizalommal fordult felém, és biztosan a barátjának tart: s ebben nem is téved, voltaképpen ő az egyetlen férfi, akivel tudok kezdeni valamit – vagy talán még pontosabban, az egyetlen, akinek eszébe jutott, hogy egy kicsit hasznót húzzon nőies tulajdonságaimból. Hihetetlenül tisztán és közvetlenül megéreztem (már amikor esztendőkkal ezelőtt, Bécsben első ízben láttam) lényének

³ Rudolf Kassner: *Von den Elementen der menschlichen Größe*. Insel Verlag, 1911, Leipzig. Magyarul: *Az emberi nagyság elemei*. (Fordította Deréky Géza.) L'Harmattan Kiadó, 2013, Budapest

⁴ Rilke leveleiből közölt részletek forrása: Rainer Maria Rilke: *Levelek I–IV*. (Válogatta, fordította és a kiadást gondozta: Báthori Csaba.) Cédrus Művészeti Alapítvány – 2014, Napkút kiadó, Budapest

derűs sugárzását; csakugyan világít, maga a fény, világosság a térben. [...] Kassner, kétségtelen – s ezt ő sem vitatná –, Kierkegaard szellemi gyermeke. Kierkegaard ki-be jár benne és körbe-körbe vezeti és így tovább. [...] S amint Kierkegaard számára egyfajta előny volt, hogy – annyi-annyi beláthatatlan gátlás helyett – mindig csak ez az egy, ez az egy roppant súly, az életen túlterjedő gondterhesség nyomasztotta [...], úgy Kassner valahogy azzal kerül fölénybe, hogy nála minden ellenállás *egyetlen* gátlásban (fogyatékoságában) egyesül: s ez megszilárdítja koncentrációját és nyugalmat; őt semmi nem képes, úgymond, hátba támadni. [...] Ismered Kassner régebbi írását az „*Indiai idealizmus*”-ról?⁵ Nem tudom nem ez-e a legjobb munkája.”

Rudolf Kassner közvetlenül Rilke halála után, 1926 decemberében vetette papírra az első visszaemlékezését a költőről. Ezt követően (1956-ig) még összesen hat, Rilke emlékét felidéző írás jelent meg különböző folyóiratokban, illetve szerepelt valamelyik Kassner-esszékötetben. Az utolsó a költő halálának harmincadik évfordulóján hangzott el 1956-ban a svájci Sierre-ben. A tanulmányok külön kötetben való megjelentetésének gondolata először Kassnerben fogalmazódott meg 1949-ben, de a háború utáni înséges idők miatt a terve megghiúsult. Klaus E. Bohnenkamp, a tízkötetes Kassner-életműkiadás (kritikai kiadás) gondozója, 1976-ban az immár teljessé vált, valamennyi Rilkével kapcsolatos esszét tartalmazó anyagot rendezte sajtó alá és *Rilke – Gesammelte Erinnerungen 1926-1956* címen kötetbe foglalva kiadta. Jelen könyv a Bohnenkamp féle szerkesztést követi, de az *Elszórt megjegyzések* fejezetben az életműkiadás Rilkére vonatkozó írásából többet emeltünk be kötetünkbe (a tízkötetes életműkiadásból), mint a Bohnenkamp szerkesztette könyvben szereplő anyag. Ez vonatkozik a *Hofmannsthal és Rilke* esszéire is, amely – bár az itt közölt változatban kéziratként már 1946-ban megvolt – ebben a formában azonban Kassner életében sehol nem jelent meg nyomtatásban. A Hofmannsthalnak szentelt rész külön, 1947-ben a *Du* című folyóiratban jelent meg. A kötetünkben olvasható visszaemlékezés a Klaus E. Bohnenkamp által gondozott tízkötetes életműkiadásban szereplő végleges változat, mely az 1946-os eredeti kéziratnak felel meg.

Rilke és Kassner barátságának majd' két évtizedes történetében főleg az 1910 tavaszán és őszén Párizsban együtt eltöltött hetek-hónapok bizonyultak döntő fontosságúnak Rilke világképében és létszemléletében bekövetkezett változás szempontjából. Kassner a maga szerény, visszafogott stílu-

⁵ A Kassner által alaposan átdolgozott *Der indische Idealismus* később, *Der indische Gedanke* címen 1913-ban jelent meg az Insel Verlag gondozásában. Magyarul: *Az indiai gondolat*. (Fordította Derék Gy. Géza.) L'Harmattan Kiadó, 2013, Budapest

sában a visszaemlékezéseiben nem osztja, sőt cáfolja azt a helyenként felbukkanó felvetést, hogy a *Duinói Elégiák* létrejöttében fontos szerepet játszott volna. Azt viszont kiemeli több alkalommal is, hogy a párizsi együttlétük idején Rilket mélyen megérintette mindaz, amit a baráti eszmecseréik során a nagyságról (Hölderlin kapcsán) és az áldozatról/áldozathozatalról/áldozatvállalásról felvázolt neki. A nagyság és az áldozat, mint a költői lét elengedhetetlen követelménye éveken át foglalkoztatta Rilket. Már 1910 előtt is ismerte Kassner néhány e témába vágó írását – például *A dilettantizmus* (*Der Dilettantismus*), vagy *Az indiai gondolat* (*Der indische Gedanke*) című műveket –, de az 1911-ben megjelent *Az emberi nagyság elemei* című kötet különösen nagy benyomást tett rá, amint azt a fenti levélrészletben olvashattuk. De erről tanúskodnak ebben az időben írt más levelei is, a *Wendung* (*Fordulat*) című verse, és elsősorban a híres *Nyolcadik Duinói Elégia*.

Rilke Magda von Hattingbergnek 1914 februárjában kelt levelében ezt írja Párizsból: „Nővér, az áldozat! Az áldozat a világban van. Mi az áldozat? Úgy gondolom, nem más az, mint egy ember határtalan, soha többé nem korlátozható döntése legtisztább benső lehetőségei szerint – és hadd valljam meg, még sokáig nem figyeltem volna fel erre a szóra, ha hirtelen nem bukkan eléem Valakinek a könyveiben, aki fölfedte számomra az áldozat hallatlan jelentőségét, s képzeld, éppen az én számomra. Egyébként gyanússá tette volna a szememben a szót a rémesen szűkös keresztényi beszédmodor – és hogy ez mit jelenthetett igazán forró antik értelemben, azt még senki nem magyarázta meg nekünk. De ekkor egyszerre itt volt, mintha a földből bújt volna elő, cáfolhatatlannul. – Ez igen nyomorúságos időkben történt – bágyadtan fölötöttem a *Rundschau*-t, s olvasom, Rudolf Kassner mondatai közt, a következőt: *A bensőségtől a nagyságig az áldozaton át vezet az út*. Ez mélyen megrendített. Mint egy tör, melyet valakinek meggyilkolására élesztett a köszörű, és a tettes egy álló esztendeig dugdossa a köpenye alatt, folyton döfni kész

Kodolányi János balatonakarattyai kertjében, 1966 körül (Fotó: Koczogh Ákos)

kezében szorongatva; s amint egy efféle tűr aztán végül kivillan és bök, a valóságos szív közepébe: így döfött belém ez a mondat. Ez az, Kedves, így volt: rendelkeztem bensőséggel, rendelkeztem vele igencsak nagymértékben – de mással nem rendelkeztem, csak vele: hogy művem érvényesen létrejőjön, ahhoz szüksége volt a másik komponensre: a nagyságra; [...] Nővér, és akkor mit szólsz, ha megemlítem, ami csak később jutott tudomásomra, hogy nevezetesen Kassner tényleg *rám gondolt*, amikor leírta ezeket a sorokat? – Mint ember, ő a barátom (abban az igazi és mégsem szó szerinti értelemben, ahogy szellemileg egymásban bízó emberek – bár ritkán találkoznak, és még ritkábban váltanak levelet – barátok lehetnek) – mint szellem... ha százhet esztendő voltna (nem pedig amolyan korombeli), és nem Bécs tizenharmadik kerületében élne (hanem egy hegycsúcs felhői között), akkor körülbelül szemléletesen megjelöltem azt az állapotot, mely megfelelne annak a benyomásnak, mely olykor-olykor áthat, ha tágas benső lényére gondolok.”

Az áldozat(hozatal) kassneri alapfogalom, központi gondolat, amelynek kisugárzása (és fényvisszaverődése) révén világosodik meg bölcsületének a többi alapgondolata, mint például a mérték, a megfordulás/megfordítás, átfordulás/átfordítás, fordulat/konverzió stb., a képzelőerő/imagináció, és a közép (amelyen keresztül, vagy amely révén a megfordulás megtörténhet). Ezekkel a fogalmakkal szorosan összefügg a kassneri bölcsületben megfogalmazott látás, mint a lélek aktusa. A fiziognómiai látás egy szinoptikus látást igényel, amely a forma és tartalom együttlátását feltételezi. A látó és alak/forma, a látó és látott (*Seher und Gesicht*) eggyé válásában, amely az imagináció átformáló erejével túlmutat az egyes dolgok pusztá megjelenési formáján. Aki látni akar, mondja Kassner, annak áldozatot kell hoznia, hogy láthasson, meg kell tanulnia lemondani (ez hasonló lelki aktust jelent, mint a keleti meditációs gyakorlatból is ismert kiüresedés), hogy egy új erőterbe kerülhessen, ahol végbemehet a megfordulás, ami lehetővé teszi az átváltozást: *metamorphosist*, *transfiguratiót*, átlendülést egy más alakzatba, az abszolút másba, ami ezáltal sajátunkká válik. Ez nem más, mint a lélek teremtménye. (A „fiziognómiai látást” illetően további passzusokat is idézhetnénk Rilkének Magda von Hattingberghez írt fenti leveléből.)⁶

⁶ A kassneri fiziognómiai világkép bővebb ismertetésére itt helyszűke miatt nem vállalkozhatok, mint ahogy a Rilke és Kassner között fennálló és a visszaemlékezésekből jól kivehető szemléletbeli különbségek kifejtésére sem, ez egy külön tanulmányt igényelne. Utalnék ugyanakkor a Rilket ért kassneri hatások összefüggésében Sándorfi Edina és Hadas Emese e témába vágó, nagyon alapos munkáira. Sándorfi Edina: *Az ál-arc és a fal poétikája: a látás-írás-olvasás mediális alakváltozatai, figurái a Malte-Laurids-Brigge feljegyzéseiben*. In *Palimpszeszt*, 11. szám (1998. július) http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/11_szam/06.htm; Hadas Emese: *Gondolatképek a lemondás tereiben*. In *uo.* http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/11_szam/07.htm

A kassneri fiziognómiai módszer ihlette írásművészetéről esett szó fentebb. Ezzel kapcsolatban álljon itt, elsősorban a stílus és a forma kapcsán, már csak a téma magyar vonatkozásai miatt is, néhány gondolat. Kassner a már említett első művének bevezető esszéjében, *A költő és a platonikusban* a következő szavakkal írja le az új művész-ideált, az új költői megszólalás lehetséges formáit, ami az esszéíró számára is új távlatokat nyit: „Ő a rendszer nélküli filozófus, a rím nélküli költő, a magányos társasági ember, a címer nélküli arisztokrata, kalandokba nem bocsátkozó bohém. [...] A misztikus gondolkodás intuitív gondolkodás, ami annyit jelent, hogy rá kell jönnünk a dolgokban rejlő géniuszra, fel kell ismernünk a bennük rejlő zenét, hagyni kell a gondolatok szabad szárnyalását, tehát géniuszként, művészként kell gondolkodni. A művészek a misztikus élet dialektikusai, a misztikusok pedig a gondolkodás művészei, az igazi szabadgondolkodók. A művész az alkotásával teremti meg az élet belső ritmusát, a misztikus gondolkodásával teszi ugyanezt. [...] Az, hogy az ember költőként lép az életbe és lángcsóvákat színes virágosóként hullatja a dolgokra, vagy éppenséggel platonikusként életét a lángok dicsőítésének szenteli, kinek-kinek a saját géniuszán múlik. A géniusz senkinek nem tartozik felelősséggel, a géniusz merő szerencse. Az embereknek csak azt kell megválaszolniuk, hogy művészek-e, és hogy géniuszuk fénye hogyan törik meg az élet anyagán. Ez a fénytörés, akár fény a prizmán, alkotásaikon, vagy éppen gondolataikon csillan meg. Utóbbi esetben a gondolat művészeiről beszélünk.”

A platonikus vagy kritikus a kassneri szóhasználatban esszéírót jelent. Az esszé tehát az ő értelmezésében egy új költői nyelv, új kifejezési forma, amely a filozofikus ihletésű író-gondolkodó számára lehetővé teszi, hogy a művészet és a filozófia tárgyát egyaránt kifejezhesse megfelelő nyelvi eszközökkel, és így az egymást látszólag kizáró ellentéteket formába öntse. Tehát a költő és platonikus, mint esszéíró a lét teljességét a forma tökélyén keresztül magába fogadó művész egy személyben.

Kassner korai méltatói között találjuk Lukács Györgyöt is, aki az 1908-ban (igaz, először németül) megjelent *A lélek és a formák* (*Die Seele und die Formen*) című esszékiötetében így méltatja a fiatal osztrák filozófus-esszéírót: „Kassner egészen szuverénül pozitív kritikus [...] polémiát, még csak polemikus hangú kritikát sem írt soha [...] oly szuggesztív erővel tud nem látni dolgokat, hogy tekintete kihámozza az embereket hüvelyükből és ettől a perctől fogva szemétnek érezzük ezt a hüvelyt, és egyedül fontosnak, amit ő magnak lát [...]” Majd így folytatja a *Költő és a platonikus* című írásra utalva: „A költő versben ír, a platonikus (azaz esszéíró) prózában. Az egyiké a szigorú törvényszerűség biztonsága, a másiké a szabadság ezer örvénye és veszedelme: az egyiké a ragyogó és

Kertész Imre Szigligeten, 1975
(Fotó: Fortepan/Hunyady József)

elbűvölő magában befejezettség, a másiké a relativitás örök hullámzása: az egyik néha kezében tartja és úgy nézi a dolgokat, legtöbbször hatalmas szárnycsapásokkal repül el felettük; a másik mindig közel van hozzájuk, és mégis örökké távol tőlük, úgy látszik, mint ha bírhatná őket, és mégis mindig vágyódnia kell utánuk. Talán egyformán hontalan és az életen kívül áll mindkettő, de a költő világa mégis abszolút világ, amelyben élni lehet; [...] Csak a művész formájában jöhet létre egyensúly a platonikus nehéz járású bizonytalansága és a költő súlytalan nyíl-egyenessége között; poláris ellentétek, szinte kiegészítik egymást. [...] Az igazi feloldást csak a forma adhatja meg. Csak a formában lesz muzsika, szükségszerűség minden

antitézisből [...]. És mert a formához – a saját széthúzó erőiből legtöbbet egyesíteni tudó eredőhöz – vezet minden problematikus ember útja, azért áll ennek az útnak a végén a formálni tudó ember, a művész, akinek formáiban egyesül a poéta és a platonikus.”

Lukács, mint tudjuk, filozófusi pályáján igencsak eltávolodott a kassneri világtól, de esztétikájában később is felfedezhető számos elem, melyek ifjúkori mintaképétől származnak.

A sors különös fintora, hogy a 20. század egy másik nagy magyar gondolkodója, írója, esszéírója, Hamvas Béla is sokat merített a kassneri gondolatvilágból. Hamvas, bár íróként szinte minden prózai műfajban otthonosan mozgott, mégis az esszé mint kifejezésforma állt hozzá legközelebb. Dúl Antal szerint „formai útmutatást hozzá az esszé *grandseigneureitől*, Montaigne-től és Helvetiustól, Novalistól és Rivaroltól, Bataille-től és Valérytől kapott. [...] A legtöbbet azonban a német Rudolf Kassnertől, akiről B. Berger azt írja: »a világirodalomban (a franciákat sem kihagyva) talán az egyetlen, aki mint moralista és mint életkritikus, mint filozófus és mint költő Montaigne örökségére a leginkább méltó«. Hamvas Béla Kassnertől tanulta a *nagy stílust*. Az átható tekintet, a merész és pontos fogalmazást. A megszólalás és elhallgatás

művészetét, de nem kevésbé azt, hogyan lehet a lét valamely jelenségét behatóan megvizsgálni és körüljárni, *fiziognómiáját* feltérképezni anélkül, hogy spontán mozgásában egy pillanatra is megakadályozná.”

Hamvas Béla felesége és alkotótársa erről így ír: „Valóban, mi sem lehet találóbb, sőt méltóbb a Hamvas-mű jellemzésére, mint a fiziognómiai szemlélet. Nemcsak azért, mivel tudtommal nálunk Hamvas Bélán kívül más nem foglalkozott behatóan a Rudolf Kassner megfogalmazta *fiziognómiai világgéppel* (Kassner állandó olvasmányai közé tartozott), hanem mert Hamvas Béla műveinek javát és – bátran állíthatom – újdonságát, megejtő varázsát jórészt az életjelenségek fiziognómiai megragadásának köszönheti. [...] Mi lenne alkalmasabb a Hamvas-opus megközelítésére, mint a *fiziognómiai nézőpont*, amelyben költészet és filozófia, esztétika és etika egymást átható egyetlen arc, s amely sokszínű egységében minden szaktudomány elemző és definiáló rekeszéből kisiklik?”

Hamvas maga így jellemzi a kassneri fiziognómiai módszert: „Ez az ábrázoló fiziognómiai módszer az, amelyért a gondolkodók inkább művésznek, a művészek inkább gondolkodónak tartják. A fiziognómia módszere: a dolgokban az arcot és a számot szembesíteni. Alkalmazható emberre, korra, népre, művészetre, történetre, tudományra, gondolatra, elméletre és tárgyakra. Mindenütt beválik, [...] nem számítás, hanem látás kérdése.”

A fentiek összegzéseképpen megállapíthatjuk: Kassner fiziognómiájában az értelmező, az ábrázoló, szemlélő, látó szubjektum és az értelmezendő, a látott jelenség imagináció általi egysége, egyesülése a mindig mozgásban lévő arcban, s annak ily módon való megragadása a lényeg. Ennek a mozgásívnek a megjelenítéséhez egy lenyűgöző költői, képi nyelvet használ sajátos fogalmakkal. Ezt a különös hermeneutikai módszert épp azért nehéz a tudomány kategorizáló keretei közé szorítani, mivel a kassneri nyelvezet egy újfajta világlátás-létértelmezés szintetizáló kifejezési formája: benne az értelem, a szem és a szív egyszerre szólal meg. A kassneri műben kép és fogalom állandóan váltakozó súlypontozással jelenik meg folyton cserélve a szerepeket. Ez a kifejezésforma eredményezi a Kassner-esszék sajátos lüktetését-ritmusát-hullámzását, nyugodtan mondhatjuk: zeneiségét, költészettel rokon hangzását.

Végezetül álljon itt még egy Hofmannsthaltól származó gondolat Kassner aktualitásáról: „[...] ezek az alkotások olyan sűrű szövésű szellemi produktumok, hogy kizárt a gyors megértésük. Egy későbbi, nem túl távoli kor ámulva állapítja majd meg, hogy új tartalmak és új formák után oly hön áhítózó korunkban ilyen új tartalmak és ilyen új formák észrevétlenek maradtak.”

A KIEGYEZÉSRŐL, BÉCSI SZEMMEL

Moritz von Kaiserfeld, Deák Ferenc és politikai környezetük

Néhány éve egy magyar történész joggal jegyezte meg: „Negligálja a nemzeti emlékezet a kiegyezésért a magyarok mellett kiálló osztrák politikusokat is: Moritz von Kaiserfeld neve még a témával foglalkozó ismeretterjesztő könyvekbe sem került be.”¹ Valóban, a magyar mindennapok történelmi tudatában Ausztria legjobb esetben *terra incognita* – mintha csak egy középkori térképen a „*hic sunt leones*” megjegyzést olvasnánk –, rosszabb esetben a Habsburg-gonoszság fészke, politikusai emlékezete elutasítandó, de legalábbis érdektelen. Pedig érdemes lenne néhány osztrák politikussal foglalkozni, akár Plutarkhosz párhuzamos életrajzai hagyományában. Név szerint valóban kiemelkedik Moritz von Kaiserfeld, akinek életútját össze lehet hasonlítani Deák Ferencével, és akivel politikai pályája egy döntő ponton összefonódik, még ha személyesen nem is kerültek közelebbi kapcsolatba.

Kiről van szó? Moritz Kaiserfeld Edler von Blagatinschegg² 1811-ben Monsberg (más írásmód szerint Mannsberg) kastélyban, Pettau (ma Ptuj, Szlovénia) város közelében Stájerország ma Szlovéniához tartozó déli részén született. Életkorban nyolc évvel fiatalabb volt Deák Ferencnél, 1885-ben bekövetkezett halálakor kilenc évvel élte túl Deákot, tehát nagyjából egy évtizedes eltolódással, csaknem pontosan kortársak voltak. Születésekor még a Moritz Blagatinschegg nevet viselte, mert császári uradalmi intéző nagyapja csak 1817-ben kapott örökletes nemeséget, a mezőgazdaság fejlesztése terén szerzett érdemeiért, „Edler von Kaiserfeld” nemesi címmel, az unoka röviden a Moritz von Kaiserfeld nevet használta. A gráci egyetemen folytatott jogi tanulmányai és ügyvédi vizsgálja után először a thannhauseni uradalom jogtanácsosa volt, majd 1835-ben átvette a birkensteini uradalom (mindkettő Stájerországban) intézői feladatait is. A fiatal jogász és a birtok megőrzégyült úrnője, Marie von Manneville grófné között hamarosan gyengéd szálak fűződtek, amelyek 1838-ban (a források szerint mindvégig boldog) házasság-

¹ Lőrinc László: *A történelemóra visszavág*; https://hvg.hu/velemeney/20121201_tortenelemora_visszavag (Internet-hivatkozások 2020. novemberi állapot szerint.)

² Az életrajzi adatokhoz lásd: Ilwof, Franz: Moritz von Kaiserfeld, in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Kaiserfeld,_Moritz_von; Kaiserfeld, Moriz (sic! – a forrásokban néha ezt az írásmódot használják), (Edler) von, in: *Austria-Forum*, https://austria-forum.org/af/AEIOU/Kaiserfeld%2C_Moriz%2C_%28Edler%29_von

hoz vezettek, míg – magánéletükben talán ez a legnagyobb különbség a két politikus között – Deák Ferenc egész életében agglegény maradt.

Kaiserfeld 1848-ban a stájer tartományi gyűlés (Landtag) tagja lett és egyrészt a bécsi forradalom radikális szárnya ellen, másrészt viszont az úrbéri terhek kártérítéssel történő eltörlése mellett foglalt állást, liberálkonzervatív álláspontot elfoglalva. 1848. novemberben a tartományi gyűlésben határozottan elítélte Windischgrätz herceg statiáriális intézkedéseit. Első kitérője a nagypolitikába 1849. januárban a frankfurti német nemzetgyűlésbe vezette, bár csak rövid időre, mert már áprilisban – miután a nemzetgyűlés a porosz királynak ajánlotta fel a császári koronát – több osztrák képviselőtársával együtt lemondott mandátumáról és hazatért. Hasonlóan Deákhhoz, a neoabszolutizmus éveit jórészt ő is passzív rezisztenciában töltötte, leszámítva Birkfeld nagyközség polgármesteri feladatainak ellátását. 1860-ban abban a reményben, hogy az októberi diploma és Schmerling kormányfői kinevezése nyitást hoz az alkotmányosság felé, ismét bekapcsolódott a politikába és 1861. márciusban meg is választották a stájer tartományi gyűlés tagjává. Érdekes ebben az összefüggésben, hogy Kaiserfeld és politikai társai (elsősorban Moritz von Franck, Carl Graf Gleispach, Carl Rechbauer és Carl Stremayr) rendkívül eredményes liberális „pressure group”-ot tudtak alakítani, ennek köszönhető Kaiserfeld megválasztása is.³

1861. április 26-án kinevezték a stájer tartományi kormányfő (Landeshauptmann) helyettesévé, széles felelősséggel: tárcájához tartozott az iskola- és művelődésügy, a közlekedés, az egészségügy és a kommunális ügyek felügyelete. 1863-ban a Grazi Egyetemet az ő javaslata alapján egészítették ki orvostudományi karral (e sorok írója életét egy súlyos autóbaleset után a Grazi Egyetemi Klinikának köszönheti), és 1864-ben ő gondoskodott arról is, hogy a János főherceg által alapított Joanneum, a több ágazatú kulturális intézmény oktatási részét műszaki főiskolává (később műszaki egyetemmé) fejlesszék tovább.

1861. áprilisban a birodalmi tanács képviselőházának tagjává választották. „Ott Kaiserfeld politikai messzelátásról tett tanúságot, amikor is Rechberg külügyminisztert kritizálta, aki 1863/64-ben a schleswig-holsteini kérdésben Bismarck porosz miniszterelnök által hagyta magát Poroszország oldalán a Dánia elleni háborúba bevonni. Ferenc József [...] és külügyminisztere akkor nem vették észre, hogy Poroszországot

³ Marko-Stöckl, Edith: *Die Entwicklung der politischen Landschaft in der Steiermark am Fallbeispiel der Liberalen der sechziger und frühen siebziger Jahre des 19. Jahrhunderts*. In *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 84. évf. (1993), 172., https://www.historischerverein-stmk.at/wp-content/uploads/Z_Jg84_Edith-MARKO-ST%C3%96CKL-Die-Entwicklung-der-politischen-Landschaft-in-der-Steiermark.pdf

követtek azon három háború közül az elsőbe, amelyek a Hohenzollerneket végül a versailles-i tükörteremben történt császárrá koronázásig vezették.”⁴

Pályájukban itt különbség és hasonlóság is adódik Deák és Kaiserfeld közt: mindketten jogászok voltak, de míg az előbbinek rövid helyettes alispáni és szintén rövid 1848-as miniszteri működésén kívül nem volt hosszabb végrehajtóhatalmi tapasztalata, addig az utóbbi tartományi szinten sikeres kormányzati munkát végzett. A poroszok ellen viselt háború Kaiserfeldet nem csak politikailag viselte meg, hanem személyesen is: egyetlen fia súlyosan megsebesült a harcokban, de szerencsére felgyógyult. A stájer „autonomisták” 1866-os aussee-i programjának Kaiserfeld volt az értelmi szerzője. Az 1867. évi decemberi alkotmány életbelépte után 1868-ban a képviselőház első választott (nem a császár által kinevezett) elnöke lett. Ez évben az osztrák „delegáció” alelnöke is volt.

1871-ben kinevezték Stájerország tartományi kormányfőjének, munkájában elsősorban a közlekedési és a szociális infrastruktúra további kiépítésére helyezve súlyt. Kaiserfeld ezzel félig kivált a nagypolitikából, de csak a közvetlen operatív feladatokról, mert kormányfői kinevezése mellett a birodalmi gyűlés főrendiházának („Herrenhaus”) tagja lett. Meggyengült egészségére hivatkozva 1884-ben lemondott kormányfői pozíciójáról, 1885. február 14-én hunyt el Birkenstein kastélyban.

Eddig az életrajzi keret. Miért érdekes Kaiserfeld politikai pályafutása magyar szemszögből? A fejlemények magyar olvasata a magyar közönség számára ismert és nem igényel további tárgyalást, érdemes viszont a (magyar szemszögből nézve) Lajtnán túli szereplőkkel bővebben foglalkozni. Deák és Kaiserfeld, illetve politikai csoportosulásaik közvetett együttműködése több dátumhoz köthető. Kaiserfeld 1865. március 31-i képviselőházi beszédében ellentmondott a névlegesen Rainer főherceg elnöklete alatt álló, *de facto* azonban Schmerling államminiszter által vezetett kormány politikájának és síkra szállt a Magyarországgal szükséges kiegyezés mellett. Deák április 16-i húsvéti cikkének – a magyar köztudat által jóformán ignorálva – többek közt ez a beszéd volt a politikai előzménye.

Schmerling menesztése után Ferenc József 1865. július 27-én Richard Belcredi grófot nevezte ki kormányfővé; néhány nappal ezután Kaiserfeld augusztus 7-i pettau-i beszédében az új kormány legfontosabb feladataként „az államjogi rejtvény megoldását” jelölte meg, hoz-

⁴ Parlamentskorrespondenz Nr. 817 vom 26. 11. 2001 (idézetek ford. B. J.; pontosabban nem császári koronázásról, hanem császárrá kikiáltásról kellene beszélni), https://www.parlament.gv.at/PAKT/PR/JAHR_2001/PK0817/index.shtml

zátéve: „ezt az alkotmányon kívül megkísérelni azonban nem lenne kevesebb, mint a jog megszegése.”⁵ Belcredi ugyan szintén felismerte valamilyen formájú kiegyezés jelentőségét, viszont javaslatára az uralkodó 1865. szeptember 20-án felfüggesztette a februári pátens néven ismert 1861. évi oktrojált alkotmányt, amivel furcsa és féloldalas *ex-lex* állapot keletkezett, hiszen egyrészt jóformán valamennyi politikai erő legalábbis túlhaladottnak tartotta a februári pátent (hacsak eleve nem utasította el, mint a magyar politikai elit nagy része), másrészt megszüntette az osztrák birodalomfél legalábbis részleges alkotmányosságát, miközben 1865. decemberre az uralkodó összehívta a magyar országgyűlést. Belcredi konzervatív föderalista szellemében szerette volna a kiegyezést megvalósítani, ezzel pedig szinte automatikusan szembe került Kaiserfelddel és annak liberális párttársaival. Belcredi öt területi egységet képzelt el, saját tartományi gyűléssel, melyek Ausztria németajkú területeiből, a cseh korona országaiból (Csehország, Morvaország, Szilézia), a magyar, a lengyel és (akkori szóhasználat szerint) „rutén”, valamint az „illír” (azaz délszláv) területekből álltak volna.⁶ Ez az elképzelés a magyar elit szempontjából teljességgel elfogadhatatlan volt, mivel összbirodalmi tartománnyá süllyesztette volna a Szent Korona országait, de valószínűleg ebben állt Belcredi és a hasonló föderalista elképzeléseket követő osztrák politikusok tragédiája is – a spekuláció természetesen ahistorikus, de nem lehet kizárni, hogy egy ilyen típusú, a szláv érdekeket hangsúlyosan figyelembe vevő megoldás hosszabb távon biztosította volna a Monarchia létét, mint a ténylegesen létrejött dualizmus.

Kaiserfeld 1866. február 10-én és 12-én Bécsben találkozott Lónyay Menyhérttel, akin keresztül kapcsolatba lépett Deákkal és Eötvös Józseffel, majd a *Telegraf* nevű újságban több cikkben fellépett a kiegyezés mellett. Május 13-i cikke egy különösen prófétai mellékmondata miatt is figyelemreméltó: „A Habsburg-háznak, amely Magyarországot és annak melléktartományait birtokolja, *melyeket nem szabad Oroszországnak átengedni nyugati határterületként*, és amely német örökös tartományaival egy lábbal Németországban áll, küldetése van, amely lapra mindent rá kell tennie. Ennek felismerése és ezen küldetés betöltése a magyar kérdés rejtélyének megoldása is.”⁷

⁵ Krones, Franz von: Moritz von Kaiserfeld, geb. 11. Jänner 1811, gest. 14. Februar 1885; in *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark*, 36. (1888), 109–149., https://www.historischerverein-stmk.at/wp-content/uploads/M_H36_Franz-von-KRONES-Moritz-von-Kaiserfeld-geb.-11.-J%C3%A4nner-1811-gest.-14.-Februar-1885.pdf

⁶ Aretin, Karl Otmar von: *Belcredi, Richard Graf von*; in: *Deutsche Biographie*, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118657992.html#ndbcontent>

⁷ Idézte Krones (5. lábjegyzet), 127. oldal alapján. (Kiemelés: B. J.)

*Nemes Nagy Ágnes és
Ottlik Géza Szigligeten, 1957 (ismeretlen felvétele)*

Érdekes Kaiserfeld Bismarckról formált véleményének alakulása. A *Telegraf* 1866. március 22-i számában Bismarckot Cavourral hasonlítja össze és az utóbbi karikatúrájának nevezi. Cavournak „Piemont semmi nem volt, Olaszország minden: Bismarcknak Németország semmi és Poroszország minden.”⁸ A königgrätzi vereség utáni külpolitikai helyzetet 1866. október 3-án Trefort Ágostonhoz intézett levelében viszont úgy értékelte, hogy „Ausztria csak a Németországgal érintkezés által nyerhet”. A „széttépett és fennállt formájában terméktelenné vált viszony helyére” Kaiserfeld szerint „új, gyümölcsöző léphet”. Bismarckot úgy ítéli meg, hogy „sajnos csak porosz és nem német, de a németek művelődési, szabadság- és nemzeti törekvése erősebb lesz, mint ő”. Ausztriának nem szabad „az ingerültség és visszavágás politikájában gondolkoznia”; a Németország és Olaszország iránti politikai szimpá-

⁸ Sutter, Berthold: Moriz von Kaiserfeld. In *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 77. évf. (1986), 257., https://www.historischerverein-stmk.at/wp-content/uploads/Z_Jg77_Berthold-SUTTER-Moriz-von-Kaiserfeld.pdf

tiájában szabad lesz és meg tud gazdaságilag erősödni.⁹ Ez mintha már Andrássy külpolitikai koncepciójának előrevetítéseként hangzana.

Az előbb említett, 1866. szeptember 8-án és 9-én lényegében Kaiserfeld által kidolgozott aussee-i programban „közös ügyek elismerése révén korlátozott dualizmus” követelése szerepel, mégpedig a következő fontos feltétellel: „Mivel az abszolutizmust az állami élet minden szférájából ki akarjuk zárni, a magyar országgyűléssel kötendő megállapodás alapjaként csak a közösként elismert ügyek közös parlamentáris kezelését tudjuk elképzelni.”¹⁰ Ezen meggondolások alapján utasította vissza a Belcredi által 1867. január 2-án összehívott „rendkívüli birodalmi gyűlést” is. Közben folytatódtak a politikai tárgyalások, immár Beust új osztrák miniszterelnök részvételével, melyek elhúzódtak, de végül is eredményre vezettek: mind a magyar, mind az osztrák oldalon a kiegyezési törvényekhez, noha rövid ideig „féloldalas” jogi állapot volt, mivel az 1867. évi XII. törvénycikk elfogadása és az 1867. június 8-i koronázás a magyar oldalon gyorsabban történt, míg az osztrák oldalon a december 21-én elfogadott és másnap életbelépett „decemberi alkotmány” hozta meg a rendezést, melynek – egészen Kaiserfeld szellemében – a kiegyezés szabályozása mellett a parlamentarizmus bevezetése és az abszolutizmus maradványainak eltörlése volt a lényege. Ennek egyik fő darabja, az „alaptörvény a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok polgárainak általános jogairól,”¹¹ később liberális szerzőit dicsérve maradandónak bizonyult és módosításokkal az Osztrák Köztársaság alkotmányának részévé vált. A közös ügyeket osztrák részről a nem hivatalosan „delegációs törvénynek”¹² nevezett, „az osztrák monarchia valamennyi országának közös ügyeire és azok kezelésének módjára vonatkozó törvény” szabályozta.

Kaiserfeld igen jó véleménnyel volt a kiegyezés mellett kiálló magyar politikusokról – 1867. május 26-án feleségének írt levelében pl. így nyilatkozik Andrássy Gyuláról (kortárs fordításban): „Láttam Andrássy grófot, a ki reám nagyon kellemetes benyomást tett. Meleg és nemes érzésű férfiú. Vajha nekünk volnának ilyen embereink; de mi rosszul vagyunk. Ingerlékenység, értelmetlenség és mód nélküli hiúság, ez a nálunk levő jellemek lényege. Nagyon nyugtalankodom az Ausztria

⁹ Somogyi, Éva: Pläne zur Neugestaltung der Habsburger Monarchie nach dem Preußisch-Österreichischen Krieg von 1866. In *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21. évf. 1975, 30., <https://core.ac.uk/download/pdf/35146809.pdf>

¹⁰ Idézve Krones (5. lábjegyzet), 129. oldal alapján

¹¹ Das Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder (RGI. Nr. 142/1867 S. 394)

¹² Gesetz vom 21. Dezember 1867, betreffend die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung (RGI. 1867, Nr. LXI, S. 401–406, Nr. 146)

sorsára döntő kiegyezés kimenetele miatt, annál is inkább mert Beust tökéletes ignoráns a mi viszonyainkban, s ennél fogva többet fog rontani, mint használni.”¹³ Beust azelőtt szász miniszterelnök volt és Ferenc József szemében valószínűleg elsősorban poroszellenessége minősítette arra, hogy szerephez jusson az osztrák politikában. Kaiserfeld a birodalmi tanácsban november 13-án a kiegyezési törvények mellett szólalt fel és ezzel mint az osztrák liberálisok egyik parlamenti vezéralakja döntően hozzájárult a megoldás létrejöttéhez. 1870-ben az osztrák kormányválság kitörése és a birodalmi gyűlés, valamint a tartományi gyűlések felosztatása után, amikor az osztrák liberálisok veszélyben látták a kiegyezést, még egyszer síkraszállt annak fennmaradása mellett: május 22-i bécsi kortesbeszédében kiemelte, hogy a kiegyezés egyúttal az osztrák alkotmányosság garanciája is. A kiegyezés – minden, jól ismert közbenső válság, a „kvóta” körüli viták és hasonlók ellenére – 1918-ig fenn is maradt.

Lónyay Menyhért egyszer a kiegyezés előkészítése során megemlítette, hogy Kaiserfeld nem is járt Magyarországon,¹⁴ mégis szimpatizált a magyarokkal. A kiegyezés aktív támogatásáért érdemes magyar részről is szimpátiával emlékezni rá, a mai, gyakran túlfűtött politikai légkörben – nem utolsósorban Deákhhoz hasonlóan – józan és mértékletes, mindig a megoldást és nem az ellentétet kereső fellépésére gondolva.

¹³ Kaiserfeld az osztrák pártviszonyokról és Andrássy grófról: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Deak-deak-ferenc-munkai-8751/deak-ferencz-beszedei-2AE/v-kotet-18671868-3833/kaiserfeld-az-osztrak-partviszonyokrol-es-andrassy-grofrom-3A01/>

¹⁴ Krones (5. lábjegyzet), 129. oldal alapján

PALKOVICS TIBOR

A BOLDOGTALANSÁG MŰVÉSZETE

A „művészet-megértés kulcspozíciójának” hangsúlyai Hamvas Béla szemléletében

Egy, az 1940-es évek végének rendkívül kondenzált időszakából származó, mindeddig kiadatlan kéziratos naplóbejegyzésében Hamvas Béla a „művészet-megértés kulcspozíciója” kifejezést említi.¹ Ez a rendkívül erőteljes és talán egyedülálló szóhasználat alkalmat nyújthat arra, hogy művészetfelfogásának az életműben betöltött szerepét, illetve legalább néhány hangsúlyos mozzanatát, valamint ontológiai-metafizikai összefüggését számba tudjuk venni.

Mintegy felütésként már itt, előre bocsátva azt lehet mondani, hogy a hamvasi írásművek megfogalmazásaiban és azok nyelvi sajátosságaiban egy olyan ontológiai alapstruktúra „láthatóvá válása”, annak „megjelenése”, vagy akár úgy is lehetne fogalmazni: „megtestesülése” megy végbe, amely a maga tengely-váltásaival és polifonikus kibomlásával a valóság rögzíthetetlen dinamikáját követi, s amely a létezésnek e minden ténszerűséget eltörlő folytonos mozgásában, sőt zuhanás-jellegében önmagát újra és újra feloldja és kiépíti. Nem jelentőség nélküli, hogy – tematikusan és egészében kibontva – annak az alaptapasztalatnak, amely szerint „a lét nem *Fakt* – tény, hanem *Fall* – esemény, esés”, Hamvas éppen *Ars poeticájában*² ad hangot, vagyis, hogy mindaz, ami van: „zuhan keresztül a végtelen tereken, észvesztő sebességgel, megál-lás nélkül. Tájak és tárgyak éppúgy hullanak, mint a lények, mert nem az ember hull, nem az élet, hanem az egész világ. Minden pillanatban más, új anyagok új összetételéből keletkezett új egység, ami még abban a pillanatban felbomlik és zuhan tovább az ismeretlen mélységbe.”

Amire ez a szemléleti beállítódás és írói „magatartás” fókuszál, éppen az, ami a világ nyelvében kimondatlan, ami – Hölderlin szavaival: a „létrejövés és váltakozás isteni nyelvezetében” – *hiány*, s *hiányként* jelentkezik, s amely a rögzítetten való szüntelen átlobbanásban, túllendülésben teljesül, nem pedig a kimondásban rögzítettre helyezi a súlyt.

Ezért itt nem a kijelentések ténszerű megfelelése vagy helyessége áll a középpontban, hanem éppen a túllépés aktusa, az „existenciának” ez

¹ A Magyar Művészeti Akadémián 2018. november 6-án elhangzott előadás szerkesztett változata.

² *Ars Poetica*. In Hamvas Béla: *Álarc és koszorú*. /Hamvas Béla művei 30./ Medio Kiadó, 2017, Budapest, 189.

az „exakt” belső tüze, temperamentumának kibomlása, amely mindig fontosabb, mint maga a dolog, amelyre irányul és amelyen végbemegy. Ez a szemléleti irányultság és benső megragadottság, akárcsak a művészi gyakorlat, egyfajta magasrendű emberi „élettechnikaként” ismer önmagára, amelyben az ember „olyan létfeladatokat tud megoldani, amelyek mindenféle más módon megoldhatatlanok és olyan létfokozatokat tud megvalósítani, amelyek mindenféle más módon megvalósíthatatlanok”, ugyanakkor képessé tesz arra, hogy az életet egy magasabb értelemben tapasztaljuk és éljük át, ahogy annak felismerésére is, hogy e látásmód és átélés számára egy olyan igazság tárulkozik fel, amely semmiképp sem egy pusztán szubjektív, emberi igazság, hanem „magának a létnek az igazsága.”³

Az 1943-ban megjelent *A láthatatlan történet* című esszékötetéhez kapcsolódva Hamvas Béla néhány évvel később azonos címen könyvismertetést készített saját művéről. Ebből az önrecenzióból a jelen téma és a fent említett *hiány*-motívum szempontjából két hangsúlyos mozzanatot lehet kiemelni:

1. Írásának elején az európai ember jelenkori *helyzetének* és világra vonatkozó *tudásának* összefüggését mérlegelve úgy véli, hogy ez a – mondhatni – tragikus helyzet, paradox módon az ember megismerési törekvése szempontjából mégiscsak igen kedvező, ugyanis az élet minden területén jelentkező felbomlás olyan fokra ért, hogy a dolgok – elvesztve éles kontúrjukat és szilárd határukat, a maguk képlékeny, csaknem folyékony állapotukban – semmiféle merev forma révén az embert szabad látásában nem akadályozzák: „Az élet ilyen korban rendkívül nehéz. Aki *boldogságot* keres, annak alig lehet sikert jósolni. De, aki a dolgok értelmét kutatja, az ma mindent megláthat és megérthet.”

2. Ismertetésének záró részében a tíz esszét átfogó művét *lényegében és mondanivalójában filozófiai műként* jelöli meg, amelynek azonban kifejezési eszközei „részben a művészetből valók”, s amelyben „az essay is csak eszközzé válik, hogy a megfoghatatlant megfogja, vagyis, hogy a láthatatlan történetet láthatóvá tegye.”⁴

³ Vö. ezzel kapcsolatba Walter F. Otto tanulmányát *Die Zeit und das Sein* címmel az „egzakt képzelőerő” funkciójáról. In Walter F. Otto: *Die Gestalt und das Sein*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1959, Darmstadt, 3–23. – Innen tekintve láthatóvá lesz az is, hogy a Hamvas Bélával szemben olyannyira gyakran felemlített „következetlenség”, „önkényesség” vagy „szubjektivitás” vádja tökéletesen értetlennek és értelmetlennek bizonyul, minthogy az épp a valósághoz való közelség egyik legfontosabb, megkomponált, nyelvilag is érvényre juttatott módszertani aspektusának félreértéséből fakad.

⁴ *A láthatatlan történet*. (Önrecenzió, 1947) [Kiemelés általam – P. T.]. In Hamvas Béla: *A világ hazahívása*. /Hamvas Béla művei 33./ Medio Kiadó, 2020, Budapest, 225–230. – Az írás angol nyelvű változata megjelent: *Unseen History (Ten Essays on the History of the Spirit)*. In *Corvina*, 1947, 2. szám (tavasz), 64–65.

Vajon a recenzió szövegében említett vallásos, szellemi, filozófiai és pszichológiai határok felszabadulásán túl mi az, ami szükségessé teszi, hogy egy „lényegében és mondanivalójában filozófiai mű” az eszközeit a művészetből merítse, sőt, ami még lényegesebb: mi teszi szükségessé, hogy a kifejtés, illetve a megjelenítés közege, vagyis maga az esszé is eszközzé váljon? Láthatóan Hamvas itt, írásának zárósoraiban a 20. századi művészeti törekvéseknek talán egyik legismertebb és legtömörebb megfogalmazását, a „*sichtbar machen*” (vagyis: a művészet nem a láthatót adja vissza, hanem láthatóvá tesz) jelmondatát lett vallomását (Paul Klee) megidézve és azt önmaga kontextusába fordítva a művészi alkotás létmódját jelöli meg műve számára, s teszi ezzel – egy még messzebbre utaló terminussal élve – a filozófiai tevékenység és kifejtés organonjává, vagyis eszközévé.

Nem véletlen, s nem is egyszerű tévesztés, hogy a néhány évvel korábbi *Poetica metaphysica* című írásának azon a helyén, ahol Friedrich W. J. Schellingnek a művészethez mint „a filozófia egyetlen igazi és örök organonjához” intézett himnuszát idézi a *System des transzendentalen Idealismus*ból,⁵ az eredeti szöveghelyen szereplő „*Kunst*”, vagyis „művészet” kifejezést fordításában Hamvas – mintegy a nyelvben megvalósuló alkotásra helyezve a hangsúlyt – a „költészet” szóra cseréli: „A költészet [...] a legmélyebbet nyitja fel, azt, ahol örök és eredendő egységben, mint egyetlen lángban ég az, ami a természetben és történetben különválik és, ami az életben és cselekvésben és gondolkozásban sohasem ragadható meg.”⁶

Egyfelől éppen ennek, a látható és láthatatlan eredendő egységének megjelenítése követeli meg tehát Hamvas számára az esszének is az organonná válását, másfelől – ahogy fentebb előre bocsátva szóba került – ennek az egységnek a létezésben megvalósuló ontológiai alaptapasztalata, vagyis a lét „Fall”-, esés-jellege, megfoghatatlan lobogása és tűzszerűsége, ahol – mint Hamvas gyakran Montaigne-t idézve mondja – minden egyszerre „igen is meg nem is”. Ez az őskori és keleti filozófiák

Lásd Hamvas Béla néhány évvel később megfogalmazott ezzel párhuzamos gondolatát: „Egy fiatal barátunk a minap svájci gondolkozó szavát idézte: Európa megújulása két országból indulhat el – az egyik a békés, civilizált, magas kultúrájú, gazdag, zárt, érintetlen polgári Svájc, a másik a minden irányban nyílt, feldúlt, szegény, félvad, meggyötört Magyarország... Éppen mi? Mi a szegények, a félvadak? Az elmaradottak? Igen, mi a feldúltak, a koldusok, a legázottak. Éppen mi, akiket a történet minden tisztítótüzén átégettek, akik e pillanatban a föld minden népe között a legtöbbet szenvedtünk –, de éppen ezért a legtöbbet tapasztaltunk s éppen ezért a legtöbbet tudunk. A tudás állít bennünket a középpontba.” [*Beszéd a Magyar Esztétikai Társaság 1946. évi közgyűlésén.*] In Hamvas Béla: *A világ hazahívása.* /Hamvas Béla művei 33./ Medio Kiadó, 2020, Budapest, 93–94.

⁵ F. W. J. Schelling: *System des transzendentalen Idealismus.* /Schellings Werke 2./ Hauptband. Kap. *Hauptsätze der Philosophie der Kunst.* C. H. Beck und R. Oldenbourg 1927–1928, München. Magyarul: F. W. J. Schelling: *A transzcendentális idealizmus rendszere.* Gondolat, 1983, Budapest, 402.

⁶ *Poetica Metaphysica.* In *Esztétikai Szemle*, 1939. 5. évf. 1–4. sz. 383.

Kassák Lajos Szigligeten, 1965 (Fotó: Fortepan/Hunyady József)

(jel)képeivel és a művészet eszközeivel élő komplex esszényelvnek mint organonnak a feladata, mert egyedül a nyelvben van meg az, mondja Hamvas, „ami a világban lángszerű: pillanat és mégis örök. A nyelv megfog és mégsem fog meg: mert az, amit megfogott, elereszti, és amit eleresztett, megfogja: igen is meg nem is. A nyelv látható és láthatatlan: látható és pillanatnyi, láthatatlan és örök.”⁷

A kiindulásként idézett naplóbejegyzés erőteljes és csaknem hívószó értékű kifejezésének megfelelően úgy tűnik, hogy annak, ami a művészet által és a művészetben végbemegy – Hamvas számára is valóban „kulcspozíciója” van; a megidézett schellingi filozófiában a művészet az egész filozófia organonja, az az *eszköz*, amelynek teljesíteni kell valamit, láthatóvá kell tennie valamit, amit a filozófia a maga reflexív dichotó-

⁷ Uo. 383–384.

miája folytán – vagyis a valóság valamennyi mozzanatát szükségszerűen egyfajta alanyi–tárgyi kettősségbe vonva – nem képes felmutatni. A művészet ezért Schellingnél a filozófia „egész boltozatának záróköve”, amely, akárcsak a gótikus építmények keresztboltozatánál, nemcsak lezárja, hanem „kulcspozíciója” folytán tartja is az építményt, benne pontosul az épület értelmének egésze – szemben a „puszta reflexióval”, amely Schelling szerint az embernek egyfajta „szellemi betegségét” jelzi, amely „magasabb létezését csírájában, szellemi életét pedig, amely csak az azonosság (*Identität*) alapján jöhet létre, gyökereiben fojtja meg.”⁸

Hamvas számára tehát az az egység, amely a szellemi élet és magasabb létezés fundamentuma, s amelynek itt, az „esszé műzsaikájában” a maga számtalan centruma és arculata szerint a „mindenütt tengely van” tapasztalata mentén kell megmutatkoznia, valójában a láthatónak és a láthatatlannak, az öröknek és az elmúlónak, az életnek és az életen túlinak a megbonthatatlan egysége és mozgásban való jelenléte, vagyis – miként a *Magia-szutra* első axiómája mondja – a létezés teljes egészének minden emberben való állandó esedékessége. A művészet kulcspozíciója tehát, hogy „éppen ma és most, amikor mindnyájan fájdalmasan dolgok lettünk, mert felcserélhetők és leválthatók, lefényképezhetők és kartotékizálhatók, és mint mondják, a társadalmi rendbe illeszthetők vagyunk [...] és személyes lényünket csaknem maradéktalanul elvesztettük,”⁹ vagyis amikor létezésünk teljességének ezt az állandó esedékességét már sem a természetben (amely az eredetinek csupán romhalmaza), sem a történelemben (amely a betegség és háborúk átkozott története), sem az életben (amely az eredeti létnek megtört és elsápadt alakja), sem pedig a gondolkozásban (amely puszta „*Naturprodukt*”, funkció) nem látjuk már viszont – csupán a művészi létrehozás és valóságítás kitüntetett létmódja szerint érzékelhetjük azt a fundamentális egységet, amely rajtunk és bennünk a dolgok hatalmát megtöri, felszakítja a közönséges idő és élet szövetét, s olyan rendkívüli állapotot eredményez, amelyről végül is mindig ki kell derülnie, hogy ez a rendkívüli valójában az eredeti, ez a normális, az ember életének valódi igazsága és otthona, az általános realitás pedig csupán „az igazságtól való elhagyatottság.”

Feljegyzésében Hamvas tehát a művészet-megértés kulcspozíciójáról beszél. A „művészet-megértés” kifejezés mind alanyi (mint művészet általi megértés), mind tárgyi (mint a művészet megértése) jelentésben

⁸ Schellings *Sämtliche Werke* (1897-98). Cotta'sche Verlag, 1857, Stuttgart und Augsburg, 13. – Magyarul: *Eszmék a természet filozófiájához mint bevezetés e tudomány tanulmányozásához*. In Schelling *fiatalkori írásai*. Jelenkor Kiadó, 2003, Pécs, 146.

⁹ Hamvas Béla: *Három megjegyzés Martyn Ferenc képeihez*. (Előadás. – Gépirat, 1960.)

kibontható és kibontandó, jóllehet a naplóbejegyzés további szakasza egyértelműen tárgyi jelentésében, a művészet mibenlétére, működésére, státuszára vonatkozóan bontja tovább hozzá fűzött kiegészítéseit, s amely most már egészében idézve így hangzik: „*Művészet-megértés kulcspozíciója*. Művészet alatt értem a nem látható láthatóvá tételét – súllyal – jelentőséggel – értékeléssel – szemléletességét – az analógia-megfelelés törvényei szerint. Ezért a művészet világok-közi tevékenység – értelmeket – alakokat – jelentőségeket hoz le – és tesz számunkra hozzáférhetővé úgy, ahogy számunkra valami hozzáférhető lesz, vagyis érzékek számára felfogható [...] Minden tartalom és létmozzanat megfogalmazható anyagi síkon is. Ez a művészet.”¹⁰

Ha pedig a művészet, amint Hamvas mondja, értelmeket és alakokat tesz számunkra hozzáférhetővé, mégpedig érzékileg felfogható módon, akkor valójában a művészet lehetőségének egyik feltétele maga a „hiány”. Ugyanis Hamvas szerint minden érzéki tapasztalásunk egyfajta elveszített közvetlen tudás helyén keletkezett: „Az ember – írja – azért lát, mert vak és azért hall, mert süket. Az ízlelés az ízlelni nem tudás következménye. Amit érzéki tevékenységnek nevezünk, az az érzékek ájultsága. Csupa feledés, távolság és eltemetettség. Ez a mi egész életünk az elvesztett valódi létezés helyén keletkezett.”¹¹

A művészetet ez a szakadék, ez az intenzív hiány teremti, amely számtalan formát ölthet és magának a létezésnek alapszövetéig, gyökeréig hatol, amelynek legmélyén mindig megmarad egyfajta örök sóvárgás, betölthetetlen és megfoghatatlan kielégületlenség, amely egyúttal az egész létezés kerekét forgásban tartó szomjúság forrása is.

A művészet hiányból való eredésének tapasztalata a fiatal Hamvast mélyen magával ragadta, leginkább ott, ahol az a boldogtalansággal összefüggésben kerül elő. Minden beszéd boldogtalanság. A művészet a boldogtalanság művészete és minden hang, minden szín csak a hallgatás és a fény törései és szenvedései: „Mindenki tudja – mondja Hamvas –, hogy az élet teljessége néma: a szépség éppoly szótalán, mint az öröm, a gyász éppoly elmondhatatlan, mint a szerelem. A végleges megértésnek nincs szüksége beszédre.”¹² És másutt: „A hallgatás mély vágya és a paradicsomi ölelés után való sóvárgás az én beszédem és amit elbeszélék, valójában régen elhallgatom. Minden beszéd megtöretik a hallgatás ereje által.”¹³ Filozófia és irodalom, festészet és zene, de maga a nyelv is – megannyi boldogtalanság, amely abban a hiányban ölt testet, ami

¹⁰ Napló-feljegyzés. 1948. II. 8. (Kézirat.)

¹¹ *Pythia*. In Hamvas Béla: *Titkos Jegyzőkönyv*. (Gépirat.)

¹² Hamvas Béla: *Az írás platonizmusa*. In *Sziget*. Löbl Dávid és fia, 1935, Budapest, 100.

¹³ *Beszélgetés az Akropoliszon*. In Hamvas Béla: *Nehéz nem satírárt írni*. Medio Kiadó, 2016, Budapest, 363.

a határolt és egyedi emberi létezés megnyilatkozási terének sajátága, s ugyanakkor lehetősége.

Itt kell visszautalni a fent idézett önrecenziónak egyfelől a *boldogtalanság*, másfelől a *megértés* viszonyát egymáshoz rendelő és egymásnak feszítő megfogalmazására, valamint összefüggéseinek távlataira, ugyanis – miként Hamvas mondja – már „tudjuk, hogy a világ úgy van megcsinálva, hogy ahol ellentét szakad fel, ott a létezés ereje nem törik meg, hanem éppen felfokozódik.”¹⁴ Mert, még ha a művészet a léttel-jesség megtört anyagából, boldogtalanságból készült fátyol is, mégsem egyéb, mint a fátyolban megtestesülő hiány, s amely hiányban épp a teljesség az, ami hiányzik, más szóval: *jelen van*.¹⁵ A boldogtalanság fátylainak sokasága pedig „mint minden fátyol, elmondja titkát annak, amit takar, mert minden eltakarás fölfedést jelent és minden burok megnyilatkozást.”¹⁶

A reveláció és okkultáció, a megnyilatkozás és elrejtőzés kölcsönösségének pontján a művészet-megértés kulcspozíciója a maga teljes metafizikai súlyával jelentkezik. Jakob Böhme nyomán Hamvas azt mondja, hogy a világ fátylak sokaságából álló Mysterium, amely abban nyilatkozik ki, hogy elrejtőzik: „A láthatatlanról semmit se tudnánk, ha magát nem fátyolozná le, mert ebben a fátyolban nyilatkozik meg, s minél mélyebben elrejtőzik, önmagáról annál mélyebbet mond: végül, mikor magára az anyag áthatolhatatlan sűrű takaróját ölti, elmondja magáról a legmélyebb titkot, hogy megfoghatatlan és láthatatlan.”¹⁷ A művészet pedig éppen az a „világok-közi tevékenység”, amely úgy hozza létre érzéki fátylait, hogy ugyanakkor láthatatlan tartalmakat és értelmeket nyilvánít meg és tesz hozzáférhetővé.

Mindennek Hamvas szemléletében olyannyira erős jelenléte van, hogy ezen a ponton – a hagyományok egyes elemeinek a hindu metafizika fogalmaiból kiinduló szokásos, tradicionális értelmezési irányát megfordítva – még az embernek és végső valóságának a védikus tanítását is innen, az orpheusi-görög művészi hagyományból értelmezi: „Az orfikus hagyománynak e gondolatával egyszerre világosabbá válik, amit például a Veda az ember lényéről mond. A Veda azt tanítja, hogy az emberi lény magva a láthatatlan és megfoghatatlan, minden ta-

¹⁴ *Pythia*. Id. kiad. 225.

¹⁵ Hogy mit jelent ez a hiányban való jelenlét, azt többek között talán Pascalnak egy, Hamvas által is gyakran idézett fragmentuma érzékeltetheti: „Tu ne me chercherais pas si tu ne me possédais” („Nem keresnél engem, ha nem lennék benned” – Hamvas Béla fordítása). In Blaise Pascal: *Pensée*. Léon Brunschvicg éditeur, Édition, 1897 À Paris, Section VII. *La morale et la doctrine*. No. 555., 124. – Magyarul: Blaise Pascal: *Gondolatok*. Gondolat Kiadó, 1983, Budapest, 264.

¹⁶ Hamvas Béla: *[Az egyetlen athropológia.]* (Kézirat)

¹⁷ Uo.

pasztalet lehetőségén túl levő mozdulatlan atman, az isteni Én. Paradox helyzetben van: mert honnan tud róla, ha minden tapasztalaton túl van? Most már tudjuk. A fátyolról ismeri fel: a mayáról, amely azzal a mozdulattal, hogy elfedi, feltárja, azzal, hogy elrejti, kimondja. A mysterion a jelenségekben megnyilatkozó ősnylv. ¹⁸

Ebben a produktív művészi szemléletben, a láthatónak és láthatatlannak ebben az egységében és megnyilatkozásának ősnylvében maga a természet, illetve valamely egyedi dolog nem csupán a transzcendens tükre vagy jelképe, vagyis semmiképp sem olyan valami, amely önmagában nemlétező (akár a platóni *mé on*), s amelynek a maga ősképe (*ontos on*) viszonylatában voltaképp nincsen valósága. A létezés itt sohasem pusztán tükrök, körvonalak, üres keretek és héjak foglalata, hanem minőségeken keresztül *megtestesülések* kibomlása, nem csupán lenyomat, „árny és álom”, hanem egyszeri és megismételhetetlen mivoltában amennyire fátyolszerű, töredékes és eláramló, ugyanannyira *valóságos* is. Azonban még ennek a megtört és töredékes valóságnak az ősnylve is csupán a boldogtalanság terében, az elveszített teljesség helyén szólhat meg.

A művészet kiindulópontja Hamvas szerint éppen az, hogy a létezésből az ember eredeti lényével és létével egyenértékű megnyilatkozás hiányzik. Hamvas a művészetnek azt a tevékenységét, amely ezt a hiányt betölti és az emberi létnek megfelelő teljes értékű világot megteremti, *metapoiésis*nek nevezi: „A metapoiésis tartalma az emberi exisztenciában és exisztenciával együtt adott mindenekben meglévő koncepció az emberi lét végleges alakjáról és berendezéséről.” ¹⁹

A teljes értékű világ felmerülésével együtt azonban az ember isteni eredetének ősképe is megjelenik, s ebben az eredetről való tanúságában maga az ember válik élő ikonná. A hamvasi élet-mű, amely „az egészre való emlékezés mámorából” és a boldogtalanság fátylaiból egyszerre született, ebben az értelemben egyértelműen metapoiétikus és ikonikus megnyilatkozás. S ha ehhez még hozzátesszük, hogy a művészet ugyanakkor „a lét értelmének sugárzó középpontja” – nem lehet kétséges, hogy Hamvas Béla a 20. századnak nemcsak kiemelkedő magyar gondolkodója, de az egyik legnagyobb művésze is volt.

¹⁸ Uo.

¹⁹ *Metapoiésis*. In Hamvas Béla: *Patmos I.* (Gépirat.)

GOMBOS LÁSZLÓ

BEETHOVEN CSÓKJA

Egy legenda útja Lisztől Bartókig

„Gyermek voltam, amikor Bécsben, egyik nyílt hangversenyem után Beethoven homlokon csókolt. Ma aggastyán vagyok, és a halálra készülök – de lelkemben úgy ég Beethoven csókja, mintha azóta egy perc sem telt volna el. Kedves Jenő, te se felejtsd soha a brüsszeli és antwerpeni napokat. [...] Évekkel ezelőtt Budapesten, amikor te még nagyon fiatal voltál, először játszottuk együtt a Kreutzer-szonátát. Most vedd hegedűdet, mint nagy művész. És mint Beethoven csókjának folytatását, játszunk el ismét e remekművet annak jeléül, hogy a szellem örök és független a testi buroktól. Add tovább az örök élet szent szavát te is, és magad is gondold erre, a kétségbeesés és a lelki gyötrelmek napjaiban...” – így adta tovább Hubay Andor festőművész, a Herendi porcelángyár egykori művészeti igazgatója azokat a szavakat, amelyeket Liszt Ferenc 1886-ban édesapjához, a hegedűművész Hubay Jenőhöz intézett. Utóbbi akkor mindössze 28 éves volt, de már évek óta a világ egyik legelső hegedűs pozícióját, a brüsszeli konzervatórium tanszékvezetői tisztét töltötte be. Ahogy tíz évvel korábban nem vállalta el a felkínált hangversenymesteri állást Düsseldorfban, hogy Liszt mellett lehessen Pesten, úgy most Brüsszelből tért haza Liszt hívására, és lett élete végéig, kerek ötven éven át a Zeneakadémia tanára, 1919-től egyúttal igazgatója is. Hubay elhatározása meghatározó jelentőségű volt a magyar zenetörténet szempontjából, és ehhez a sorsdöntő pillanathoz a számára legszentebb momentumot társította: Beethoven csókját, amelynek Liszt közvetítésével ő is részese lett, és rajta keresztül áthatotta a magyar zene fél évszázadát. Mindehhez pedig Beethoven legendás *Kreutzer-szonátájának* előadása kapcsolódott, azé a misztikus és démoni kompozícióé, amely megkülönböztetett jelentőségű volt a magyar hegedűsök pályáján.

A történetet Hubay sokszor és sokféleképp elmesélte, tanítványai előtt és családi körben egyaránt. Az egyes részletek alkalmanként nyilvánvalóan eltértek egymástól, a lényeg azonban változatlan maradt: a magyar zenekultúra e szubjektív eredetmítoszában központi szerepet kapott Ludwig van Beethoven és a beavatási csók (a „Weihekuss”) szakrális mozzanata, hasonlót, mint amit a nemzet számára Vajk megkeresztelése jelenthetett.

Hubay története nemcsak a világhírű hegedűművész személye és tekintélye miatt mutat túl önmagán, hanem általában is jellemző a 19. és kora 20. századi, kialakulóban lévő önálló magyar műzene Beethoven-szemléletére. A kétszázötven éve született német mester több szempontból is példaértékű volt a hazai zeneélet és zeneszerzés számára Lisztől és Erkeltől Mosonyin, Mihalovichon, Hubayn és Dohnányin át Weinerig, Bartókig és Kodályig. Olyan vonatkoztatási pontot képviselt, amely állandóan jelen volt a nagyközönség zenefogyasztásában, sokkal közvetlenebb, aktuálisabb és kézzelfoghatóbb módon, mint például a 19. században még ritkán játszott Bach, Haydn és Mozart. Beethovennek Európa-szerte felszentelt prófétái támadtak, akik között élen jártak a kiváló magyar művészek, miközben itthon büszkén hirdettük, hogy nem csak mi részesülünk a nagy mester művészetében, hanem – a magyar arisztokráta támogatása és számos magyar zenei motívum által – ő is sokat kapott a szomszédos nép fiaitól.

Mindennek tükrében szinte mellékes, hogy Liszt valóban találkozott-e Beethovennel, és kapott-e csókot a homlokára. Hiszen Liszt számára (és ennek következtében a zenetörténet számára is) az esemény lényege mindenképpen igaz: ifjúkorában életre szóló inspirációt kapott a mestertől, és az évtizedek során beteljesítette küldetését, amelynek egyik fontos eleme volt a Beethoven-művek megismertetése és a szerző emlékének ápolása. Nyilvánvaló, hogy a már süket és emberkerülő komponista 1823. április 13-án nem ment el a tizenegy és fél éves csodagyermek hangversenyére, és a Hofburg kisebb báltermében még kevésbé ment fel a színpadra (ha volt színpad egyáltalán), hogy csókjával művésszé avassa az ifjút. A lapok egészen biztosan beszámoltak volna egy ilyen különleges eseményről.

A zenetörténet egyik legnagyobb mítosza azonban, amiről ezernyi elbeszélés, találgatás, bizonyítás és cáfolat jelent meg az irodalomban, nem feltétlenül kitaláció. Liszt neve többször is megtalálható Beethoven 1823-as beszélgetőfüzeteiben, amelyekbe a vendégek írták be a mesterhez intézett mondandójukat (a beszélgetés másik fele nem maradt fenn, mivel Beethoven előszóban kérdezett vagy válaszolt). Bár másfélszáz évvel később kiderült, hogy a komponista titkára, Anton Schindler utólag kiegészítette a füzeteket, és olykor beszélgetéseket is hamisított, hogy saját szerepét felnagyítsa, a források nem cáfolják annak lehetőségét, hogy a két művész találkozott Beethoven otthonában. Liszt az 1870-es években tanítványának, Ilka Horowitz-Barnaynak állítólag részletesen elmesélte a mester lakásán tett látogatását, melynek során zongorázott is Beethovennek. A hölgy visszaemlékezése 1898-ban jelent meg a *Neue Freie Presse*-ben, ebből idézzük Liszt szavait: „Amikor a [zongorajáték]

végére értem, Beethoven mindkét kezével megragadott, homlokon csókolt s nyájasan így szólt: »Eredj! Szerencsés csillagzat alatt születél, mert sokaknak fogsz örömet és boldogságot adni!« [...] Ez az esemény életem legnagyobb büszkesége – művészi pályafutásom megszentelése. Ritkán mesélem el – s csak jó barátoknak.”

Különös, hogy Liszt nyilvánosan vagy írásban nem erősítette meg, de nem is cáfolta sosem a „Weihekuss”-legendát. Az egyetlen kivétel egyik 1862-es levele, amelyben a weimari nagyhercegnek megemléltette, hogy Beethoven „csókjával szentelte meg a homlokomat”. Sosem tudjuk meg, hogy ezt szó szerint értette-e. Lisztől nem állt távol az ilyen jelképek használata, olykor teátrális külsőségek között. Például valóban megcsókolta a közönség szeme láttára az ifjú Hubayt 1877. február 25-én, amikor a Zeneakadémia matinéján, Liszt koncertteremmé alakított szalonjában bemutatkozott a hazai közönségnek (ekkor még a Huber nevet használta). A *Fővárosi Lapok* írta két nappal később: „Utánuk Huber Jenő vette föl hegedűjét, megmutatni, hogy mit tanult Berlinben Joachimtól. Sokat tanult, nagyot haladt s nem szégyenít meg bennünket, kik már kis fiú-korában genialis hegedűsnek neveztük. [...] Ebben az ifjában sok hév, sok szellem van. Bensőséggel játszik s e föllépése jó epilóg volt holnapi hangversenyéhez. Liszt megcsókolta, midőn játékát bevégezte s Wieniawszki is oda ment, kezét szorítani vele.”

Beethoven prófétái sorában Liszt volt az első és a legnagyobb hatású. Nélküle talán sosem lett volna a század második felére a bécsi átlagpolgár által hamar elfeledett komponistából az európai zene központi alakja, akinek nevét bátran helyettesíthették „a legnagyobb zeneköltő” megnevezéssel. Liszt a mester zongora- és zenekari műveinek egyik legjelentősebb tolmácsolója volt, hallgatóit gyakran szinte kinyilatkoztatás-szerű élmény töltötte el, amikor Beethoven alkotásait ő szólaltatta meg. Már 18 évesen részt vett a Schlesinger cégnél megjelent zongoraszonáták kiadói munkájában, és ő volt az első, aki 1836-ban nyilvánosan, átütő sikerrel adta elő a megközelíthetetlennek és lejátszhatatlannak tartott *Hammerklavier* szonátát. A leírt kottát szent szöveggént, mindenféle változtatás nélkül játszotta el, ami akkoriban ritkaságszámba ment. Ugyanígy tekintette a Beethoven-szimfóniák textusát is, amikor nagy gonddal „zongorapartitúrákat” készített belőlük, hogy zenekar híján is bárhol elő lehessen adni azokat egyetlen zongora segítségével. A hegedűszonáták közül csak az említett *Kreutzer*t játszotta gyakrabban, első alkalommal 1834-ben Párizsban Chrétien Urhannal, a Páli Szent Vince templomban.

Az 1840-es évektől rendszeresen vezényelt is, és valóságos missziót valósított meg a Beethoven-művek előadásaival. 1844-es weimari bemu-

találkozásakor a 3., az 5. és a 7. szimfóniát dirigálta az *Egmont-nyitány* mellett, és a következő évben az 5.-et tűzte műsorra a bonni Beethoven-emlékmű leleplezése alkalmával. A 9.-kel a Goethe-centenáriumig várt, majd több különleges ünnep fényét emelte a nagy szimfónia előadásával, többek között Pesten a Beethoven-centenárium idején. Emellett ő szervezte és irányította a legjelentősebb bonni, bécsi és pesti szoboravatásokat és megemlékezéseket, amelyeket jelentős összegekkel támogatt. 1845-ben és 1870-ben egy-egy kantátát is komponált a Beethoven-ünnepségekre.

Beethoven magyar híveinek és támogatóinak hála, a mester híre, eszméje és zenéje viszonylag korán érkezett Magyarországra. Zene-életünk, amelynek kialakítását csak a török kor elmúltával kezdhettük meg, még gyerekcipőben járt. Ez a helyzet azonban lehetőséget adott arra, hogy az építkezést a legújabb irányzatok átvételével kezdhettük meg, erős polgári tradíció híján készen vehettünk át olyan eredményeket, amelyek tőlünk nyugatabbra hosszú idő során születtek meg. Beethoven a nemzeti elkötelezettségű zene megteremtéséhez is példát mutatott: ahogyan ő sajátosan német kívánt lenni, úgy magyarországi követői – hasonló alapelvek mentén – egy jellegzetesen magyar stílus kialakítását tűzhették maguk elé. Sőt azáltal is ösztönözte műzenénket, hogy a cigányzenészek és a kottakiadványok közvetítésével megismert népies-verbunkos elemeket korszerű keretbe illesztette, kész megoldási lehetőségeket kínálva a hazai komponisták számára. A magyaros hangvétel és motivika világosan felismerhető az *Appassionata* szonáta kódájában, az *Eroica* szimfónia gyászindulójában és fináléjának feszes ritmusú variációjában vagy éppen a Pesti Városi Színház avatására komponált *István király* kísérőzenében.

Bónis Ferenc zenetörténész így foglalta össze Beethovennek a magyar zenére gyakorolt hatását: „működésével megváltozik a klasszikus formába ágyazott magyar motivika jelentése: mint a szenvedély, hősiesség, küzdelem, lovagiasság, öröm, tánc, szabadság, gyász és diadal megjelenítésére alkalmas zenei szimbólum részévé lesz egy nagyszabású jelképrendszernek. [...] a magyar kifejezőeszközök az ő művészetében általánosabb, mélyebb értelmet nyertek, mint az elődök műveiben feltűnt all'ungherese-epizódok: Beethoven műveiben egy sok összetevőjű jelképrendszer alkotóelemeivé integrálódtak. Ez a jelképrendszer – tehát a beethoveni teljes életmű – a továbbiakban nagy hatással volt a 19. század magyar zenei fejlődésére.”

A német nemzetiségű Michael Brandból magyarrá lett Mosonyi Mihály közvetlen mintaképének tartotta Beethovent, akinek számos művét

lemásolta, hogy ezáltal is közelebb kerüljön a mesterhez. Saját művei azonban már legkevésbé sem másolatok, hanem csupán kamatoztatják a tanulási folyamat során szerzett tapasztalatokat. Ugyanez történt Erkel Ferencsel, a magyar történelmi opera megteremtőjével, aki dallamai-ban, formáiban és színpadi eszközeiben elsősorban az olasz mesterek hatását mutatja, de nem tagadhatja le a Beethoventől kapott inspirációk jelentőségét. Már pozsonyi gimnáziumi tanára, a Beethoven köréhez tartozó Heinrich Klein révén közel került a mesterhez, majd ő volt az, aki 1839-ben először dirigálta a *Fideliót* magyar nyelven a Nemzeti (akkor még Pesti Magyar) Színházban. A Beethoven-opera a dramaturgiát és a mű üzenetét illetően a *Hunyadi László* előzménye és ihletője lett, a számos párhuzam mellett azzal a nagy különbséggel, hogy a német darabban végül kiszabadulnak a rabok a börtönből, míg a magyar valóságban negyedszer is lesújt a hóhér a címszereplőre. A zenekari művek hazai bemutatásában is Erkelt illeti az elsőség: a Filharmóniai Társaság karnagyaként ő vezényelte Pesten (az első kivételével) az összes szimfóniát, a *Coriolan*-, az *Egmont*- és a *III. Leonóra-nyitányt*, az Esz-dúr zongoraverseny előadásán pedig a szólót is maga játszotta.

A hegedűművészek közül Joachim József, a „hegedűsök királya” tette a legtöbbet Beethovenért (örökségét főként Liszt közvetítette a számára a weimari években). A Hegedűversenynek például évtizedekre volt szüksége, mire általánosan elfogadottá vált a nagy koncerttermekben, és Joachim lett az az úttörő, aki Mendelssohn, Schumann és mások vezényletével bevezette a művet egész Európában. Néhány párizsi és német együttes mellett szintén Joachim vitte sikerre elsőként Beethoven utolsó vonósnégyeseit, és hagyományt teremtett a német városokban szervezett Beethoven-fesztiválokkal. Az általa alapított berlini főiskolán tanult Hubay is, aki a '80-as évekre átvette a stafétabotot mesterétől. Már első önálló zenekari estjén (három nappal az említett 1877. februári matinét követően) a Hegedűversennyel mutatkozott be Pesten, majd első világszínvonalú vonósnégyesünk, az 1886-tól negyedszázadon át működő Hubay–Popper-kvartett alaprepertoárjában is meghatározó szerepet szánt Beethoven kamaraműveinek, a misztikus utolsó kvarteteknek, a *Razumovszkij-vonósnégyeseknek*, a népszerű zongoratrióknak, a vonóstrió-szerenádoknak és a legendás *Kreutzer-szonátának*.

Az említett szonáta Tolsztoj azonos című novellája megjelenését (1889) követően a zene démoni hatalmának jelképe lett, egyúttal mérőöldkő szinte valamennyi hegedűs pályáján. Tolsztoj így írt a Beethoven-zene hatásáról, gondolatait az elbeszélő férj szájába adva: „Szörnyű dolog az a szonáta. [...] Azt mondják, a zene lelket emelön hat – számárság, nem igaz. Hat, hat, rettenetesen hat, magamról mondhatom, de

egyáltalán nem lelket emelõn [...], hanem a lelket fölzaklatón. Hogy is mondjam? A zene arra ösztönöz, hogy elfeledkezzem magamról, a valódi állapotomról, valami más állapotba visz át, nem a magaméba. [...] Vagy meg lehet azt engedni, hogy bárki, aki akarja, egy másik embert, sokakat, hipnotizálhasson, aztán azt csinálja velük amit akar? [...] Például, hogy csak ezt a Kreutzer szonátát vegyük, az elsõ presto! Hát el lehet játszani egy fogadószobában, dekoltált hölgyek közt ezt a prestót? Eljátszani, azután tapsolni, azután fagyaltot enni s a legfrissebb pletykákat tárgyalni. Ezeket a dolgokat csak bizonyos komoly, jelentõségteles körülmények közt lehet játszani, s akkor, amikor ennek a zenének megfelelõ, komoly tetteket kell végrehajtani. Játsszani s megtenni, amire ez a zene fölhangol.” (Németh László fordítása) Eddig az idézet, amelyben egy olyan személy nyilatkozik meg, aki a *Kreutzer-szonáta* hatása alatt megtette azt, amire a zene felhangolta, és egy tõrrel megõlte a feleségét, akit a szonátát elõadó hegedûs csábított el...

A zenemûvet azonban már 1889 elõtt is legendák övezték, a hozzá kapcsolódó narratíva tehát nem teljesen az író találmánya, õ csupán kiszínezte, mûvészi keretbe foglalta a már tudott vagy megsejtett titkokat. A szonáta magyarországi bemutatója feltehetően Erkel Ferenc nevéhez fûződik, aki 1840. október 4-én Leopold Jansa hegedûmûvésszel adta elõ Pesten. Kiemelt jelentõségûek voltak a korban Reményi Ede, a „szabad-ságharc hegedûse” koncertjei. Ő 1861 decemberében Stocker Ede társaságában ugyanezzel a szonátával indította pesti hangversenyét, majd 1870 októberében Liszttel játszotta a kalocsai érsek palotájában és 1871 januárjában Pesten a Belvárosi Plébánián. Amikor Johannes Brahms 1867-ben elõször járt Pesten, április 26-án Grün Jakab hegedûmûvésszel tűzte mûsorra, tizenkét évvel késõbb, 1879-ben pedig Joachim Józseffel érkezett Magyarországra, vele Kolozsváron adta elõ. Hubay 1877 decemberében csatlakozott a *Kreutzer-szonáta* nevezetes elõadóihoz, amikor egy pesti szalonban Liszt Ferencsel szólaltatta meg a mûvet. Az esemény bekerült a zenei köztudatba, mivel Hubay számos alkalommal elmesélte, és visszaemlékezéseiben le is írta Liszt játékát: „Tarcsayéknál játszottam vele elõször a Kreutzer-Szonátát. Azóta játszottam számtalan más híres zongoramûvésszel – egy sem közelítette meg se az elõadás nagyszerûségében, se a felfogás eredetiségében. A legtöbb zongoramûvész úgy játssza le Beethoven e remek alkotását, mintha pianolára volna beállítva, sokan keresik a klasszicitást s azt gondolják, hogy akkor emelkednek a klasszicitás színvonalára, ha minél simábban és minél egyhangúbban adják elõ. Pedig (ezt Liszt is mondta) Beethoven zenéjében a szenvedélyek [az] egekig csapnak. [...] Démoni erõvel játszotta tehát

az első tételt és a melléktémánál nem csak a zongorát, de a szíveket is megreszkettette. A 2-ik tételt meleg odaadó egyszerűséggel, lágysággal s az utolsó tételt kicsapongó jókedvvel, a ritmust erősen akcentuálva interpretálta.”

Nem véletlen, hogy Hubay Duna-parti legendás fehér zenetermében éppen Beethoven mellszobra fogadta a látogatókat, vagy egy márvány posztamensen elhelyezve, vagy többnyire a fehér Bösendorfer-zongora tetején. Ez volt az a szobor, amellyel fél évszázad során a főváros szinte valamennyi jelentős zenésze, diplomatája, politikusa és egyházi vezetője találkozott a kamaramuzsika e kiemelt szentélyében, nem szólva a hazánkba látogató világjáró művészekről (Eugen d’Albert, Richard Strauss, Jan Paderewski, Pietro Mascagni, Jan Kubelík, Jasha Heifetz, Yehudi Menuhin stb.) és a Hubay-növendékek hosszú soráról (Geyer Stefi, Vecsey Ferenc, Szigeti József, Telmányi Emil, Ormándy Jenő, Székely Zoltán, Gertler Endre, Zathureczky Ede, Végh Sándor és sokan mások). A mester otthonában, Beethoven képmása mellett a tanítványok beavatást nyertek a zene misztikus titkaiba, és művésszé értek a Beethoven-szonáták, triók és kvartettek hangjainál. Ugyanitt, a fehér Bösendorferen játszott Bartók Béla, Dohnányi Ernő és Fischer Annie is, akik szintén részesei lehettek az évszázados tradíciónak.

Dohnányihoz és Bartókhoz zongoratanárunk, a Liszt-növendék Thoman István közvetítésével is eljutott Beethoven és Liszt öröksége. Hubay azonban minden bizonnyal mindenkinél színesebb elbeszéléssel övezte a *Kreutzer-szonáta* előadását, amikor kamarazenei növendékével, Dohnányival eljátszotta 1894 novemberében a Zeneakadémia egyik termében. Szokásait ismerve aligha hihető, hogy ne mesélt volna az általa „felfedezett” ifjúnak a Liszttel folytatott zenélésekről, és a pillanat hevében ne dramatizálta volna az egykor történeteket. Vértelmes színészként talán jelképesen meg is csókolta a zseniális ifjút, legalábbis így emlékezett Hubay unokahúga arra a beszélgetésre, ami fél évszázaddal később a Hubay-palotában, a *Kreutzer-szonáta* egyik előadását követően folyt, felidézve Hubay és Dohnányi első együttjátékát.

Beavatási csókkal vagy anélkül, Dohnányi az elkövetkező évtizedekben több tucatnyi alkalommal játszotta el a *Kreutzer-szonátát* Hubayval, más hegedűsök közreműködésével pedig száznál is többször. Szintén Hubayval fogott először az összes Beethoven-trió előadásába, és első zenekari estjein is Beethoven-művel mutatkozott be. 1897 novemberében a G-dúr zongoraversenyt adta elő a Pesti Vigadóban a Filharmonikusokkal és Richter János vezényletével, két hónappal később megismételte Bécsben a Wiener Philharmoniker kíséretével, majd sorsdöntő londoni debütálása

alkalmával, 1898. október 24-én ugyanezt játszotta, harmadszor is a világhírű Richter dirigálásával. Ezt követően legtöbb koncertjén szerepeltek Beethoven alkotásai, és gyakran kizárólag a mester darabjaiból állította össze a programot. Mire éppen száz évvel ezelőtt, a 150. születési évforduló idején Dohnányi egy monumentális sorozat keretében műsorra tűzte a komponista valamennyi zongoradarabját és zongorás kamaraművét, őt tekintették Beethoven legelső magyar interpretátorának.

Dohnányi nem csak zeneakadémiai növendékeivel osztotta meg a Beethoven–Liszt hagyományt, hanem négy évvel fiatalabb pályatársával, Bartók Bélával is. Amint Bartók önéletrajzában bevallotta, ifjúkorában példaképének tartotta az üstökösként feltűnt Dohnányit, akinek beethoveni alapokra épülő (Schumann- és Brahms-hatással színezett) zenéje követendő mintát kínált a számára. Amikor 1903-ban befejezte a Zeneakadémiát, órákat vett a Gmundenben nyaraló Dohnányitól. Ezzel a hivatalos tanulmányok után jelképesen egy újabb ponton csatlakozott az európai zenei örökség főáramához az ott tartózkodó akadémiai tanárok és más hírességek jelenlétében. Az ilyen kapcsolódási pontokat a zenevilág számon tartotta, gyakran leszármazási táblázatok formájában. Dohnányi is ezt a hagyományt követte, amikor 1897 nyarán Liszt híres növendékénél, Eugen d’Albert-nél tanult Berniedben, majd életrajzaiban d’Albert-t is mestereként tüntette fel. A jövő nagyjait beavató patrónus szerepköre szintén tekintélyt kölcsönzött egyes művészeknek. Dohnányi és d’Albert mellett említhetjük Richter Jánost is, aki egykor d’Albert-t mutatta be Bécsben, majd Dohnányit és 1904-ben Bartókot is ő hívta meg Angliába (Bartók *Kossuth* szimfonikus költeményét a budapesti ősbemutató után Manchesterben vezényelte el, a koncerten az ifjú zongorista is sikerrel szerepelt).

Az érett Bartók legfeljebb első hallásra áll kevésbé közel Beethovenhez, mint Dohnányi romantikus muzsikája, a felszín mögött nyilvánvaló a kapcsolata a német mesterrel. Bartók a fiatal kori Liszt-, Brahms- és Wagner-hatásokat követően zenéjébe integrálta Richard Strauss modern zenekari technikáját és Debussy hangszínvilágát, és mindezt a népzeneből nyert inspirációkkal ötvözve soha nem járt utakra lépett. A formai alapok, a szonáta-elv jelenléte, az egyes tételek és a többletételes művek zárt struktúrái azonban mindvégig a legfőbb példaképekhez, Bachhoz és Beethovenhez kötődtek. Zongorajátékának és zenéjének beszédessége és démoni jellege egyaránt Beethoven 20. századi letéteményesévé avatta. Ezt látta meg benne barátja, Kodály Zoltán, majd 1920-ban az angol folyóirat, a *Sackbut* cikkírója is, aki megállapította: Beethoven óta nem írtak Bartók első kvartettjéhez mérhető vonósnégyest.

A 22 éves Bartók egy édesanyjához írott levelében tréfásan azt üzen-
te nővérének, hogy becsülje meg legújabb dalait, mert azokat a „leendő
magyar Beethoven” komponálta. Akkor talán nem is sejtette, hogy
próféciája hamarosan valóban be fog teljesedni, hogy őseredeti zenéje
ugyanolyan megkerülhetetlen lesz a 20. század számára, mint Beetho-
vené volt egy századdal korábban. Beethoven csókja tehát, amely oly
meghatározó hatást gyakorolt a magyar zene és zeneélet alakulására,
többszörösen közvetítéssel – még ha csak átvitt értelemben is – végül cél-
hoz ért jogos örököse homlokán.

„EZ AZ ÉN TESTAMENTUMOM...”

Zrínyi szellem-ujja

Egy ismeretlennek írott Zrínyi-levél elemzésének hosszú és igen elgondolkodtató fejezetet szentelt Klaniczay Tibor, Zrínyi-monográfiájában.¹ Most csupán azt emelném ki: feltételezi, hogy Zrínyi borúlátó gondolatai az ország pusztulásáról és a saját haláláról talán nem csupán politikaiak, hadászatiak vagy történetfilozófiaiak, hanem együttesen ennél jóval többek; ezért is adta a monográfia ezen fejezetének ezt a címet: „Egy új eposz víziója”. Sőt, fejtegetése végén azt is mondja erről és néhány más, szintén 1663 tavaszán írott Zrínyi-levélről, hogy „kitűnő bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy mennyire költő maradt Zrínyi akkor is, amikor nem írt verseket.”²

Lukácsy Sándor, egyik felejtetetlen mesterem viszont úgy látta, hogy a 17. század nagyjai – például Zrínyi is – kevésbé látták bűn és büntetés kettősségének az ország sorsát; ám e gondolat bűvópatakként tovább élt, és csak a reformkorban került felszínre. „Széchenyinél: »ha nincs Hunnia határi közt hazánk, *egyebütt e földön többé sehol sincs.*« – És szavait majd visszhangozza a költő: »A nagyvilágon e kívül *Nincsen számodra hely...*«. A Szózatot, Széchenyi korát, a reformkort nem lehet megérteni Bocskai, Bethlen, Zrínyi mondatai nélkül.”³

Valóban. Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi verseit lehetetlen elemezni Zrínyi segítsége nélkül. De az is megfontolandó, hogy e megsokszorozott Zrínyi tovább harsogja a reformkor utáni vészorszakokban is a maga keserű csatadalát vagy halálüvöltését.⁴

Lássuk először, hogyan zrínyiesül Ady az I. világháború kitörése után. Egész terjedelmében kellene idéznünk, de talán elég, ha a fölelevenített zsidó–magyar párhuzam ősi toposzára utaló utolsó versszakot írjuk ide:

¹ Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, 1964, Budapest

² I. m. 742–743. – A levél szövegét lásd: *Zrínyi Miklós Válogatott levelei*. (Sajtó alá rendezte Bene Sándor–Hausner Gábor.) Balassi Kiadó, 1997, Budapest, 136–138; 282–284.

³ Lukácsy Sándor: *Egy hazánk van. Tanulmányok*. /Élő Irodalom Sorozat/ Jelenkor Kritika, 1996, Pécs, 9–10.

⁴ Vö. Kovács Sándor Iván: „Az Áfium és a Zrínyi-próza”, in *Irodalmi Magazin*, III. évf. (2014) 4. sz. 67–69; Földesi Ferenc: „Kazinczy és a két Zrínyi”, *uo.* 81–86; Kovács Sándor Iván: „Illyés Gyula két Zrínyi-verse”, *uo.* 101–103.

És mi nem leszünk majd szétszórva,
 Árvult, de mégis győzedelmes fajta:
 Minket korszakok tűz-dühe nem edzett
 S fölolvaszt a világ kohója
 S elveszünk, mert elvesztettük magunkat.
(A szétszóródás előtt)

És teljességgel zrinyis a saját, különb halál utáni vágyakozása is:

Magafűtötte, vad pokolba
 Veszett ebként belerohant,
 Megcsúfolt ember, ember, Ember,
 Ma már nem tudok kegyelemmel,
 Úgy, mint régen, nézni reád,
 Vesszél, botor, pusztulj, botor.

Szívem félősen haldokol,
 Hogy ne legyen közös ezekkel,
 Mert sohse volt aljas és ember
 S megérdemel egy más halált.
(A megcsúfolt ember)

József Attila, nem sokkal később, egy korai szonettjében Ady Hadurát, aki ott még csak a bibliai Úr magyar neve, már szembeállítja a keresztény Istennel:

S Hadúr e népet akkortól veri,
 Mikor hitének gyáva lett örökre,
 Mikor e kéz erős hitünk kiölte.
(A Szent Jobb ünnepén)

A mestereként tisztelt költőtől pedig azt kéri:

És ösztökd a tétova honfiút:
 Üzend, hogy nincsen Isten, Ember,
 Csak magyarok letiport hazája.
(Juhász Gyulához)

Markó Béla 1987-ben írta *Költők koszorúja* című szonett-koszorúját. A magyar költők egész sorát szólaltatja meg benne, Janustól Radnótiig, hogy a záró darabban, tehát a mesterszonettben saját nevében is

megszólalhasson, Istenhez fordulva, hazája és népe megmaradásáért. A negyedik versben erdélyiként olvassa el Zrínyi Miklósnak ismeretlen barátjához írott levelét. (Mondhatjuk második Bethlen Miklósként...)

ZRÍNYI MIKLÓS

Ki látni engedted fájdó szemünknek
a dülást, hogy a régi pergamenre
írt országot morzsákra széjjelszedje
mohó patkány s egér, miféle bűnnek

miféle büntetését kell viselnünk?
Testet s lelket mívelni annyi készség,
a bajt megvívni annyi nagy merészség
miért múlt el ily ostobán felettünk?

Patkány s egér? Szavunk is szerterágja,
s mint jó falattal, fut vele lyukába.
Ha méltó ellenfélre nem akadtam

az emberek közt, jöjjön hát a vadkan,
mert szemtől szembe kell most már fogadni,
mit jobb lett volna setétbe takarni.⁵

Az első világháború, a trianoni országcsönkítés, a második világháború, a német, majd az orosz megszállás, a kommunista diktatúra a Zrínyi által emlegetett, magyarosan a magyarok védszellemének vagy őrangyalának nevezett Geniust ugyanúgy a költők emlékezetébe idézték, mint a bűnös nemzetet prófétai hévvel dühödt ebeknek bélyegző terminológiát; nem tudom eldönteni, hogy ez a lekutyázás keserűbb-e, vagy Ady udvariassága, aki úgy, ahogy van, elkülönül a kis- és nagybetűs emberektől, illetve Emberektől...

Lássunk két Nagy László-idézetet; elsőnek:

Mellemet nyomta nehéz álom,
gyémánt fénnel szememet sütötte:
láttam egy anglyalt fönn a dombon
tüskés akácosban megkötözve.

⁵ Markó Béla: *Kannibál idő. Válogatott versek, 1968–1989*. Könyves Kálmán Kiadó–Széphalom Könyvműhely, 1993, Budapest, 117.

Átlátszó volt az angyal torka,
 benne a lélek föl és alá járt,
 sárga kutyák két lábra állva
 nyaggatták, csomóban tépték tollát. [...]
 (Az angyal és a kutyák)

Másodikként:

Ebek a magyarok,
 ebek, ebek, ebek,
 hűségtől ugatnak,
 bajtól nyüszítenek.

Kócos komondorok,
 nagy posza agarak,
 pici pulik egymás
 szívének ugranak.

Ha majd bundájukat
 pörkölik istenek,
 akkor meghuzódva
 újra nyüszítenek.
 (Ebek a magyarok)

És lássuk azt a verset is, amely 1945 után talán a legerősebben siratta annak a bizonyos, a magyar nemzetet oltalmazó géniusznak az eltávozását, aki úgy védelmezett minket néhány saeculumon át, mint Szent Mihály arkangyal a *Zrínyiászban*, vagy mint azoknak a szellemeknek a világa, amelyeknek eltűnése után Vörösmartynál is csak az apokalipszis kezdődhetett el. Most elég belőle az első hét verssor – ez Illyés Gyula költeménye:

Fölmagasodni
 nem bírhatasz. De lobogsz még,
 szél-kaszabolta magyar nyelv, lángjaidat
 kígyóként a talaj szintjén iramítva – sziszegvén
 néha a kintől,
 többször a béna dühtől, megalázott.
 Elhagytak szellemeid.⁶

(Koszorú)

⁶ Először megjelent: Illyés Gyula: *Minden lehet. Új versek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973, Budapest, 119–121.

Az 1956-os magyar forradalom orosz elfojtását Nagy László apokaliptikus nyelvet használva festi le. A látomás főalakja, a végzet hordozója jön el a hatstrófás vers minden versszakának a végén; az ötödikben így:

mivel itt minden tiltakozik:
eljön a fekete katona.⁷

(*A város címere*)

Ám – mint ahogy a Zrínyi-levélben a közeledő nemzet-pusztulás látomását a költő a hirtelen zárlatban a saját hősie, a fátumot kihívó, halálra kész elszántságával ellensúlyozza, Nagy László is egy hirtelen fordulattal az itt „kan-kofának” nevezett röhögni való, a fekete katonákat behívó csürhe ellensúlyát fedezi fel az ifjú hősökben, lányokban és fiúkban, akik életüket áldozták a szabadságért, tehát mártíriumukkal megmentették a hazát, újrarajzolták címerét; illetve visszaállították az igazit, a kommunista álcímer helyett.

A vér vöröse és földre hullajtott tejfogak fehére: azaz a később négy folyónak allegorizált, Árpád-kori vörös–ezüst sávok a magyar címerben, „cirkalma”, vagyis a címert oldalról körítő koszorúja is helyreáll a címerpajzsna, a szovjet „autonóm területet” megillető búzakoszorú helyett:

nem hittem volna soha,
nem hittem volna soha:
hogy ti kölykek a tejfogatok
hirtelen kipotyog s iszonyatos

gyöngyvirág nyílik a kövezeten –
végzetes vízszintesekkel
elkészül a város címere újra,
cirkalma lesz a füst és fohász,
mert eljön a fekete katona,
eljön a fekete katona.⁸

Nagyon sokat tudhatunk már eddig is arról, hogy Zrínyi hogyan, milyen erővel és milyen többértelműen aknázza ki a szirénekről szóló

⁷ Nagy László: *Arccal a tengernek. Versek, 1944–1965*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, Budapest, 205–206. (Az évszámok részei a kötetkompozíciónak!)

⁸ Buda eredeti, az Árpád-ház címeréből, tehát az országcímerből származó címer sávjairól lásd Bertényi Iván: *Új magyar címertan*. Maecenas, 1998, Budapest, 90–93.

mítoszt, jobban szólva mítosz-variánsokat, hiszen szuverén módon felhasználta mind azt a változatot, amely Odüsszeuszhoz, mind azt, amely Orpheuszhoz kapcsolódik.⁹ Talán nem járunk el mítoszellenesen, ha zárásul felidézzük azt, hogy a magát anagrammatikusan és ZERIN-ből SYREN-né átképező költőt, egész későbbi költészetünk védszellemét most abban a formában is megjelenítsük, ahogyan Báthori Csaba láttatja a Szirént jónéhány szonettjében. Így:

Halacska volt, hogy még a fájdalomból
is ki tudjon úszni. És szárnya nőtt,
hogy áterje a tengert s levegőt,
s ha fogy az ének, legalább a jobb kor

pótolja a szellemet. Orfeusz még
a halált is túl tudta énekelni, –
de mi már őt hordjuk, a zene csendjét.
(Szirén)¹⁰

Vagy így:

Itt él köztünk hétköznapiak és évek
alján a szirén, aki a kintorna
zaját csodával tölti s összefogja,
hogy ne végső hangot hozzon az ének.
(Nincs part többé)¹¹

Persze, prózában is idézhetjük egy tanulmánya végét: „És mi itt a huszonegyedik században örülhetünk, hogy mindhárom csillag fénye elért bennünket: a népdal, Zrínyi és Kosztolányi hármasságának.”¹²

⁹ Vö. Bene Sándor. „Szirének a térképen. Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter és az irodalomtörténet földrajza”, in *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*. (Szerkesztette: Bene Sándor–Fodor Pál–Hausner Gábor–Padányi József.) MTA BTK, 2017, Budapest, 37–78.

¹⁰ Báthori Csaba: *Melankólia*. Versek 2012–2016. Budapest, Scolar, 72.

¹¹ *I.m.* 75.

¹² Báthori Csaba: „A felesleges test, Zrínyi Miklós: Befed ez a kék ég”, in *Napút*, XVIII/6. (2016. augusztus), 121.

ÍRÓK A BALATONNÁL

Két évvel ezelőtt a Petőfi Irodalmi Múzeumban nagy sikerrel rendezték meg a „Balatoni nyár – Írófényképek az 1950-es, '60-as, '70-es évekből” című kiállítást, amelyen a magyar irodalom jeleseinek balatoni nyaralásain készült fotókat mutattak be. Ennek a kiállításnak anyaga az ősszel a bécsi Magyar Kulturális Intézet UngArt galériájában vendégszerepelt – a járványhelyzetben kétszer is neki kellett futni a megnyitónak. Amikor a kiállítás anyagát először láttam, az írói munka és a pihenés sajátos viszonyát jellemző történet jutott eszembe. Gabriel Garcia Márquez a kertjében nyírta a fűvet, a szomszédja fejét csóválva jegyezte meg: „Hogyan, hát még most is dolgozik?” Amire Márquez azt mondta: „Uram, ön téved, most pihenek!” Aztán elheveredett a nyugágyán, mire a szomszéd ismét átkiabált: „Látom, végre pihen!” Márquez megrázta a fejét: „Ismét téved: én most dolgozom!”. Hogy valóban így esett-e, nem tudom. De a Balatonnál nyaraló-pihenő írók fényképeit nézegetve fölmerült bennem a kérdés: vajon akiket látok, dolgoznak-e vagy pihennek?

A képek tanúsága szerint inkább pihennek: pingpongoznak, sakkoznak, kártyáznak, horgásznak, vitorláznak, úsznak, kirándulnak. Igaz, többnyire egymás társaságában: de egy író számára egy másik író jelenléte eleve figyelmeztetés az írásra, azaz a munkára. Amellett egymás társaságában időzniük folyamatos szellemi készenlétet is követel.

A budapesti közönséggel szemben a bécsiek bizonyosan nem ismernek mindenkit a képeken szereplők közül. A Nobel-díjas Kertész Imrét biztosan, valószínűleg a Herder-díjas Németh László és Illyés Gyula neve és arca is mond nekik valamit, ahogyan az '56-os forradalom után börtönbe került Déry Tiboré is, és talán Örkény István, Mészöly Miklós, Ottlik Géza sem csupán egy-egy arc, hanem irodalmi élményt is idéz a nevük. De aligha hallottak a legtöbb fotóval szereplő Lipták Gáborról, Sarkadi Imréről, Bertha Bulcsuról, Fodor Andrásról, vagy a legnagyobb 20. századi magyar költők közt számon tartott Szabó Lőrincről.

És alighanem még kevesebbet tudhatnak annak a korszaknak a mindennapjairól, amelyikben ezek a képek készültek, és amelyről a mai magyarországi közönségből is mind kevesebbeknek vannak személyes emlékei: az ötvenes és a hatvanas évek egyre inkább történelmi fogalom. Az előbbin a Rákosi-érát, utóbbi a Kádár-korszakot értjük.

A kőkemény sztálinista diktatúra Sztálin 1953-as halálával – lényegét megőrizve – valamelyest enyhült, hogy aztán 1956 forradalma a remé-

nyek és a reménytelenség korszakához vezessen, és hogy a magyar társadalom beletörjön a véres megtorlások négy-öt éve után a szelídebbé váló pártállami elnyomásba. Ebből a keserves történetből azonban ezek a képek nem sokat mutatnak.

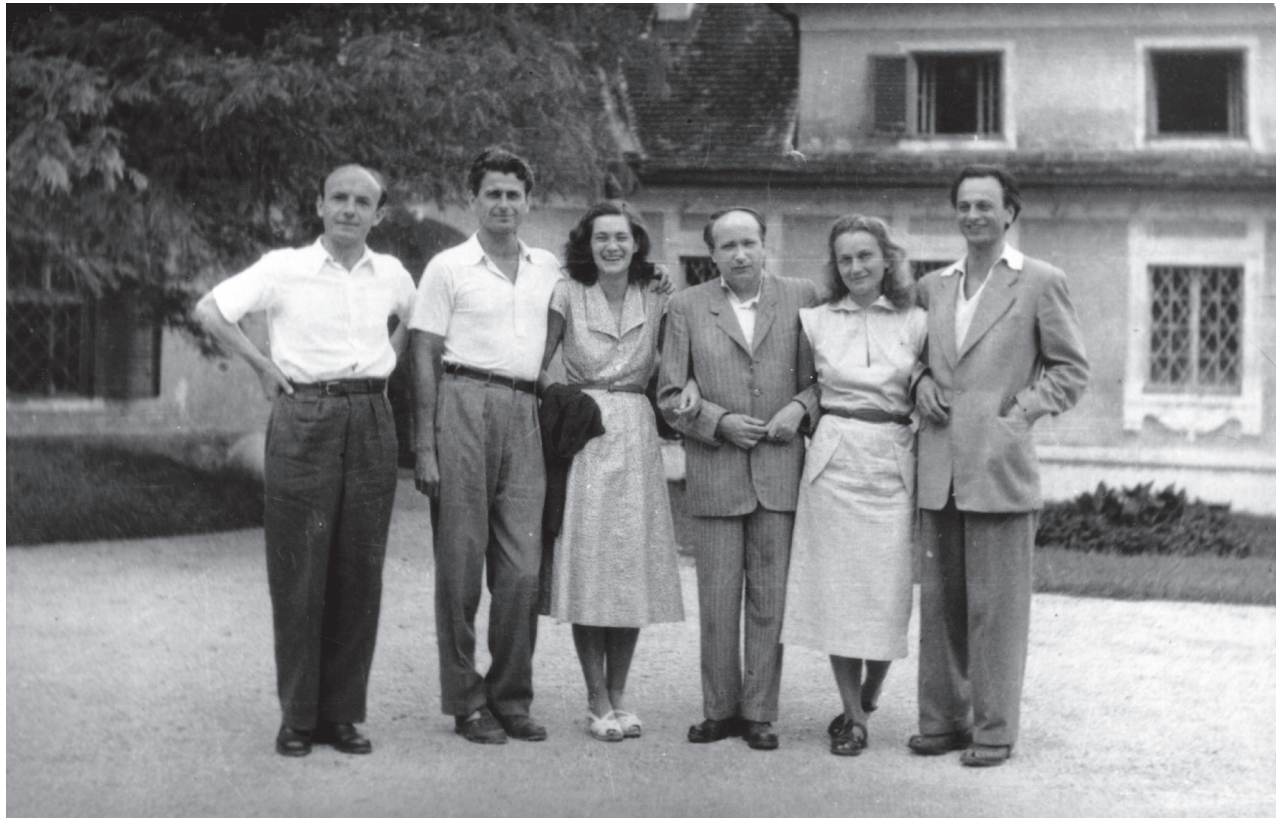
Mert nem ezt akarják megmutatni. A nyaralások, oldott hangulatú együttlétek, kirándulások alkalmával készült képek a diktatúra idején is megélhető idilli pillanatokat mutatják meg, ahogyan a családi fotók is. Ezeken mintha mindig minden a legnagyobb rendben lenne, miközben tudjuk, hogy nem így volt: a képek nem hazudnak, de nem is mondanak igazat.

Mindig, a legnehezebb korszakokban, a legnagyobb tragédiák idején is kellene pillanatok, amikor, ha csak villanásnyi ideig is, de rendben vannak a dolgok. Talán túlzott a példa, amúgy is a fényképezés előtti időkből való, de a hamleti pillanatok szorításában is megélhető idill bizonyítéka, ahogyan Petőfi a véres ütközetek közti csendben arról ír, hogy „pacsirtaszót hallok megint”. Mert az ágyúdörgés, a kardok csatogása, a harci kiáltások és a sebesültek jajgatása között beálló csendben az élet megmutatja azt az arcát, ami nélkül szétesik a világ: „pacsirtaszóra” mindig szükség van, és az, mintegy a borzalmak rövidzárlataként, a legkegyetlenebb időkben is fölhangzik.

Ezek a képek mintha ilyen pillanatokat mutatnának. Nem szabad bennük egy korszak valóságát keresnünk, de még az irodalmi elit mindennapjait sem jellemzik, technikai értelemben is a családi képek világát idézik.

Lassanként már ez is követel némi magyarázatot. Amikor ezek a felvételek készültek, a klasszikus analóg fényképezés járta, hol kisfilmre, hol egyszerű boksz-gépekkel. Ezt a mai, telefonjukkal a valaha volt gépek képminőségét messze túlszárnyalva számolatlanul kattintgató nemzedékek talán el sem tudják képzelni. Minden képet meg kellett komponálni (ami hol sikerült, hol nem), meg kellett állítani az életet, hogy elkészüljenek. Így e képek azt is megmutatják, hogy a technika messzemenően befolyásolja az ábrázolás természetét. Valaha, az üveglemezek idején a fényképezés drága és nehézkes mulatság volt. Ezért az az akkori fényképészmesterek kívárták az ideális fényeket, a képre kerülők a legszebb ruhájukat vették fel, és hozzá a legünnepelesebb arcukat viselték. A tekercsfilmek, majd a kisfilmes fényképezés feloldotta a valahai merevséget, bátrabban lehetett próbálkozni és hibázni is. Egyre több kép született, jók és rosszak, a fényképezés már nem volt kivételes, már-már szakrális tevékenység, közelebb került a mindennapi élethez.

Ezek a képek már ebben a korszakban készültek, változó technikai háttérrel. A szenvedélyesen fotózó Lipták Gábor Rolleiflexe kitűnő gép

Kiss Tamás, Mészöly Miklós, Polcz Alaine, Kálnoky László, Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs Szigligeten, 1954 (ismeretlen felvétele)

volt, a kevés profi fotós szintén megadta a módját, a legtöbb képet azonban amatőrök készítették. Kevés a művészi értékű alkotás köztük, sokkal inkább az ábrázolt személyek miatt fontosak.

Azért fontos figyelniük erre, mert e képek legtöbbször bárkik lehetnének. Egy középkorú, szikár férfi egy csónakban, egy kiránduló házaspár a badacsonyi mólón, egy társaság a tihanyi Rege cukrászda teraszán, egy másik csoport egy bárhol elképzelhető stégen, megint mások egy prэшáz vagy nyaraló előtt, vagy éppen egy bármilyen üdülő pingpong-asztalánál. De ezek a figurák nem bárkik: a magyar irodalom kiválóságai, sokuk egyenesen klasszikus. A kevés, saját házzal, nyaralóval rendelkező „ős-balatonit” (Illyés Gyula, Németh László, Takáts Gyula, Tatay Sándor, Lipták Gábor és néhányan mások) saját közegében megörökítő képen kívül a legtöbb kép Szigligeten és szűkebb környékén készült. Szigliget máig fogalom: az Esterházy-család grófi ágának tulajdonaként államosított, azaz elrabolt kastélyban 1950-től működik az írók alkotóháza.

Amivel kapcsolatosan két dolgot tartok fontosnak elmondani.

Az első, talán illetlenül, személyes, de valamiként mégis része a történetnek. Kezdetben, 1947-től néhány évig a kastély még nem az íróknak

kínált lehetőséget a zavartalan alkotásra, hanem a budapesti Képzőművészeti Főiskola növendékeinek, művésztelepének adott helyet. Erről kevesen, jóformán csak az érintettek tudnak. Én meg csak azért, mert szüleim itt találtak egymásra. Meglehet, ha nincs az a kastély, én nem is lennék. Az a művésztelep mást adott, mint rövidesen az alkotóház az íróknak: a háború utáni években nekik, minden nélkülözés, nyomorúságos körülmény ellenére, visszakapott fiatalságukat és a szabadságot. Szigligetet elkerülte a vasút, nevéhez illően majdhogynem sziget volt, ahova mestereik sem igen látogattak. A fiatalok csak kész munkáikat mutatták be nekik a következő szemeszter kezdetén.

És itt következik a másik megjegyezni való. Ezt az idilli világot irigyelte el az időközben nagyot változott állami kultúrpolitika. A kommunista hatalomátvétel után az alkotóház létesítésének eszméje szovjet mintára született. Ezekben az években az írószövetség transzparenséről minden érintett értesülhetett a sztálini elvárásról, amit a generalisszimusz, mint béketábor vezetője fogalmazott meg: „Írók, írjatok remekműveket!”

Hogy ezt a feladatukat megvalósíthassák, és ne panaszkodhassanak vagy hivatkozhatnak az alkotómunkát hátráltató körülményekre, a szovjet rendszer létrehozta az alkotóházakat. Ezt, a harmincas években már működő modellt vette át a magyar művészetpolitika. Az írók ilyen összegyűjtésének megvolt az az előnye is, hogy jól szemmel lehetett tartani őket. Aligha véletlen, hogy az emlékezők szerint az alkotóház vezetője Rákosi egyik testvére, a legendás Bíró bácsi volt. Felügyeletével az Alkotóház maga is különös sziget lett, ahol nem volt jegyrendszer, sorbanállás és a mindennapok világát jellemző egyéb nyomorúság. Hogyne született volna meg ebben a kiváltságos közegben ön maga máig érő mítosza.

De volt itt más is, amiről Németh László 1956-os naplója árulkodik: ő ugyanis a forradalom előtti napon érkezett ide, és a budapesti eseményekről is itt értesült. Nem kevés aggodalommal, sőt félelemmel szemlélte a történeteket, azokkal kerülve egy megítélés alá, akik ellen a népharag fordult. Mert a helybeliek, akik közül többen az Alkotóházban dolgoztak, világosan látták azt a különbséget, amely egykori mindennapjaik és a kastélyban valaha zajlott élet, illetve ennek a korszaknak életvitele belső és köznapi élete között mutatkozott: És úgy érezték, hogy a grófnő idején kevesebb választotta el a kastély világát az övékétől. Látniuk kellett, hogy miközben a beszolgáltatási rendszer keretei között terményeik javát a rendszer veszi el, hogy a saját céljukra jóformán már tyúkot sem tudnak tartani – miközben a kastély kiváltságosainak napjában akár kétszer is hús került az asztalára.

*Németh László és felesége, Démusz Ella sajkodi nyaralójuk teraszán, 1960 körül
(Fotó: Koczogh Ákos)*

Elképzelhető, mit éreztek e jólét láttán. Valamit sejthetett a hivatatlanság is az így támadt feszültségből, és azon volt, hogy miközben az írókat a valóság megmutatására biztatta, azok ne találkozzanak azzal a világgal, ami körülvette őket. Ezért az íróknak külön strandjuk is volt, melyet a helybéli fiatalok a forradalom napjaiban felgyújtottak, és éppen a kastély előtti téren égették el a szemközti tanácsházból kihordott adóíveket. Más atrocitás nem történt, de az alkotóházban rekedtek úgy rettegtek, ahogyan 450 évvel korábban a nemesség Dózsa közeledő paraszthadaitól, vagy az oroszok a feljükk szokásos lázadásokkor az udvarházaikban.

Németh László 1956-os naplójában arról is megemlékezik, hogy a rá is átragadt félelmen túl milyen keserves élmény volt az információhiány. Hol volt még akkor a mai, okostelefonos világ! Az egyetlen vonal hol működött, hol nem, de inkább nem, a rádió kevés híren pedig alig lehetett eligazodni. Az Alkotóház vendégei, akiknek nem volt külön készülékük, csak azt a rádiót hallgathatták, ami a társalgóban szólt. Ez a történelmi jelentőségű készülék is látható a 2019-es kiállítás anyagát közreadó kötetben.

De ez már történelem. Hol durva és kegyetlen, hol derűs és álságosan simogató. Mosolygó, derűs, idilli napokat élő írók, művészek itt, ugyanezekben az években, míg mások esetleg követ törtek, vagy valami világvégi építkezésen raktárosként dolgoztak. Akadt olyan is, aki ugyan a Balaton közelében élt ugyan – de alig fűthető, villany nélküli házban várt jobb időkre. Meglehet, az Alkotóház Potyemkin-világában élők sem voltak szabadabbak: valamiképpen mindenki rab volt, bár egyáltalán nem mindegy, hogy ki milyen körülmények között raboskodik.

Akik a rosszabbik oldalra kerültek, azokról nem nagyon készültek képek (némelyikükről szemből és profilból). Ezt tudva mégis némi nosztalgiával nézzük a korszak szebbik felének képeit, nézve azoknak fiatal arcát, akiket befutott, beérett nagyságként ismertünk meg. Egyrészt mellett szerepel a képeken az ávos tisztként is ismert nagyszerű műfordító a kiváló regényíróval és esszéistával, nemzedékek eszmei ébresztőjével – akinek a rendszer csak a műfordítást engedélyezte, egymás mellé kerülhetnek korábbi örökölt barátságok fenntartói, újonnan összekerülő szellemi társak, és a háttérben egymás ellen acsarkodó vetélytársak. Egy ilyen gyűjtemény azonban éppúgy nem mutathatja be az írók közti, személyes vagy világnézeti különbségek jegyében feszülő ellentétet, mint a nagy barátságokat. Utóbbiakra azonban következtethetünk abból, hogy kik mutatkoznak szívesen együtt, kivel kirándulnak, kinek a társaságában sütkéreznek a nyári napfényben.

*Juhász Ferenc és Nagy László 1959-ben, Szigligeten
(Koczogh Ákos felvétele)*

Nemcsak egy más tempóban élő világot idéznek ezek a képek, hanem a megszépítő messzeségből sok örömet és szépséget is. Néha egyenesen azt hihetjük, hogy egy író-nyaraltatásra szervezett turisztikai vállalkozás történetét bemutató emlékkönyvet látunk: íme, így működött valaha a „LiteraTours”. Miként nézzük hát ezeket a képeket? Csodáljuk azokat, akik ilyenre tették a valahai világot, vagy haragudjunk rájuk? Fogadjuk el, hogy mindez nem lehetett másként? Ágáljunk azért az igazságért, amelyet nem ezeknek a képeknek kell megmutatniuk? Vagy inkább örüljünk, hogy a legzordabb időkben sem volt mindig minden szörnyű, és az írók, ahogyan a hétköznapi emberek is, örülhettek a nyárnak, a Balatonnak. Végül is a világ ilyen, ha nem is felejtjük el a szörnyűségeket, de elnyeli őket az idő, és a szép napok emlékéből élünk. Hiszen remekművek sem azért születtek, mert Sztálin parancsba adta, hanem mert írójuk sorsa súgta őket.

(A Petőfi Irodalmi Múzeum „Balatoni nyár” című kiállítása a bécsi Collegium Hungaricumban 2021 nyár végéig látogatható.)

VERESS EMŐD

VIZSGÁLÓDÁSOK EGY RÉGI FÉNYKÉP ÜRÜGYÉN: A DIEMÁR-HETYEI-ÜGY

A portréfotó egy fiatalembert ábrázol. Komoly, öntudatos arc, büszke tartás és tekintet. A szeme élénkségről, értelemről és talán szomorúságról is árulkodik. A fénykép Erdélyben, a székelyudvarhelyi Ferenczy műteremben készült, valamikor az 1890-es évek második felében, valószínűleg 1896-ban vagy 1897-ben. A műtermet F. Ferenczy Lukács (1850–1926) körülbelül húsz évvel korábban, 1876-ban alapította.¹

A fényképen alul, közepén, fekete tintával rajzolt egyenlő szárú kereszt látható. A baljóslatú jel abszolút pontos: nem sokkal e fotó elkészülte után a fiatalember meghalt. A fotón szintén kézírással szerepel az ifjú családneve: „Diémár”.

Nagyon sok régi fénykép van, amelynek *már* nincs története. Nem csak a régi fotográfián megörökített emberek nem élnek, hanem azok sem, akik ismerték vagy legalább azonosítani tudták a fotón szereplő személyt. Hiszen, amikor nyilvánvaló volt – mert mindenki felismerte –, hogy ki van a képen, akkor nem volt szükség felírni például a fotográfia hátoldalára a nevet, esetleg az útbaigazító pár szót (dédnagyapád katonaként az olasz fronton, vagy valami hasonlót). Ahogy megszűnt ez a tudás, az azonosítás képessége, akkor a fotográfia elvesztette azt az értékes mögöttes adattartalmát, amely túlmutat a rögzített képi információkon: ki is van a fényképen és mi is a története.

Ez az elmúlás természetes folyamatának a vége: az emlékezetből való törlődés. Legtöbb esetben viszonylag gyorsan, pár generáció alatt lezajlik (hacsak nem történelmi szereplő a fényképen megörökített személy, mert akkor szorgalmasan könyvelik a róla készült fotográfiákat). Viszont a fénykép, a papír itt marad, akkor is, ha elfelejtettük, hogy ki van a felvételen. A papír csak a képi információt hordozza, egy vagy több ismeretlen személy arcát, bármilyen mögöttes történet nélkül. Néha mégis van arra lehetőség, hogy a fényképen túl újra megtaláljuk az elsüllyedt történetet. A koronavírus járvány közepén a kutatási lehetőségeim korlátozottak voltak, de azért sikerült néhány részletet feltárni és kideríteni, miért is rajzolt valaki fekete keresztet a fényképre.

¹ A fényképészetet később munkatársa, id. Kovács István vette meg, és azt ma is működteti – Kovács fényképészet néven – a negyedik Kovács-generáció.

Ezen fotón Diemár Emil látható. Édesapja, Diemár Károly 1876-tól királyi alügyész, 1878-tól királyi ügyész volt Székelyudvarhelyen.² A helyi királyi törvényszéken 1886 márciusában ő képviselte például a közvádat abban a jelentős ügyben, amelyet az okládi postarablók pereként ismert a korabeli közvélemény. „Szokatlan végtárgyalás tartatott a székely-udvarhelyi kir. törvényszék nagy végtárgyalási termében. Szokatlannak mondjuk, mert olyan eset évtizedek óta nem történt a megyében, hogy székely ember bárkit is meggyilkoljon azért, hogy azt kirabolja [...]”³

Emil körülbelül kilencéves volt, amikor az okládi postarablók perében kihirdették az elsőfokú határozatot. Iskolai tanulmányait a székelyudvarhelyi római-katolikus főgimnáziumban végezte. Édesanyját,

a negyvenhét éves borosbenedeki Kövér Idát 1893-ban vesztette el, tizenhat évesen, főgimnazistaként.

A római-katolikus főgimnáziumban mindenben kitűnt. 1896. február 15-én főgimnáziumi rendezvényen férfiasan csengő hangon szavalt el a *Szép Ilonka* drámai erőtől duzzadó strófáit.⁴ Ugyanabban az évben a gimnáziumi önképzőkör⁵ elnökeként március 15-én, az 1848-as forradalom kitörésének évfordulóján tartott alkalmi beszédet. A nagy millénáris tornaversenyen (a februári előadásnak – amelyen Emil is fellépett – a célja pontosan az volt, hogy a tornaversenyre való utazás költségeit előteremtsék az adakozóktól) ezüstérmet nyert kötélén való függeszkedésben.⁶ E versenyen 4500 tanuló vett részt, ebből csak Székelyudvarhelyről (ez a tény jól hangsúlyozza a település iskolaváros jellegét) körülbelül 100 tanuló.

² Korábban Nagyenyeden működött alügyészként.

³ Uo.

⁴ Vö. Székely-Udvarhely, 1896. február 23., 1.

⁵ Az önképzőkörökről lásd Róth András Lajos: *A székelyudvarhelyi iskolai önképzőkörök tevékenységéből 3. A katolikus gimnázium önképzőköri tevékenysége*. In *Areopolis Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok XVII.*, Areopolisz Egyesület, Székelyudvarhely 2018.

⁶ Vö. például *Budapesti Hírlap*, 1896. június 2., 151. szám, 5. és *Sport-Világ*, 1896. június 14., 7.

Emil 1896-tól Kolozsváron lett joghallgató a Ferenc József Tudományegyetemen. Megválasztották a joghallgatók segélyegylete pénztárnokának. 1897. október 4-én, a joghallgatók ismerkedési estélyén ott volt a tósztot mondók között (és a hazaszeretetről beszélt), többek között Lukács Adolf büntetőjogász, jogi kari dékán és Óvári Kelemen jogtörténész professzor társaságában.

Az estély után két nappal, október 6-án Emil emlékbeszédet tartott az aradi vértanúkról,⁷ majd halottak napján „a kolozsvári temetőben nyugvó negyvennyolcas hősök sírjánál mondott az összes jelenlévők szívében visszhangot keltő beszédet.”⁸ Látszik, hogy a joghallgatók között nagyon hamar, első- és másodévesen már vezéregyéniségnek számított.

Mindeközben a jurátusok vidám életét is élhette. Emil verseket is írt, és egyik, *Adieu!* című verse egyfajta elbocsátó szép üzenet egy édes tündérének.⁹ Az első verszaka a következő:

„ADIEU!

*Édes tündérékém isten önnel!
Magácskát én nem untatom,
A mi szerelmünk csak álom volt,
Egy fényes álom – hajnalon.
Fölébredtek... S habár szívünket
Az elmúlt kép átrezgi még,
De az égő, bűvös mámornak
A vége, hajh! elérkezék.*

A továbbiakban azt próbálom meg tényszerűen összefoglalni, hogy miért is került az ez esetben halált jelző fekete kereszt a fényképre.

Emil valamikor 1898 elején, másodéves joghallgatóként megismerkedett Heteyi Lilivel, egy rendkívüli szépségű fiatal leánnyal. Kapcsolatuk a források szerint Emil és Lili halála (1898. március 20.) előtt három héttel kezdődhetett.¹⁰ Az *Adieu!* című vers így nem szólhatott Lilinek, hiszen az iromány korábbi.

Emil és Lili március 20-án, vasárnap eltűntek otthonról, mindenki szökést emlegetett.¹¹ „Vasárnap, e hó 20-án Székely-Udvarhelyt még

⁷ Kolozsvári Egyetemi Lapok, 1897. október 15., 31.

⁸ Vö. Pesti Hírlap, 1897. november 3., 9.

⁹ Vö. Pécsi Napló, 1898. április 3., 7., illetve Országos Hírlap, 1898. március 31., 6. A Debreceni Főiskolai Lapok Emil mint „munkatársunkat” búcsúztatta. Vö. Debreceni Főiskolai Lapok, 1898. március 31., 15.

¹⁰ Például Pécsi Figyelő, 1898. március 31., 5.

¹¹ Alkotmány, 1898. március 27., 11.

együtt voltak az Isten házában; talán előre is bocsánatot könyörögtek elkövetendő borzasztó tettükért. Délután 3 óra felé eltűntek a szombat-falvi lakásból; aggodalmat és szörnyű remegést keltő levélkét hagyva hátra fűhöz-fához kapkodott özv. Hetyei Gábornénak.”¹²

Emilt és Lilit több napon át keresték. 1898. március 24-én, csütörtökön találták meg a holttesteket az arra járók.¹³ Helyszín: Bikafalva és Bögöz községek között, a bikafalvi réten, egy füzesben,¹⁴ a Bonta-hegy lábánál.¹⁵ Mindkettőjüket – Diemár Emil 2-ik éves jogászt, zseniális tehetségű ifjút és Hetyei Jolánt, a kedves és művelt lelkű fiatal tanítónőt¹⁶ – holtan találták: a fiatalok a szerelem áldozatai, öngyilkosságot követtek el.

Eddig Emilről volt szó, a fénykép ürügyén, de ki volt a lány? A lányt Hetyei Lillaként,¹⁷ illetve Hetyei Jolánként¹⁸ vagy Hetyei Lauraként is említik.¹⁹ A korabeli sajtóban megjelent még két fontos információ: Lili Hetyei Sámuel pécsi püspök unkahúga, és az édesanyja neve Hetyei Gáborné.

A Hetyei család egy nem azonosított ismerőisének visszaemlékezését is megtaláltam, és abból derül ki néhány részlet. Hetyei Jolán (ez volt a valódi neve) szőke volt, becenevei Lili, Jolly. A leány, Emilhez hasonlóan szintén félárvaságra jutott, ő édesapját, Hetyei Gábor tanítóképző-intézeti igazgatót vesztette el 1894-ben. Hetyei Gábor Székelykeresztúron volt tanár, majd Déván tanítóképző igazgató, gyerekverseket is írt, ő indította el a *Magyar Tanítóképző* című lapot, megalapította a tanítóképző intézeti tanárok egyesületét, a tanítóképzés ügyének volt lelkes képviselője.²⁰

A Hetyei Sámuel pécsi püspökkel való közeli rokonságra utaló információ több szempontból pontatlan: „a leány Hetyei Jolán tanítónő [vagyis a név itt pontos!], utolsó sorait anyjához Hetyei Gábornéhoz írja, ki testvére Hetyei Sámuel pécsi püspöknek. A fiatalember Diemár Emil jogász, utolsó soraiban egyik rokonától, Diemár Emil királyi ügyész-től búcsúzik.”²¹ Hetyei Gáborné Bereczky Láli nyilván nem lehetett a püspök testvére, a rokonság Lili édesapja, Hetyei Gábor révén állhattott fenn. Viszont a rendelkezésemre álló adatok szerint Hetyei Gábort

¹² *Csiki Lapok*, 1898. március 30., 4.

¹³ *Pesti Napló*, 1898. március 29., 10–11.

¹⁴ *Vö. Pécsi Figyelő*, 1898. március 31., 5.

¹⁵ *Budapesti Hírlap*, 1898. március 29., 9.

¹⁶ *Csiki Lapok*, 1898. március 30., 4.

¹⁷ *Pécsi Napló*, 1898. április 3., 7.

¹⁸ *Budapesti Hírlap*, 1898. március 29., 9.

¹⁹ *Alkotmány*, 1898. március 27., 11..

²⁰ Részleteket tevékenységéről lásd a *Magyar Tanítóképző* 1894/VII. számában, 426–434.

²¹ *Budapesti Hírlap*, 1898. március 29., 9.

református szertartás szerint temették el, így valószínűleg Heteyi Sámuel pécsi püspök távolabbi rokona lehetett Lilinek, amely rokonsági viszonyt a többértelmű „unokahúg” szavunk le is írhat. (A rokonság azonban mindenképpen valószínűsíthető, és ez magyarázza a pécsi lapok fokozott érdeklődését az eset iránt). Az idézett szövegrész pontatlanságát viszont fokozza, hogy Emil nem Emil nevű rokonától, hanem valójában édesapjától, Károlytól búcsúzott levelében.

Az 1894-ben megözvegyült Heteyi Gáborné gyerekeivel előbb Segesvárra került: „összebújtak az özvegyen maradt szegény anyjukkal egy kis fészekbe, a vadregényes Segesvár egyik görbe kis utcájában [...] Aztán állást keresett Jolly, az idősebbik [leány]. Kapott is hamarosan odaát Székely-Udvarhelyen, a bérces Székely-földnek ebben a kis Athénjében, a hol szinte nincs is más, mint iskola. Milyen örömmel mentek át – haza, a Székelyföldre. Úgyis kétszeresen érezték az árvaságot ott a hideg százszok között.”²²

Tehát Emil és Lili Székelyudvarhelyen ismerkedhettek meg, 1898. február végén, március legelején.

Ahogy már szó volt róla, Emil és Lili március 20-án, vasárnap tűntek el, és valószínűleg még aznap meghaltak. A holttesteket 24-én, csütörtökön találták meg. Az öngyilkosság kapcsán a korabeli sajtóból a következő információk rekonstruálhatóak:

– Diemár Emil jogász „Székely-Udvarhelyen lelőtte Heteyi Lili tanítónőt, Heteyi Sámuel pécsi püspök unokahúgát, azután öngyilkosságot követett el.”²³

– „A fiatalok egymást átkarolva feküdtek a fák alatt, a fejükből sűrűn patakozott a vér. A földön ott volt mellettük a hatlövetű revolver, amelyből két töltés hiányzott. Minden azt mutatta, hogy öngyilkosságot követtek el, ezt bizonyították a levelek is, melyeket náluk találtak és amelyekből megtudták a két fiatal teremtés kilétét is.”²⁴

– „Egymás mellett feküdtek vértől borítva s kettőjük között ott volt a fűben a haláltosztó revolver, amelyből több golyó ki volt löve. A fiú huszonegy éves volt, a leány huszonkettő. Vagy három hét előtt ismerkedtek meg egymással...”²⁵

– „A férfi kezében egy hat lövetű forgópisztoly volt, melyből négy töltény hiányzott.”²⁶

²² Pécsi Napló, 1898. április 2., 2.

²³ Országos Hírlap, 1898. március 31., 6.

²⁴ Budapesti Hírlap, 1898. március 29., 9.

²⁵ Pesti Napló, 1898. március 29., 10–11.

²⁶ Alkotmány, 1898. március 27., 11.

– „A fiatalok egymásra voltak borulva, keblüket megaludt vér bontotta s mellettük a sarjadzó fűben revolver feküdt, a melyből több golyó hiányzott. Azok a golyók két szerető szívet fúrtak át és két boldogtalan ifjú szerelmest egyesítettek a halálban, melyet önként és közös akarattal kerestek.”²⁷

A legpontosabb leírás szerint a holttesteket március 24-én reggel 7 órakor két bögözi székely (Benyoszkai István és Ferenc) fedezte fel. „A pisztolyt kivették a fiú kezéből, hogy szavuknak nagyobb igazsága legyen és sietve mentek Hegyi Zsigmond bögözi körjegyzőhöz, ki megtudva a szomorú valót, azonnal jelentést tett dr. Demeter Lőrincz főszolgabíróhoz. A hatóság dr. Ráczkövy Sámuel járási orvossal csakhamar kivonult a szomorú helyre s megállapította, hogy az alig 20 éves fiú felsője a földre van terítve s azon halva fekszenek a szintén alig 18 éves leánnyal, kinek füzőjét ugyancsak a kabátra tették. A fiúnál két darab 1 frtos tallért, 1 drab 20 filléres pénzt és borítékba foglalva: Diemár Károly kir. ügyész nevére szóló levelet, 1 műsort s 1 verset s még egy pár más-nemű írást, a leánynál pedig 2 iratot találtak. A 6 lövetű forgópisztolyt, melyből csupán 2 golyó hiányzott [...] a főszolgabíró őrizetre átvette.”²⁸

A fenti, részben ellentmondó információk alapján valószínűsíthető, hogy nem mellkasi, hanem fejsérülést okozott mindkét esetben a lövés, és valószínűleg nem négy, hanem két golyót használtak, vagyis egy-egy lövés a halál oka. Ezt igazolja az a leírás is, amely szerint „a fiú fejének jobb oldali halántékán, a hajaszál kezdete alatt 11 miliméteres kerületű űr, a nő jobb fülének külalajzatán szintén kör alakú roncsolt, zúzott szélekkel írt lyuk, melyen a koponya űrbe lehet látni, konstatálódott.”²⁹

A pisztoly nem kettejük között lehetett a földön, mint egyes leírásokban megjelenik, hanem Emil kezéből vették ki az őket megtaláló széke-lyek. Valószínűleg ő adhatta le Lilire is a halált okozó lövést, és utána végzett magával.

De Lili saját magára is lőhetett, és utána vette át tőle Emil a pisztolyt, hogy magával végezzen. Erre utalhat az, hogy Lili fejsérülése is jobb oldali, azaz amennyiben Lili jobbkezes volt, akkor lehetséges, hogy ő lőtt. Ha pedig Emil lőtt – ő a saját sérülése és a kézben tartott pisztoly alapján jobbkezes volt – akkor Lili háttal kellett neki álljon vagy térdeljen, amikor a lövés eldördült, ezt igazolja vissza a jobb oldali bemeneti nyílás... Alternatív megközelítés, amelyet a földre terített kabát sugall: lefeküdtek és ott történt a lövés. Amennyiben Lili Emil bal oldalán feküdt, akkor Emil – enyhén felemelkedve – könnyen tudott úgy lőni, hogy Lili

²⁷ Pécsi Napló, 1898. április 2., 2.

²⁸ Csíki Lapok, 1898. március 30., 4.

²⁹ Csíki Lapok, 1898. március 30., 4.

fejét jobb oldalról érje a golyó. Ha álló pozícióban történnek a lövések, nem lett volna értelme a kabátot a földre teríteni.

Végső soron a kettős öngyilkosság, illetve a gyilkosságot követő öngyilkosság elmélete is helytálló lehet.

„A többnapos hullákat 24-én temették el a székely-udvarhelyi temetőben.”³⁰ Vagyis ugyanazon a napon, amikor megtalálták a holttesteket. Ezt az időpontot igazolja vissza egy másik forrás is: „a holttesteket orvosi vizsgálat után koporsóba téve Bikafalva községbe helyezték ideiglenesen, honnan később a Solymossy-féle majorházba szállították, s tekintettel a hullák 4 napos voltára, még azon nap este 7-8 óra között, viharlámpák – melyet tűzoltók vittek – fénye mellett, óriási közönség kíséretében – végső óhajtásuk szerint egy sírba – a római kath. sírkertbe egyházi szertartással eltemették.”³¹ Ha valóban egyházi szertartással temették el őket, az a szülők (elsősorban Diemár Károly királyi ügyész) társadalmi pozíciójának lehetett köszönhető.

Hogy az öngyilkosság pontosan tervezett lépés volt, azt Emil utolsó verse is bizonyítja (ezt a verset találhatták meg nála a holttest vizsgálata során). A vers előrejelzi az elmúlást, sőt, még a választott módszert is:

*„A fiú borzas, éj hajú
És szőke volt a lány;
Egymást a két bohó gyerek
Szerette igazán.*

*A fiú verset versre irt
Lázongó éjeken,
Elolvásá nappal a lány,
Merengve édesen.*

*És átlőtt szívvel ott lelték
A szoba padlatán:
Egymást a két bohó gyerek
Szerette igazán.”³²*

³⁰ *Alkotmány*, 1898. március 27., 11. Egy forrás március 27-ét, vasárnapot jelöli meg a temetés időpontjaként, de ez a fentiek fényében valószerűtlen. Vö. *Székely Nemzet*, 1898. április 2., 3.

³¹ *Csiki Lapok*, 1898. március 30., 4.

³² *Magyar Polgár*, 1898. április 7., 5.

Az öngyilkosság konkrét okai komoly és sajnos megfejtethetlen dilemmaként állnak előttünk. A rendelkezésre álló források nem tisztázzák Emil és Lili cselekedetének indítékait, sőt, érthetetlennek minősítik az öngyilkosságot. „Mind a ketten hagytak hátra leveleket, de ezekben öngyilkosságuk okáról nem tesznek említést, csak búcsúszavakat intéznek bennük hozzátartozóikhoz s bocsánatukat kérik tettük elkövetéséért.”³³

A viszonzatlan szerelem lehet oka öngyilkosságba hajszoló végső elkeseredésnek, vagy ha a szeretett személy valaki mást választ. Például Székelyudvarhelyen „ugyanazon a napon,”³⁴ amikor Diemár Emil jogászt és Heteyi Lili tanítónőt kísérték ki utolsó útjukra, Szentes Dénes fiatal fodrázmester lőtte magát szíven. Szentesnek boldogtalan szerelem adta kezébe a fegyvert. Utoljára nagyot mulatott a korcsmában s cigányokkal kísértette magát hazafelé. Útközben szívrehatóan húzták a cigányok a kedvenc nótáját: »A merre én járok, még a fák is sírnak / Gyöngye ágaikról a levelek hullnak, / Hulljatok levelek, rejtsetek el engem, / Mert az én galambom már nem szeret engem.« Egyszer aztán hatalmas dörrenés vegyült a húrok zokogásába, a cigányok ijedten csapták hónuk alá a hegedűt és Szenteshez rohantak, aki a földön már utolsót vonaglott. A cigányok rátették a nagybögőre a fiatal halottat, aki még csak huszonnyolc éves volt és úgy vitték könnyes szemmel a lakására...”³⁵

Szentes Dénestől eltérően Emil és Lili között minden jel szerint kölcsönös volt a vonzalom, tehát az okokat valahol máshol kell keresnünk.

Egy visszaemlékező ezt írta Heteyi Jolán székelyudvarhelyi életéről: „milyen szép élet kezdődött otthon, a Székelyföldön! Jolly játszott a pianón – maga komponálta a szerelmes melódiákat [...] És ábrándoztak [testvéreivel, Gabriellával] együtt, ketten szerelemről, boldogságról, ártatlan gyermekszívük naiv extázisában. Meg is jött a szerelem, de nem boldogságot – halált hozott. És az emberek, akik tegnap még hallgatták az ablaka alatt a szerelmes melódiákat, hogyan sejtették volna, hogy az a dalos ajak ma már néma lesz, örökre néma? Találgatják: miért halt meg közös halálban gyermekszívének gyermekideáljával? Hiszen a szülők nem ellenezték, hogy egymáséi legyenek – majd! Ezt a jövőt nem bírta bevárni a kis Jolly szerelmes szívecskéje? [...] Szerelemnek édes romantikája, miért hogy annyi ifjú életet kívánsz áldozatul! És ha már vérrel kell öntözni a földet, a melyből virágod fakad, miért hogy éppen a kis Jollynak kellett elszenvednie ezt a mártíromságot? Miért kell barna, mély szeméit kisírnia a kicsike Gabónak, miért kell szemefényét

³³ Vö. *Pécsi Figyelő*, 1898. március 31., 5.

³⁴ Valójában három nappal később.

³⁵ *Székely Nemzet*, 1898. április 2., 3.

elveszteni egy özvegy anyának? Miért? Miért? [...] A nagy miért-re nincs felelet. De ha volna is, a szépséges, szőke kis Jollyt nem adja vissza az életnek. Jolly meghalt, Jollyt eltemették. Szegény kicsi Jolly! [...]”³⁶

Eszerint a szülők nem ellenezték a kapcsolatukat. Más források ugyanezt igazolják vissza: „végzetes tettük annál érthetlenebb, mert egyikük szülei sem állottak szerelmük útjában s nem ellenezték viszonyukat, mely csak ezelőtt három héttel kezdődött, sőt egybekelésük elé sem vetettek gátat.”³⁷ Sőt, egy harmadik forráshely is ugyanezt az álláspontot hangsúlyozza: „szerelmüket nem titkolták el s éppen az különös, hogy bár szüleik sem ellenezték a házasságot, mégis öngyilkossá lettek. S miért? Senki sem tudja. Hagytak ugyan hátra levelet, de abban nem írták meg öngyilkosságuk okát. Hetyei Lili a többi között ezt írta anyjának: Bocsásson meg jó anyám, hogy ezt tettem, de csak így lehettem Emilé. Diemár Emil, akinek apja Székely-Udvarhelyen királyi ügyész, több levelet írt, amelyekben sorra elbúcsúzik minden ismerőstől. Majdnem minden levelében azt kéri: »Ne boncoljanak föl. Temessenek bennünket közös sírba.« Három hétig ismerték egymást, még rövidebb ideje, hogy szerették egymást s együtt haltak – azzal a vággyal, hogy ne válassza el őket semmi az örökkévalóságban [...]”³⁸

A kettős öngyilkossági elhatározásnak igenis kell legyen nyomós oka. A tragédiának nyilván lehet a fentiekkel ellentétes értelmezése is, amelyben a kiváltó ok szülői ellenkezés, a fiatalokéval ellentétes szülői (például házassítási) szándék. Ez az értelmezés jelenik meg a tragédia általam fellelt egyetlen, utalásszerű, a fő műben mellékszálát képező irodalmi megközelítésben. Az Erdélyt egyébként nagyon jól ismerő Jékely Zoltán alábbi szövegrészlete azt is bizonyítja, hogy a Diemár–Heteyi-ügy tovább élt a kollektív tudatban. A vonatkozó szövegrész, amely az eset értelmezést is tartalmazza, a következő: „De ott van a Konszay lány históriája, azzal a tordai vármegyei írnokocskával: a szebeni zárdából szöktette meg, s három hétig élték világukat, mint ál-nászutas pár, Lusín-Piccoló szigetén! Úgyzintén közismert az egyik Haller kontesz kalandja is, az előpataki nyaralóban, Kőrösi Tigrissel, a herkulesi természetű cigányprímással! S a szülők mit tehetnek? Nem őriztethetik csendőrrrel a lányukat, annyi csendőre nincs a Monarchiának. S ha már megtörtént a baj, s kitudódott a disznóság, legjobb, ha krisztusi belátásra térnek felette, mert ezekkel a fiatalokkal már semmi erő nem bír, nem ismernek ezek sem istent, sem embert. Vagy pedig, ami a legrosszabb, úgy eldobják maguktól az életet, mintha hetvenhét volna még nekik – ahogy az

³⁶ *Pécsi Napló*, 1898. április 2., 2.

³⁷ *Vö. Pécsi Figyelő*, 1898. március 31., 5.

³⁸ *Pesti Napló*, 1898. március 29., 10–11.

a szerencsétlen Diemár Emil és áldozata, Hetey Éva³⁹ kisasszony tette volt a minap Székelyföldön: a lapok is megírták, hogyan találta meg őket egy pásztor valami szakadékban, »örökre egyesülve a golyó általi halálban«! Azért tették, mert szüleik minden eszközzel el akarták őket választani.⁴⁰ További adatok hiányában ez lehet az egyik munkahipotézis. Ebben a megközelítésben az is megjelenik, hogy Lili Emilnek az áldozata. Ez az „áldozat” minősítés azonban mindenképpen árnyalást igényel: Lili búcsúleveléből kiderül, hogy ezt az utat saját maga választotta. De az lehetséges, hogy Emil volt a meggyőző fél,⁴¹ illetve a gyilkos lövést is valószínűleg ő adta le. Viszont, mivel ő is rögtön meghalt, öngyilkos lett, nem volt kit büntetőjogi felelősségre vonni.

Tény, hogy az események után négy évtizeddel még mindig foglalkoztatta a közvéleményt az eset. Fokozatosan kialakulhatott az az értelmezés, amelyet Jékely is átvehett: „a tragédia oka az örök és érthetetlen: a fiú apja, a főügyész rideg, hajlíthatatlan ember, ellenzi, tiltja a szerelmet. Aztán van egy kérő, vagyonos, öregedő, bogaras orvos, bizonyos Ráczkövy, akihez erőszakolják a leányt. Május van, mit lehet csinálni? Szeretni és meghalni.”⁴²

Azt már rögzítettük, hogy a halálesetek valójában márciusban történtek. A fenti idézet szerzője Tomcsa Sándor (1897–1963), egyébként neves székelyudvarhelyi író, aki a helyi kollektív emlékezetből meríthette információit. A valóságtól eltérő időponton kívül is tele van ezen utólagos „riport” pontatlansággal: Lili helyett a testvére, Gabriella neve szerepel benne, Tomcsa szerint mellkasi lövés okozta a két halálesetet stb. Ezek a pontatlanságok az idő múlásával, a történet elmesélésével egyre inkább átalakuló információkat jelzik.

Sehol máshol fel nem lelhető adatok is megjelennek ebben az 1938-as szövegben, amelyeket nem lehet ellenőrizni: „Május 11-én, szombaton este még együtt táncoltak az akkoriban szokásos Filler-estélyen. Gabri-

³⁹ A név valószínűleg tévedés, hiszen ha Emil teljes nevét és Lili családnevét pontosan rögzíti, akkor nem volt oka rá, hogy Lili személynevét szándékosan módosítsa. Az idő múlásával és a történet szóbeli átörökítésével egyébként Emil családneve „Dimár”-ra változott, illetve Lili helyett Lili testvére, Heteyi Gabriella jelent meg a történetben. Vö. *Brassói Lapok*, 1938. március 17., 7.

⁴⁰ Jékely Zoltán: *Kirepül a madárka. Négy regény*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989, Budapest, 255–256.

⁴¹ A hatályos büntetőjog nyilván tételességgel függővé, hogy közülök melyik váljék öngyilkossá, s ennek következtében az öngyilkosságra irányzott cselekmény végre is hajtatott, de a halál nem következett be: mindkettőre egy évtől öt évig terjedhető államfogház; ha pedig a halál bekövetkezett: az életben maradottra öt évtől tiz évig terjedhető államfogház állapítandó meg.”

⁴² Vö. Tomcsa Sándor: „Az utolsó kettős szerelmi dráma Székelyudvarhelyen” in *Brassói Lapok*, 1938. március 17., 7.

ellán [Lilin] rózsaszín ruha volt, nyakán fekete bársonyszalag, hajában néhány szál ibolya.”

„Május 12-én, vasárnap délután, a szerelmesek, az akkori kedvenc sétahelyen, a vasúti töltésen, mentek lefelé.⁴³ Gabika [Lili] a sínen ment, Emil vezette, gomblyukában a tegnapi ibolyákkal [...] Így mentek és kacagtak. Pedig akkor már arra mentek. Mentek, mentek, Gabika [Lili] a sínen lebegett, Emil kézenfogta. A sétálók utánuk néztek és mosolyogtak.”

„Jöddögélt be a városba egy bögzői ember [...] Meglát egy fa tetején egy kabátot. Egy olyan kiskabátot, amit az urak hordanak.⁴⁴ S hogy arra felé tart, a fa alatt meglát heverni egy kisasszonyt és egy úrfi. Aludtak. Már éppen jött volna el – nagy bűn megzavarni az álmod –, mikor jobban odanéz: a mellüknél véres.”

„Harangszó nem zúgott. Nem jár az öngyilkosoknak.”

„A főügyész apa utolsó kívánságukat, a közös sírt sem engedélyezte.”

„Hettyei Gabriella [Lili] és Dimár Emil a temető árkában pihennek.”

Dr. Ráczkövy Sámuel (Samu) viszont létező személy: ő volt az orvos, aki a helyszínelésen is részt vett, miután megtalálták Emil és Lili holttestét. Arról, hogy volt-e bármilyen kapcsolata Lilivel, ezen a Tomcsa Sándor által jegyzett íráson kívül semmilyen más információ nincsen. Tomcsa azonban az események megtörténtekekor még egyéves sem volt. Ha a náluk levő iratok alapján történt meg a holttestek azonosítása,⁴⁵ akkor nem biztos, hogy Ráczkövy egyáltalán ismerte Lilit.

Az is lehetséges, hogy az egykorú forrásokban nem jelent meg a szülői tiltás mint az öngyilkosság valódi indoka, és az utólagos értelmezés a helyes. Amúgy csak szélsőséges és intenzív szülői fellépés válthat ki ilyen elhatározást, hogy a friss, néhány hetes kapcsolatban levő szerelmesek az életet eldobó, végletes döntést hozzanak.

Mindenesetre a szülői tiltás elmélete, így a Tomcsa-féle értelmezés (illetve annak Jékely által megvalósított irodalmi adaptációja) is jelzi, hogy a tragédiára Székelyudvarhelyen magyarázatot kerestek, a történeteket a logika sémáiba kellett szorítani. A szülői tiltás bárki által megérthető, kézenfekvő kulcs a rejtélyhez. A feldolgozás és a tanulságok levonásának kollektív pszichológiai mechanizmusa ugyanakkor nem biztos, hogy a valóban helyes megoldáshoz vezet.

⁴³ Ez az információ akár pontos is lehet, hogy a holttesteket valóban a Székelyudvarhely–Segesvár vasútvonalról nem messze, Székelyudvarhely után találták meg.

⁴⁴ A rendelkezésre álló legpontosabb leírás szerint Emil kabátja a földre volt terítve, és azon feküdtek a holttestek. Vö. *Csíki Lapok*, 1898. március 30., 4.

⁴⁵ *Csíki Lapok*, 1898. március 30., 4.

Még egy lehetséges megoldás körvonalazódik. Egy jelenleg ismeretlen megjelenési helyű és idejű újságkivágot a következőket tartalmazza: „A Bonta-hegy lábánál elterülő füzesben tegnap Diemár Emil jogász és Heteyi István tanítóné, Heteyi Sámuel pécsi püspök unkahúga öngyilkosságot követett el. A fiatalok egymást átkarolva feküdtek a fák alatt, a fejükből sűrűn patakzott a vér.” Lilit itt „Heteyi István tanítóné”-ként említik. Férjezett lett volna? Vagy jegyben járt volna valakivel? Ilyen körülmények között valóban lehetett volna kiváltó oka az öngyilkosságnak.

Az ismeretlen újságban megjelent név mindenképpen és szintén pontatlan, hiszen a Heteyi név Lili családneve. Létezett valamilyen István és ő lehetett az oka annak, hogy Emil és Lili a halálba menekültek? Nem sikerült erre vonatkozóan semmilyen adatot találnom. A közös sírba történő temetés viszont ennek az értelmezésnek a valószínűségét valamennyire csökkenti. Ugyanígy az is, hogy március 20-án, eltűnésük és öngyilkosságok napján Emil és Lili együtt voltak templomban. Valószínűleg ilyen együttes részvétel a vasárnapi szertartáson nem lett volna lehetséges, ha Lili férjezett vagy jegyben jár.

Egyelőre nem lehet más következtetést levonni, mint amit az egyik visszaemlékezésben megtettek: „Ők az Azrák nemzetségéből valók voltak, akik meghalnak, ha szeretnek. A virágok, melyek sírjukon fakadnak, nem beszélnek arról, vajon a halálba menekülő két meggondolatlan, fiatal szív reá talált-e az ismeretlen boldogságra, melyet a földön soha se remélt elérni? A világ régen napirendre tért az udvarhelyi véres szerelmi dráma szomorú hősei fölött, csak a két korai halott jó ismerősei találgatják az elhunytak visszamaradt levelei alapján a rettenetes elhátározás rejtélyes indokát.”⁴⁶

Nem sikerült a fénykép titkát teljességgel megfejteni, de sok más régi fotográfiától eltérően legalább azt tudjuk, hogy miben is áll ez a titok.

(Honlapunkon, az Online Írások között a kutatás anyaga teljes terjedelmében olvasható.)

⁴⁶ *Magyar Polgár*, 1898. április 7., 5.

1% METAFIZIKA

FERENCZY ÖDÖN

A KÉMELHÁRÍTÁS AZ ÁLLAMVÉDELEM SZOLGÁLATÁBAN (részlet)

Nagy Frigyes a kémek működésére vonatkozólag egyszer így nyilatkozott: „Ha az ellenség szándékáról mindig értesülnénk, akkor egy gyengébb hadsereggel mindig győznénk. Háborúban csak egy szakácsra és száz kémre van szükségem.”

Napoleon 1808-ban Soult tábornokhoz, a spanyolok ellen vezetett hadak főparancsnokához intézett levelében, többek között a következőket írta: „Vannak háborúk, melyeket nem annyira a gyalogság, lovasság vagy tüzérség nyer meg, hanem a kémkedés, éppen ezért a hadvezérnek ezzel is mint döntő tényezővel számolnia kell.”

Napoleon leghíresebb kémjéről, Schulmeisterről, a „grand espion”-ról, kit így nevezett el, Murát tábornok előtt így nyilatkozott: „Ez az ember felér egy egész hadsereggel!” Majd mikor Mack osztrák tábornokot Ulmnál körülfogta s egész hadseregével együtt elfogta, az előtte megjelenő Schulmeistert, akinek sikeres kémkedésének köszönhetette ezt a győzelmet, tábornokainak a következőkép mutatta be: „Íme az ulmi győző!”

Csak egy pillantást vessünk a még élénk emlékezetünkben élő világháborúra.

Ellenségeink nem kímélték a pénzt, már békében igyekeztek bejutni az egyes minisztériumokba, hogy politikai, gazdasági és katonai titkainkat, erőtegyezőinket ellessék. Ki ne emlékezne a guruló rubelekre!

A kémek özönét zúdították az Osztrák-Magyar monarchiára s Németországra, valóságos orosz kémrajok lepték el keleti határvidékeinket. Az eszközök megválasztásában sem voltak nagyon válogatósak, talán azt tartván szem előtt, hogy a cél szentesíti az eszközöket.

A legelvetemedettebb cselekményektől sem riadtak vissza, s gyakran találkoztunk az ármánnyal, cselszövással, betöréssel, gyilkokkal, törrel, revolverrel, bombával, csak azért, hogy az útban levő akadályokat elgördítsék s végeredményben, ha kell, gyilkosság útján is elérjék azt, amit elérendő vágyaikul kiűzték.

Csak jellemzőként említem meg, hogy az Osztrák-Magyar monarchiában 1910. évben 10, 1913. évben 30 és 1914. évben a háború kitöréséig 35 orosz kém-et ítélték el jogerősen. Hát még a többi, aki nem került hurokra! Ez az emelkedő szám egyben azt is mutatja, hogy a kémkedés a háborús szelek, politikai feszültség idejében mily arányban emelkedett.

Annak jellemzésére pedig, hogy a kémkedés a háború alatt milyen arányban működött, az angol vezérkar statisztikáját említem meg, mely szerint a világháborúban részt vett összes államok részéről kb. 150 000 nyilvántartott kém működött állandóan – ezek úgynevezett hivatásos kémek voltak – s ugyanannyira tehető azoknak az alkalmi kémeknek a száma, akik csak átmenetileg vállalkoztak erre a szolgálatra.

300 000 ember! Egy óriási hadsereg! Működésük meg is felelt egy hadsereg működésének, sajnos most már minden túlzás nélkül mondhatjuk, hogy azok döntötték el a világháborút.

1914. év augusztus havában Rennenkampf és Szamszonov hadseregei Berlin ellen vonulnak. Szamszonov hadserege augusztus 25-én déli szárnyával Soldaunál állott, közepe energikusan nyomul előre, hogy Tannenberg mellett a németek felett győzelmet arasson. Augusztus 27-én orosz repülők jelentették, hogy német erősítések érkeztek s a szárnyak felé előnyomulnak. Szamszonov a haditanács alapján a közép előnyomulását meg akarta állítani s éppen a parancsot írták, mikor Varsó felől egy orosz repülőgép érkezett s belőle egy fiatal vezérkari tiszt lépett ki. Azonnal Szamszonov elé vezették, hol mint báró Kellner vezérkari kapitány mutatkozott be s Nikolajevics nagyhercegtől – az orosz hadsereg főparancsnokától, egy írásbeli parancsot nyújtott át, mely súlyos szemrehányást tartalmazott, hogy Szamszonov hadseregének közepe mért halad oly lassan előre. Az előnyomulást a leggyorsabb iramban folytatni kell – hangzott a parancs –, mert Osterode elfoglalása jelenti az út megnyitását Berlin felé.

Szamszonov a megállásra vonatkozó parancsot nem adja ki, elrendeli a közép további előnyomulását. Augusztus 28-án az orosz hadsereg szárnyai a német támadás alatt összeroppannak. Szamszonov látja a körülkerítés veszélyét, Varsóból, a hadseregfőparancsnokságtól felmentő sereget kér. Nikolajevics nagyherceg az eseményekért szemrehányást tesz, s midőn Szamszonov jelenti a vett parancsot, Nikolajevics aziránt érdeklődik, vajjon Szamszonov eszénél van-e.

Az események most már rohamosan érlelődnek. Augusztus 29-én a német gyűrű bezárul s az egész Narew hadsereg megsemmisül. Szamszonov össze-roppan, agyonlövi magát.

Ez a kém volt a történelem egyik legzseniálisabb kéme s az eredmény egyike a legnagyobbaknak: ez az ember felért egy hadsereggel!

A békekötések értelmében az antanthatalmaknak joguk volt a központi hatalmak hadianyaggyárait ellenőrizni. Az ellenőrző bizottságok tagjai természetesen szakemberek voltak. Az egyik ilyen bizottságban egy főhadnagy – polgári életben jámbor asztalosmester – volt. A kiszállások alkalmával a főhadnagy állandóan a repülőgépfalkatrészeket előállító műhelyben forgolódott s ott főképpen a ragasztási különleges eljárásokat figyelte meg. Az illető állam hamarosan látta, hogy itt ipari kémekkel van dolga s azonnal kieszközölte felváltását.

Folytatnám tovább az erőtényezőik ellen irányuló kémtámadások példáinak a felsorolását, de azt hiszem felesleges, úgy vélem, hogy e kevéssel is eléggé reá mutattam arra a kém munkára, mely az államhatalmat veszélyezteti.

A veszély nem múlt el, a jelenben még fokozottabb mértékben fennáll. Lehet-e még nagyobb érdekellentét, mint ami ma van?

Csak jellemzésül említém, statisztikai adataink szerint a háború után a Csonkaország ellen működő leleplezett és jogerősen elítélt kémek száma nagy mérvben emelkedett. Ezek az adatok kétségkívül amellelt bizonyítanak, hogy szomszédaink hatalmas kémszervezettel dolgoznak ellenünk, de ezek a számok és a mult tapasztalatai intenek egyben arra is, hogy a kémek hada ellen minden rendelkezésre álló eszközzel védekeznünk kell.

A védekezés rendszerének a felépítése az állam feladata.

A kémek elleni nehéz küzdelmet a kémelhárító szervek veszik fel.

Egyetlen egy állam sem tarthat fenn akkora szakképzett szervezetet már pénzügyi szempontból sem, hogy a hírszerzésnek széles alapon mozgó rendszere ellen önmagában harcolni képes legyen.

A kémelhárítás rendszerét tehát úgy kell kiépíteni, hogy abba az államnak mindazok a szervei, melyek hivatásuknál fogva oly téren, munkakörben, szakmában dolgoznak, amelyben végbemenő munka felé az állam ellen irányuló hírszerzés érdeklődéssel fordul, szorosabban bekapcsolódjanak, azaz abban közreműködjenek, viszont azok a szervek, melyeknek területei alkalmasak arra, hogy ott hírszerzők gyanutlanul meghúzódhassanak, támogatólag működjenek, összegezve tehát, azt mondhatjuk, hogy az állam minden szervének s végeredményben az állam minden polgárának be kell kapcsolódni, mert az erőtenyezők összessége az államé s így a szociális jólét, az érdekközösség minden polgáré; a kémek támadása is tehát nemcsak az államot – annak szerveit –, hanem minden egyedet egyformán érinti.

(Ferenczy Ödön: *A kémelhárítás az államvédelem szolgálatában*, in *Magyar Szemle* 32. kötet 1. sz. 1938. január, 45–47.)

KÖRKÉP

S. KIRÁLY BÉLA

AMIKOR AZ ÁLDOZATNAK KELL SZÉGYENKEZNI...

Az „iszlamofóbiával” vádaskodva a domináns nyugati politika tekintélyes részének az a célja, hogy elfojtsa minden, az iszlámmal kapcsolatos kritikus hangot. Ebben partnere az atlanti média és a nemzetközi jogászfórumok egy része, illetve a közpénzből, valamint a milliárdosok által pénzelt civilszervezetek. Amit megtettek annak idején a kereszténységgel az állam és a vallás szétválasztására kapcsán, azt nem akarják, és nem is merik megismételni az iszlámmal.¹ A muszlimok vallásos jelképeikkel teletűzdelhetik Nyugat-Európa köztereit, miközben a francia államtanács levéteti II. János Pál pápa szobráról a keresztet.

Arra a kínzó kérdésre, miszerint: hogyan lehetséges mindez a 21. század szép új világában, már nehezebb válaszolni. Pascal Bruckner azonban képes erre, mindvégig megőrizve hűvös tárgyilagosságát. A francia író és esszéista könyve – amely a Századvég könyvkiadónál jelent meg sokatmondó borítóval – nemcsak arról szól, hogy mennyire szenved a bűntudatra idomított „fehér” ember a belefojtott szótól, hanem a mérsékelt, az alkalmazkodni akaró muszlim is. A szélsőséges iszlamisták ez utóbbiakat állítják választás elé: vagy mellénk álltok, vagy a hitetlen franciák sorsára juttok! Volt erre már példa a történelemben: az algériai FLN hatásosan alkalmazta ezt a módszert az ötvenes-hatvanas években, amikor válogatott kegyetlenséggel végeztek ki békés, de a franciákkal barátkozó muszlimokat.

Bruckner könyvének gravitációs magja az „Iszlamobaloldal, avagy a harag közössége” című negyedik fejezet. A sietős olvasónak érdemes mindjárt azzal kezdenie az olvasást. A szerző példákon keresztül mutatja be, hogyan kötnek szövetséget a baloldal trockista aktivistái a radikális muszlim csoportokkal. Ez utóbbiakhoz a baloldal agytrösztjei lekezelően fordulnak és úgy vélik, hogy szövetségesük még nevelésre szorul: kényeztetni, nevelni, majd mozgósítani kell őket a közös ellenség, a kapitalizmus szétzúzása ellen. Mellékes körülmény, járulékos kár, hogy eközben ártatlan nyugati polgárok, papok, tanárok, állami alkalmazottak ezrei halnak bele a szörnyszövetség akcióiba. (Az egyik öl, a másik meg fedezi a gyilkost.) Hogy ebből az alkalmi szövetségből melyik a hasznos idióta, azt a Ruholláh Khomeini hatalomra jutása utáni események bizonyítják.

¹ Jean Sévillia: *Quand les catholiques étaient hors la loi*. (Amikor a katolikusok törvényen kívül voltak.) Perrin, 2006, Paris. A szerző szembesíti a kegyetlenséggel, amellyel a francia állam végrehajtotta az 1905-ös törvényt. A francia baloldal példát adott Leninnek és bolsevikjainak, hogyan kell leszámolni az egyházzal.

Franciaországi száműzetéséből hazatérve az ajatollah és szűk környezete kegyetlenül leszámolt addigi szövetségeseivel, a szélsőséges baloldaliakkal.

Chris Harmann, a brit mini Szocialista Munkáspárt (SWP) vezetője az 1994-ben írt *Próféta és a proletariátus* című cikkében kifejtette, hogy az iszlamizmus egy forradalmi mozgalom, amely bár valódi osztályérdekeket képvisel, de nem viszi végig a saját logikáját. Az ultrabaloldali radikálisok azon reménye, hogy az iszlám szélsőségeket egy új felkelés élcsapataként használhatják fel, kölcsönösen hátsó szándékon alapul: az iszlamisták is arra törekednek, hogy beszivárognak a „haladár” tábor seregeibe, és az erkölcsi támogatás védelme alatt előre tolhassák a gyalogjaikat. Az egyik – a tizenkilenc – támogatja a fátyol viselését, a muszlimoknak plusz jogokat követel a pozitív diszkriminációra hivatkozva, iszlamofóbiával vádaskodik, küzd az „állami rasszizmus” ellen, míg a másik – az egy híján húsz – forradalmi retorikával adja elő, hogy támadja a piacot, a globalizációt, és teszi mindezt azért, hogy hatékonyabban terjessze a Koránt. Mindkét alakulat azt hangoztatja, hogy nincs fontosabb az életben, mint a „kapitalizmus áldozatainak haragja”. Ahogy a baloldali filozófusuk, Alain Badiou írta: a kommunizmus történelmi bukása szabadította rájuk a kapitalizmus bestiális erejét.

Több elemzőtől eltérően Pascal Bruckner szerint a rendszeressé váló terrorcselekedetek nem a vitalitás, hanem a pánik tanújelei, és a szélsőséges erőszak a tehetetlenség tünete. (Ebből azonban nem következik az, hogy az erőszakot elszenvető társadalom erős lenne. Épp ellenkezőleg, itt-ott már a behódolás jeleit mutatja.) Amikor a szélsőbal a totalitárius teokráciáknak udvarol, ahogy korábban az egypárti diktatúrák kegyeit kereste, azt a „vesztesek szolidaritása” okán teszi: bosszút akar állni csalódottságáért, és ezért összeáll az egyetlen olyan erővel, jelesül az iszlám radikalizmussal, amely képes zavart kelteni a nyugati világban. Az iszlám az utolsó Nagy Történet, amelybe a baloldal még bele tud kapaszkodni a kommunizmus, a munkásosztály, Szovjetunió, Kína, Kambodzsa, a harmadik világ, a dekolonizáció és a pánarabizmus után. A jó forradalmár törzsfogalmában a mudzsahid, a dzsihádistá vagy az Al-Kaida veszi át a proletárok és gerillák szerepét. A forradalmat, ezt a nagy hiányt – írja a szerző –, a félhold hívei cipelik tovább. A muszlimok méltósága tehát abból származik, hogy napjainkban ők a baloldali ígéret hordozói. A szélsőbalt már nem a valódi hatalom érdekli, hanem a pusztítás. Az elméleti, politikai és filozófiai tehetetlenségét az ártás erejére cserélte fel. Az iszlám nevű új szerelme egy kis kaland csupán, amelynek segítségével jobban odacsaphat az ellenfelének, az emberemlékezet óta gyűlölt Tókének és a Nyugatnak.

Pascal Bruckner minden alkalmat megragad, hogy felhívja a figyelmet a szélsőbal és a radikális muszlimok alkalmi szövetségére és mozgósítson ellene. 2014-ben a *Le Figaro* hasábjain e témakörben folytatott párbeszédet Bruno Le Maire jobboldali politikussal, amelynek címe már önmagában beszédes: *A barbárság előzőnli Franciaországot*.² Az interjúban többek között arról beszél, hogy az új ellenséget halálkomolyan kell venni, mivel a radikális iszlám a 21. század

² Pascal Bruckner–Bruno Le Maire: *La barbarie gagne la France*. In *Le Figaro*, 2014. aug. 4., 19.

botránya. Brucknerből nemcsak a francia író, hanem az Egyesült Államokban tanító egyetemi tanár is beszél, amikor kijelenti: a dzsihad veszélyét még mindig nem veszik elég komolyan nyugaton. Szerinte sok befolyásos értelmiségi, illetve politikus a szélsőbal ideológia és a radikális iszlám frigyét csupán folklórnak tekinti, pedig a közel-keleti keresztények kálváriája figyelmeztető jel arra, hogy mi várható nyugaton is. A szerző felidézi Claude Lévi-Strauss figyelmeztetését is a *Szomorú trópusok* című művéből: a radikális iszlám nem történelmi örököse, hanem türelmetlen felváltója akar lenni a zsidó és a keresztény vallásnak.

Bruckner az említett interjújában – akárcsak a később megírt könyvében – kitér a nyugat másik betegségére, a már-már szertartásossá váló bűnbánatra. Ezt az uralkodó ideológia alakította ki a hetvenes évektől kezdve, és elérte, hogy a nyugati fehér ember – ha másként nem, legalább szimbolikusan – önostorozza magát. Az önismeretet fölváltotta a lelkiismeretfurdalás, az elbizonytalanodás, sőt a mazochizmus. A fehér ember számára létezni lassan annyit jelent Nyugaton, mint vezekelni, bocsánatot kérni. Minden hivatalos történelmi esemény arra szolgál, hogy az átlag francia rongyosra tépje az ingét miatta. Így készítette elő a baloldal a másság befogadását, mivel a Másik különb, mint Tenmagad. (Ha nem mosolyogsz a bevándorlóra, már idegengyűlölő, iszlamofób a neved.) A kereszténygyűlöletről viszont alig beszélnek, a koptok üldözését a nyugati sajtó nem meri keresztényfóbiának nevezni, nehogy médiaversenytársai bevádolják. Bruckner a nevéen nevezi a dolgokat és kimondja: egy igen aktív kisebbség erőlteti rá Franciaországra az iszlám teljes körű elfogadását, és az öngyűlöletet.

Egy másik interjújában Bruckner arról is beszél³, hogy Franciaországnak van Európa legnagyobb muszlim, illetve zsidó közössége, és ez a tény kivételesen sérülékennyé teszi. Az iszlám fiatalok csoportosulásai Párizs utcáin például büntetlenül kiálthatják, hogy „Halál a zsidókra!” Ha a történelem bosszút állhatna, ezt mondaná a szelleme: ez az ára annak, hogy a franciák megajándékozták a világot a laicitás más nyelvre nehezen lefordítható fogalmával, és hogy a múlt század elején drasztikusan szétválasztották az egyházat az államtól.

Berlin nem exponálta annyira magát, mint az iszlám fejkendő használata elleni törvénnyel Párizs, mégis – jegyzi meg Bruckner – a német főváros is radikális iszlamista robbantások és gyilkosságok helyszínévé vált. Nyugat-Európa infantilis válasza minderre pedig a keresztény jelképek eltüntetése az iskolákból, a betlehem-i jászol kihelyezésének betiltása. Mindennek tetejébe a befolyásos nyugati államfők – a „jobboldali” Jacques Chirac elnökkel az élen – megtagadták, hogy az Európai Alkotmányba bekerüljön a keresztény alapokra való hivatkozás. Bruckner már egy évvel az itt ismertetett könyve megjelenése előtt⁴ arra figyelmeztet, hogy súlyos árat fizetünk az európai illúzióinkért. Ha jobbkezet nyújtunk, ha megpróbáljuk kitalálni és megelőzni a muszlimok érzékenységét, azt nem fogják tömegesen viszonzni. A brüsszeli technokrácia által megoldozott kormányfők és haladár, liberális holdudvaruk nem akarják vagy nem képe-

³ Pascal Bruckner: *Face aux djihadistes, la naïveté n'est plus permise*. (Tilos naivnak lenni a dzsihadistákkal szemben.) In *Le Figaro*, 2016. dec. 21., 14.

⁴ Pascal Bruckner: *Un racisme imaginaire. Islamophobie et culpabilité*. Grasset & Fasquelle, 2017, Paris

sek saját kultúráját, identitást felmutatni és államhatárt emelni az idehozott Másik előtt. Ezzel azonban siettetik és nyakunkra hozzák a bajt. Az európai elit hiába dicsekszik talajmenti ateizmusával, hiába kuncog az üres templomok, a kereszténységtől megfosztott, meztelen Európa láttán, a gombamód szaporodó radikális iszlamisták csak a keresztényt látják bennük. Ha Bruckner hívó keresztény volna – mint ahogy nem az –, azt is hozzátehetné: Lám, Isten nem ver bottal!

A szerző, ha ma újra írhatná könyvét, feltehetően erősebb jelzőket és élesebb tónust használna. Könyve francia, majd magyar megjelenése után is tovább romlott az általa elemzett helyzet. Ennek hangot is adott – már a magyar változat megjelenése után – egy újabb, a *Le Figaro*-nak adott interjújában⁵. Nyilatkozatára az apropót a *Libération* nevű szélsőbaloldali lap november 1-jén megjelent felhívása adta. Ebben ötven értelmiségi felhívást intézett a párizsiakhoz, amelyben felkérte őket, hogy november 10-én tartsanak felvonulást az iszlamofóbia vélt megnyilvánulásai ellen. Az aláírók szerint – értelmezi Bruckner a felhívást – a muszlim vallás kritizálása muszlimellenes gyilkosságokhoz vezet. A felvonulók – akik a médiától teljes mellszélességű támogatást kaptak – az iszlámnak olyan státuszt követeltek, amely kivételezett helyzetbe hozza őket a keresztényekkel, a zsidó hívőkkel és a buddhistákkal szemben. Ez már azért is különös – folytatja a szerző –, mert az Egyesült Államoktól és Németországtól eltérően nincsenek szervezett neonáci francia csoportok, és a muszlimok ellen elkövetett gyilkosság ismeretlen Franciaországban. Hiába erőlködik a baloldal, nem létezik francia muszlimellenes apartheid politika, és ama vasárnapi felvonulás is bizonyítja, hogy hová aljasult a francia szélsőbal. Képviselői – akiktől a baloldaliak nem határolódnak el – az iszlamofóbia elleni „harcuk” nevében együtt vonultak végig a francia főváros utcáin az antiszemita, integrista, szalafista és más hangadó csoportokkal.

2002-ben egy hírhedt balos broszúra jelent meg Párizsban⁶, amelyben a szerző – Daniel Lindenberg – marxista szempontok alapján nevezi ki az ezredforduló veszélyes embereit, az új reakciósoakat. Az eszmetörténész és egyetemi tanár kis könyvecskéje hátlapján ez olvasható: „Néhány éve hideg téli szél támadja a francia intellektuális életet. A szél messziről jön, és olyan küzdelmet provokál, amely korábban elképzelhetetlen volt. A széllökések célpontja az olyan értékek, mint a tömegkultúra, az emberi jogok, ’68 eredményei, a feminizmus, az antirasszizmus, az iszlám [...] Az új reakciósoak elfújnak a megtartó tabuk világító gyertyáit, és két irányból is sötétbe borítanak a tájat. E két irány tartja össze a „nyitott társadalom” francia politikai kultúráját: az egyenlősítő baloldaltól és a liberális jogokról van szó. Szintézisük szavatolja továbbra is a demokráciát. Hát ezt fenyegetik a szélfúvó, ijesztő fantomok.”

Volt baloldaliakat is besorol Lindenberg a reakciósoak közé: olyan szerzőket támad frontálisan, mint Alain Finkielkraut, Pierre Manent, Marcel Gauchet,

⁵ Pascal Bruckner: *Cette gauche qui va défiler aux côtés de tous les extrémistes de l’islam*. (A baloldal, amely együtt vonul fel az iszlám minden szélsőségével.) In *Le Figaro*, 2019. nov. 8., 18.

⁶ Daniel Lindenberg: *Le Rappel à l’ordre. Enquête sur les nouveaux réactionnaires*. (Figyelmeztetés. Értekezés az új reakciósokról.) Seuil, 2002, Paris

Alain Besançon, Luc Ferry, Alain Renaut, Alain de Benoist, Oriana Fallacci és még sokan mások. Azok a zsidó gondolkodók is kapnak tőle körmöst, akik a jobboldal felé fordultak és a zsidó identitást féltik a multikulturalizmustól, mint például Schmuél Trigano. Tüzetesen áttanulmányozva a brosúrát, nem találtam benne Pascal Bruckner nevét. A szélsőbaloldali feljelentő megkímélte őt. Nem így a radikális iszlám szóvivői. 2019. november 2-án, a CNews televízió előtt tüntető muszlim aktivisták – köztük sok büntetett előéletű – „köpőcsésének” gúnyolta őt. Bruckner csodálkozott a legjobban azon, hogy a muszlim panaszokra ugrásra kész jogi hatóságok az őt ért személyi sértést milyen kényelmesen elengedték a fülük mellett. Erős a gyanúm, hogy ő is a kényelmetlen rendőri védelmet lesz kénytelen kérni – ha eddig nem tette volna meg –, mint szokimondó ideológiai ellenfele, a jobboldali Eric Zemmour. Ha a nyugati demokrácia így folytatja tovább, előbb-utóbb minden bátor szerzőjének a háziőrizet lesz a sorsa.

(Pascal Bruckner: *Képzelt rasszizmus. Iszlamofóbia és büntudat*. Századvég, 2019, Budapest)

LUDMANN MIHÁLY

A JÓZSEFVÁROSI TÁVBESZÉLŐ KÖZPONT

A töröktől felszabadított Pest környéke a 18. században népesült be újra. A létrejövő és 1777-től Józsefváros nevet viselő településen ebben az évben alapította meg Batthyány József hercegprímás a Szent József-plébániát, templomának építése 1797-ben kezdődött Tallherr József tervei alapján. Homlokzata Kasselik Fidél terve alapján 1814-ben készült el, stílusa már a klasszicizmushoz közel álló késő barokk irányzatot képviselte. Ezt változtatta meg a 19. század végi átépítés, amikor Barcza Elek tervei szerint barokk arculatot és díszeket kapott, a munkálatokat 1895-ben fejezték be.

A Szent József-templomról fennmaradt egy 1896 körül készült fénykép, amely tehát már az átépítés után készült. A templom körül levő Mária Terézia teret még földszintes épületek szegélyezik, azonban távolabb már emeletes bérházak is láthatóak, amelyek körülveszik a településmagot, középpontjában a templommal. Jól látható az a folyamat, ahogyan a korábban épült városközpont megőrzi a múltat, míg körülötte már az újabb elvárásoknak megfelelő házakat emeltek. A templom azonban őrzi központi szerepét, és nem csak méretében. Szellemi és eszmei központ, útmutató. Funkciója változatlan volt évszázadokon át, a rajta és a benne levő szobrok, oltárok és a kápolnák festményeinek igényessége is művészeti csomóponttá teszi. Azonban azt is látjuk, hogy az európai civilizációban megjelenő új építménytípusok, mint a reneszánsz városi palota, a barokk kastély, a klasszicizmus korában megalkotott

A Szent József-templom a Baross utcán, a Horváth Mihály (Mária Terézia) térnél, 1896 körül. (Fotó: Klösz György, Fortepan/Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL. XV.19.d.1.07.090)

múzeum, majd az eklektika korának színházai között is vannak olyan épületek, amelyek a funkcionalitásuk mellett építőművészeti értékkel is bírnak. Ezt látva joggal merülhet fel az a kérdés, hogy a modern kor tömegével előállított elemi iskolái és az ipari, gazdasági célból létrehozott építményei lehetnek-e – vagy köztük van-e – építőművészeti alkotás?

Józsefváros új épületei

A Szent József-templomot körülvevő téren a 20. század elején számos új ház épült a régiék helyén. „A Mária Terézia-tér és a Baross-utca sarkán levő régi plébánia-épületet lebontják s helyére nagy iskolát építenek. Abban az épületben helyezik el a józsefvárosi plébániát.”¹ – számolt be az építkezésről 1910-ben a *Budapest* újság. Az építkezés 1909-ben kezdődött, és 1911 nyarán már készen állt az új épület. Az iskolaépítési program Bárczy István, Budapest polgármesterének terve volt, amely során harminchat új iskolát emeltek. Ennek a feladatnak úgy tudtak eleget tenni, hogy sok fiatal építésznek is feladatot adtak, többek között a Fiatalokhoz tartozó Györgyi Dénes, Kós Károly a Városmajori, míg Zrumeckzy Dezső az Áldás utcai elemi iskolát tervezte meg. A Mária Terézia téri épület terveit Almási Balogh Loránd, az Iparművészeti Iskola tanára készítette. Ezzel kezdődött a tér arculatának átalakítása. Azonban már az iskola építésekor nekifogtak egy másik épület felhúzásának, amelyet szintén a régi házak eltüntetésére révén valósíthattak meg.

„A fővárosi magánépítési bizottság 1910. január 31-én tartott ülésén engedélyezte a központi távbeszélő épület Mária Terézia téri tervét.”² A helyét a Mária Terézia tér 17., 18., 19. számú házak által elfoglalt területen jelölték ki, amelyeket az 1896 körül készült fotón a kép bal szélén láthatunk.

¹ *Budapest*, 1910. augusztus 11.

² *Építő Ipar- Építő Művészet*, 1910. február 6.

*A Ray Rezső Vilmos tervezte telefonközpont száztiz éves épületének díszítőelemei a nemrég befejezett felújítás után is árulkodnak a ház eredeti funkciójáról
(Fotó: Ludmann Mihály)*

Az iskola épületére mondhatjuk, hogy annak előzményei a középkorra nyúlnak vissza, azonban a telefonközpont egészen új igényt elégített ki. Jelentőségét az is mutatja, hogy az első erre a célra létrehozott pesti épületet az uralkodó is meglátogatta. „A király szombaton délelőtt tekinti meg a Nagymező-utcai telefonközpont ujonnan épült palotáját.”³ Ez volt Budapest első „telefonépülete”, amely 1903-ban készült el, azonban rövid idő múlva már nem tudott a növekvő igényeknek megfelelni, és ezért szükségessé vált egy új központ létrehozása. Az épületre pályázatot írtak ki, amelyen a felkért szakértők a három bemutatott tervből választották ki a „Realitás” jellegű tervet. A benyújtó építész Ray Rezső Vilmos volt. Ray 1876-ban született. Az édesapja svájci építész, Ray Rezső Lajos, aki Zürichben és Párizsban tanult. 1870-ben Isztambulba utazva megállt Budapesten, és meglátva az itteni építészeti fellendülést, a magyar fővárosban telepedett le. Fia már itt született, az evangélikus gimnáziumban érettségizett, majd építészetet tanult Lausanne-ban és Münchenben. Apja 1899-ben bekövetkezett halála után átvette annak építészeti irodáját. Ifj. Ray Rezső korai alkotásai az eklektika világában születtek, ahogyan a kolozsvári postapalota épületén is láthatjuk. Semmi egyéni és eredeti, a megtanult formák és megoldások sokadszor ismételt bemutatása. Azonban a 20. század első évtizedében a historizáló stílusokkal együtt élő szecesszió, majd a lechneri építészetből kinövő nemzeti romantika kiszélesítette látásmódját. Ebben az időben Ray sokat foglalkoztatott építész volt. Ekkor készült terve alapján a Törley-mauzóleum, a Margitszigeten álló víztorony és a Pest vármegye Baross utcai bérházai, valamint a Bajza utcai iskola épülete is.

A telefonközpont tervezését egy külföldi tanulmányút előzte meg, amelyen az európai távbeszélő állomások épületében megvalósított tűzbiztonsági megoldásokat tanulmányozták. Nem véletlenül vált ez fontossá, hiszen Párizsban és Antwerpenben is tűz emésztette el a korábban épült telefonközpontokat. A Józsefvárosi

³ *Pesti Hírlap*, 1904. május 6.

Távbeszélő Központ építését 1910-ben kezdték el. Szerkezetének fő anyaga a vasbeton, de ezt elrejtí a faragott mészkő- és klinkertégla-burkolat. A vasbeton szerkezetet Zielinsky Szilárd tervezte, akivel az építész a margitszigeti víztornyot is tervezte. „A Józsefvárosi Mária Terézia-téren, a Német-utca sarkán nagy arányokban folyik az új telefonpalota építése”⁴ számolt be róla egy év múlva a *Pesti Hírlap*.

Az épület két elkülönülő részből áll, az épületrészeket hosszú, keskeny udvar választja el. A Német utcai kétemeletes tömbben helyezték el a kapcsolótermeket. A telefonszárny földszintjét a műszaki berendezések foglalták el, a végén az üzemvezető mérnökök irodái és a tűzörség szobái kaptak helyet. Az első emeleten sötétvörös alapon fehér ornamentumokkal díszített csempével burkolt falak határolták a 27,7 méter hosszú kapcsolótermet. A 11 méter széles, impozáns lépcsőház a gyors kiürítés lehetőségét biztosította. A megvilágításáról a közel 7 méter magas, Német utcára néző ablakok gondoskodtak. A csempeburkolat mellett a kapcsolószekrények mahagóni borítást kaptak, és a rövidebb homlokfalakon, a nagy ablakok mellett falképek voltak, amelyeket Vajda Zsigmond és Raksányi Dezső festőművészek készítettek. A világposta és a távbeszélő allegóriái mellett Morse és Thomson alakját is megjelenítették, valamint a budapesti telefonhálózat fejlesztésében jelentős szerepet játszó három igazgató mellett az építész alakja is megfestetett.

A Német utcai szárny homlokzata 5–3–5 tengelyes, amelynek a végét egy szintén háromtengelyes, de a többinél magasabb és különállóságát emeleti erkéllyel is hangsúlyozó rész zár le, ahol a mérnökirodák, a tűzörség szobái, mosdók és raktárak voltak. A középső, háromablakos homlokzat mögött pedig a két épülettömböt összekötő, az udvari részen fedett folyosó csarnoka helyezkedett el. A Német utcai homlokzat alagsori ablakai végig egyforma félköríves záródásúak. A felette levő falsáv vízszintesen sávozott, lyuggatott kőburkolatú, amelyet a háromtengelyes homlokzati felületen tömzsi féloszlopok törnek meg. A bizánci kosároszlopfőre emlékeztető fejezeteken hullámos és csúcsos díszítő faragványok láthatók, míg az oszloptörzsön a négy díszítő mindegyike más formájú. Ez az elvont geometrikus díszítés folytatódik az emeleti szinten levő ablakkávékon is, gazdag fantáziával és változatosan, de végig stilizált geometrikus díszítéssel. A középrész azonban figurális díszítést is kapott. A hat puttó alakja mellett két ipari készülék – amelyek természetesen telefonok – domborműves mása is látható. A második emeleti ablakok alatti falsávon is megjelenik a telefonábrázolás. A főpárkány fölött, a sarkokon porcelánszigetelők térbeli ábrázolása tölti be a sarokdíz szerepét. A magasföldszinti ablakok szegmens ívvel zárulnak. Az e fölötti ablakok a kapcsolóterem falán nagyméretű osztott és félköríves záródásúak, míg a középrészen kisebb méretűek és két sávban helyezkednek el. A telefonpalota ezen szárnya funkciójának tökéletesen megfelelő, építészeti megoldásaiban változatos, ahogyan azt az ablaktengek ritmusában, az ablakformákban és a burkolatokban is láthatjuk.

A telefonközpont saroképület, a főhomlokzata a térre néz. Itt jelenik meg a funkcióból és tűzvédelmi szempontból fontos kettős arculat. Azonban az

⁴ *Pesti Hírlap*, 1911. november 16.

építész tehetségét mutatja, hogy a lábazat és a vízszintesen sávozott földszinti rész, valamint a felette levő téglaburkolat és az ezt lezáró áttört attika, a diadalíves főkapu, valamint a felette levő alacsony fal fizikailag is összeköti az épületrészeket. A kaputól jobbra levő tömb a legmagasabb, ötemeletes, magas tetővel fedett épületrész, ahol a földszinten egykoron posta működött, felette helyezkedtek el az irodahelyiségek. Ezt az épületrészt a Német utcai szárnyal az emeleti szinten, az udvar közepén, széles fölépcső köti össze. Ez arra szolgál, hogy az ötemeletes részben elhelyezett öltözőt, étkezőt, társalgót stb. a hivatali szobákat és az irodákat a másik szárnyból is meg lehessen megközelíteni. A kapcsolótermek tér felé néző homlokzata egyszerű, az emeleti szintet egy nagyméretű ablak uralja. Az egyszerűséget a gazdag szobrászi díszítés ellensúlyozza. Ebben Damkó József volt az építész segítségére, aki a Törley- mauzóleum domborműveit is faragta. A magasföldszinti dombormű a hír átadását ábrázolja kiáltó és arra figyelő emberekkel és a háttérben megjelenő táviró- és telefonpóznákkal. A főpárkány fölött saroktornyokként egy-egy szoborcsoport emelkedik ki. Középen a Német utcai sarkon férfi, a másikon egy női figura áll, akik mellett kétoldalt ülő, térdelő alakok simulnak. A főalakok fején sajátos díszként porcelán szigetelők vannak.

Ray Rezső telefonközpontja olyan mű, amelyben sikerült a hasznosságot a műépítészet világával úgy összeegyeztetni, hogy az épület korának jellemző törekvéseit is integrálni tudta. Történelmi stílusokra is utal, de aszimmetriája, egyéni tömegformálása, épületdekorációja merített a szecesszió világából és az ekkor népszerű Fialatok népi romantikájából is.

Bár az épület már 1913-ban készen állt, azonban a háború miatt csak 1917-ben sikerült részlegesen üzembe helyezni. 1917. július 14-én éjfélkor kezdte meg a működését. „Az új telefonközpont, amely Európa legszebb telefonközpontja, 13.000 állomást fogadhat be.”⁵ – írták ekkor róla.

A telefonközpont épülete 2007 óta funkcióját veszítve üresen állt, felújítása 2016-ban kezdődött és 2020 végére fejeződött be. Azonban – ahogyan oly sok ipari létesítménynél láthatjuk – feladata megváltozik, mert a távbeszélő-palotát szállodává alakították át, ami sajátos ellentmondást eredményez. A hasznosságát a belső terek céljának megfelelő elrendezése adja, amely nem mindig illeszthető a meglévő építészeti szerkezethez.

Az az időszak, amikor a Mária Terézia – ma Horváth Mihály – téren megépültek a mai napig meghatározó építészeti alkotások, a magyar építészet virágkora volt, és ez tette lehetővé, hogy Ray Rezső egyéni látásmódú alkotásai megszülethessenek. Ray a Nagy Háború után is számon tartott építész volt, a „Budapesti Mérnöki Kamara választmánya 1927. évi július hó 8-án tartott ülésében a Kamara tagjai sorába fölvette [...]”⁶ Azonban ekkor már jelentős művek nem kerültek le rajzasztaláról. Utolsó fontosabb pályázatát 1937-ben nyújtotta be a Rudas fürdő környékének rendezésére. A következő évben, 1938-ban hunyt el.

⁵ Az Est, 1917. július 14.

⁶ Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye (1927)

PETŐ ZOLTÁN

KONZERVATÍV SZÓTÁR SZÜLETETT?

A Magyar Politikai Enciklopédiáról

A *Magyar Politikai Enciklopédia* című kiadvány 2019-ben jelent meg a Polgári Magyarország Alapítvány és a Barankovics Alapítvány támogatásával, Roger Scruton, a közelmúltban elhunyt brit filozófus előszavával és Orbán Viktor miniszterelnök rövid ajánlásával. A mintegy nyolcvan szerzőt felvonultató enciklopédia célkitűzése, a kötet szócikkeinek körülbelül harmadát jegyző szerkesztőbizottság előszavának értelmében: „politikai életünk valamennyi jelenségének felfedése” egy, általuk „konzervatív szabadelvű”-ként meghatározott szemléletmód égisze alatt.¹ A szerkesztőbizottság – amely a politikai gondolkodás olyan tapasztalt és elismert kutatóit is felvonultatja, mint Egedy Gergely, Mezei Balázs vagy Karácsony András – már a kötet legelején világossá teszi: a kötet nem burkolózik a „világnézeti semlegesség” valójában soha nem teljesülő álarcába. Világnézeti önmeghatározásuk során ugyanakkor a szerkesztők kerülnek a „liberális” kifejezést és helyette inkább a „szabadelvű” kifejezést preferálják – a kötet ide vonatkozó szócikkeiből ki is deríthető, hogy miért. Mindez nagy valószínűséggel a „liberális” kifejezés bizonyos nyelvi devalválódásának tudható be: ahogyan Scruton is érzékelteti előszavában – napjaink úgynevezett liberalizmusa meglehetősen eltávolodott a 19. században liberalizmusnak nevezett eszmekörtől. (Lásd például uo. 8.) A szerkesztők markáns állásfoglalásuk szerint: „[u]toljára a dualista berendezkedés volt az, amelyet valamennyire is beváltak lehet mondani (ideszámítható a bethleni konszolidáció, mint a korábbi rend helyreállítására való törekvés is), és a mi konzervativizmusunknak, annak a kornak és elődjének, a magyar reformkornak a bevált szabadelvűségét kell mintegy megidéznie.” (12.)

Az előszó továbbá hangsúlyozza: „[h]asonló tartalmú és terjedelmű munka még nem jött létre magyar nyelven”, az enciklopédia ötlete pedig eredetileg fordítási tervből származott. Roger Scruton: *Dictionary of Political Thought* című munkáját szerették volna megjelentetni magyarul, egy „értelmesebb közbeszéd” megteremtésének szándékával, ugyanakkor azzal a határozott céllal, hogy konzervatív-szabadelvű szemléletüket a „közgondolkodás természetes részévé tegyék.” (11.)

A terjedelmes, mintegy 640 oldalra rúgó kötet szócikkei rendkívül változatos képet tárnak az olvasó elé. A főszerepbe elsősorban a politikatudomány alapfogalmai, a jogelmélet, a politikai földrajz, az államelmélet és a politikai gondolkodással szorosan összefoglaló vallási gondolkodás (teológia és filozófia) alapfogalmai kerültek. A szócikkek hossza az ötöd oldaltól az 5-6 oldalig terjed, az enciklopédia készítőinek szándéka szerint pedig legtöbbjü-

¹ Pásztor Péter (szerk.): *Magyar Politikai Enciklopédia*. Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, 1999, Budapest, 13.

ket áthatja egy határozott eszmetörténeti megközelítés: főképp a nagyobb ívű cikkekben (például: „keresztény államfelfogás”, „klasszikus görög politikai hagyomány” „konzervativizmus” és „liberalizmus”) találkozhatunk ezzel az eszme- és fogalomtörténeti megközelítéssel. Mindemellett a kötetben megtalálhatjuk bizonyos, a gyakorlati politika, az államelmélet vagy a politikai filozófiai gondolkodás alakulása kapcsán kiemelt fontosságúnak tartott személyek portréit is, valamint bekerültek olyan fogalmak is, amelyek mindenekelőtt a 20. század viharos eseményei folyamán tettek szert napjaink politikai életét és gondolkodását formáló jelentőségükre. Ezeket a fogalmat leginkább Magyarország történetének sajátos összefüggéseiből emelték ki a szerkesztők: „[s]zabadságharcainkról, a kiegyezésről, a Tanácsköztársaságról, a kommunizmusról, az antiszemitizmusról” (12.) szóló történeti összefoglalásokat találunk.

Ahogy azt a szerkesztőbizottság világnézeti önmeghatározása-állásfoglalása is sugallja: a kötetben előtérbe kerültek a sajátos politikai filozófiájukból következő témák, személyek és fogalmak. Az egyik leghosszabb szócikk az Egedy Gergely, Karácsony András, Kiss Gy. Csaba és Békés Márton által jegyzett „konzervativizmus” (297–304.), ahol is a szerzők részletesen tárgyalják a konzervativizmus fogalmát történetének és legfontosabb képviselőinek megemlékezésével, majd a konzervativizmus angolszász, francia és magyar formáját is részletesen elemzik. Öröndetes módon, közvetlenül a szócikk előtt a hazánkban kevésbé ismert és elfogadott német radikális konzervativizmusról, az úgynevezett „konzervatív forradalomról” is kapunk egy rövid ismertetést Csejtei Dezső jóvoltából. A „liberalizmus” szócikket hasonló szerkezettel és felosztásban, de kissé rövidebben tárgyalja Egedy Gergely, Kiss Gy. Csaba, Filep Tamás Gusztáv és Mándi Tibor (333–338.) – itt is kihangsúlyozva a liberalizmus jelentésének devalválódását a 20. század végén, 21. század elején. (337.)

Az előbbieknél megfelelően kiegyensúlyozott, informatív portrékat kapunk, mindenekelőtt a konzervatív politikai gondolkodás legjelentősebb alakjairól: Edmund Burke-ről (81–82.), Michael Oakeshott-ról (434–435.), Roger Scruton-ról (520.) Carl Schmitt-ről (uo.) vagy éppen Donoso Cortes-ről (94.). Öröndetes, hogy ismertetésekkel találkozunk a magyar konzervatív gondolkodás legkiemelkedőbb, ám alig ismert, a kurrens oktatásban, közbeszédben rendkívül alulértékelt vagy éppen meg sem említett alakjairól, olyanokról, mint Dessewffy József és Aurél (108–109.) Sennyey Pál vagy Sigray Antal (521. és 522.), valamint a Pócza Kálmán által „a magyar konzervatív gondolkodás egyik legnagyobb alakjaként” említett Concha Győző is szerepel (94.). Mezei Balázs a „reakció” szócikk tárgyalásakor megemlíti Erik von Kuehnelt-Leddihn politikai filozófus nevét is, – kár, hogy Kuehnelt-Leddihn, akinek „jobboldali (ó)liberális” felfogása talán sok mindenben harmonizált volna a kötet szerkesztőbizottságának elvi szemléletével, nem kapott külön szócikket. Kapott viszont Ernst Jünger (249–250.); öröndetes, hogy a magyar kultúrában alig jelenlévő, sokak által nem ismert vagy felszínesen megítélt szerző is szerepel az enciklopédiában.

A kötetben megtalálhatóak az olyan elvontabb filozófiai megközelítésben is vizsgált fogalmak, mint a „rend”, a „felelősség” az „erény” vagy az „ember”,

a szűkebb értelemben vett politikai fogalmak esetében pedig a „monarchia”, a „demokrácia” vagy az „oligarchia.” Erdemes megvizsgálni mindenekelőtt a „demokrácia” szócikket. A demokrácia ugyan a jelenkor egyik legfontosabb politikaelméleti fogalma, a konzervatívok és bizonyos liberálisok azonban mindig is gyanakodva tekintettek központi ideológiai posztulátumára, az úgynevezett többségi elvre, valamint a fogalom természetével kapcsolatos manipulációs lehetőségek valóságos tárházára. A „népuralom” *de facto* megvalósíthatatlan volta okán egyáltalán nem voltak annak rajongó hívei: úgy vélték ugyanis, demokrácia címszóval a lehető legkülönbözőbb rendszereket, ideológiákat és politikai uralmi formákat lehet igazolni. A fogalom-meghatározást Mándi Tibor ügyesen megoldotta: ahelyett, hogy a demokrácia reflektálatlan dicséretébe kezdett volna, elkerülte a fogalom demagóg értelmezését, és gyakorlatilag a demokrácia rövid fogalomtörténeti elemzését nyújtja (105–107.). Kiemeli, hogy a politikai gondolkodás legkiemelkedőbb elméi nem rajongtak a demokráciáért, ugyanakkor a demokrácia nem egyenlő a joguralommal vagy az alkotmányossággal, pozitív értelmezhetősége pedig annak a kérdése, hogy pontosan milyen értelemben is beszélünk demokráciáról, és mit is akarunk kifejezni azzal, ha valamit „demokratikusnak” mondunk.

Talán még érdekesebbek azok a szócikkek, amelyek a konzervativizmus, illetve a (klasszikus) liberalizmus által előtérbe állított politikai vagy társadalomfilozófiai elméletekhez, meghatározásokhoz és különböző „jelszavakhoz” köthetők. Csak egy szemléletes példát kiemelve, ilyen a szinte fogalompárként megjelenített „hagyomány” és „haladás” szócikk a 191–192. oldalon. Karácsony András figyelemreméltó elemzéséből mindenekelőtt az derül ki, hogy a történelmi haladásgondolat gyökerei mélyebbre nyúlnak a francia felvilágosodásnál, illetve a reneszánsz kori kereszténységnél is – a görögök és rómaiak ugyanis szerinte egyfajta progresszióként (is) értelmezték a barbárság–civilizáció kettőségét, ugyanakkor Karácsony kevesebb figyelmet fordított az Európán kívüli civilizációk időszemléletének értelmezésére, továbbá a germán vagy a Platón és Arisztotelészt megelőző görög gondolkodásra (Homérosz, Hésziodosz). Pócza Kálmánnak a hagyomány fogalmát illető elemzése kiemeli, hogy a fogalom pozitív értékelése először a felvilágosodásban változott meg radikálisan. Felhívja a figyelmet a brit marxista történész, Eric Hobsbawm által szerkesztett, *A hagyomány feltalálása* (The Invention of Tradition) című kötetre: eszerint a tradíciók pusztán társadalmi gyakorlatokat szentesítő „kitalálások” – mindehhez hozzátehetnénk, ez a szemlélet sajnos ma szinte teljesen általános a közgondolkodás legszélesebb fórumain.

Megragadhatja az olvasó figyelmét az enciklopédia néhány olyan szócikke is, amely a közbeszédben nem szervesült kifejezésekkel foglalkozik. Ilyen például az „oikofóbia” szócikk. (435.) Ez a Scrutontól kölcsönzött kifejezés voltaképpen „hongyűlöletet” jelent, és a jelenkorban gyakran liberálisnak nevezett baloldali zsargon egyik legmegbélyegzőbb kifejezésének, a „xenofóbiának” az ellentétét jelöli. Mindez utalásként is értelmezhető a kötetnek a filozófus által írt előszavára, ahol is Scruton megemlíti: „Lukács korának »izmusai« mára kiegészültek a »rasszizmussal«, »szexizmussal«, »ageismmel« (életkoron alapuló

megkülönböztetés) és egyebekkel, amelyek mind olyan vétkeket jelentenek, amelyek kizárják az elkövetőt a társalgásból.” (8.)

A kötet célkitűzéséből és a benne meghatározott szemléletből fakad, hogy a szerkesztők külön figyelmet fordítottak a konzervatív politikai filozófiában megjelenő, főként ott szervesült, sajátos jelentéssel bíró fogalmak elemzésére is. Ilyen például az eredetileg Burke *Töprengéseiből* eredő fogalom is, mint például „[a] holtak, az élők és a születendők szövetsége” (214.), a „politikai racionalizmus” (Oakeshott, 479.) vagy a „szabadság, egyenlőség, testvériség”: az 1789-es francia forradalom egyik elhíresült jelszavának kritikai elemzése (534.). E fogalommagyarázatok többnyire jól harmonizálnak a kötetnek az előszóban „meghirdetett” szemléletével, azonban nem minden esetben. A „szabadság, egyenlőség, testvériség” fogalmát-eszméjét például – jelentőségével megegyezően – lehetett volna kissé hosszabban is tárgyalni, és tárgyalása kapcsán érdemes lett volna megjegyezni: a konzervatívok és bizonyos liberálisok komolyan aggódtak az általuk rendkívül baljóslatúként értékelt forradalom e politikai dogmává merevedő jelszava, és a vele kapcsolatos demagóg leegyszerűsítések kapcsán. John Stuart Mill legnevezetesebb kritikusa, a saját felfogását egyébként szintén liberálisként értelmező James Fitzjames Stephen például még egy művet is írt hasonló címmel (James Fitzjames Stephen: *Liberty, Equality, Fraternity*, 1873). Stephen úgy vélte, e hitvallás rajongóinak kezében veszélyes politikai jelszavá válik, amelynek bűvkörében gyakorlatilag minden régi és adott dolog lebontása igazolható, tekintet nélkül arra, hogy egyébként az mennyiben harmonizál az emberi természettel. Hasonló vitára adhat okot például egy másik, forradalmakhoz kapcsolódó szócikk, nevezetesen a „forradalom és szabadságharc 1848-49-ben” (167.) értelmezése. E cikk szerzője kevés figyelmet fordít arra, hogyan viszonyultak a magyar konzervatívok és (részben) a magyar liberálisok is (Deák, Eötvös) az 1848-49-es eseményekhez, és legalább 1848 nyarát követően miért távolodtak el a kormánytól. Kemény Zsigmond „vádjaival” szemben a szerző igazolva látja Kossuth álláspontját: „[A] történeti kutatások tanúsága szerint az osztrák fél 1848 augusztusától egyértelműen Magyarország – ha kell, erőszakos – letörésében látta a birodalom jövőjét.” (168.) A szócikk „elfelejti” megemlíteni: az 1848-49-es eseményeknek súlyos világnézeti vetületük is volt, olyan, amellyel konzervatívok nagyon kevésbé tudtak azonosulni. Kossuth törekvései nagyon kevésbé irányultak a konzerválásra vagy a nemzeti hagyomány kontinuitásának megőrzésére, a magyar forradalom egy nemzetközi antifeudális forradalmi láncba csatlakozott, bizonyos eszméi pedig összefüggésben álltak annak az 1789-es francia forradalomnak a szellemiségével is, amely nem a régi rend megreformálását, hanem radikális eltörlését tartotta szem előtt. Mindezt persze csak azért tartjuk szükségesnek itt megjegyezni, mert az enciklopédia szellemisége a szerkesztők értelmezésében egy bizonyos világnézeti állásfoglalás értelmében fogant: ez pedig feltételez egy olyan értelmezésbeli koherenciát is, amelyet szem előtt tartva a fenti, a forradalmakkal kapcsolatos megfogalmazások nehezen egyeztethetők össze a dualizmust és a bethleni konszolidációt pozitívan értékelő, „konzervatív-sza-

badelvű” szemlélettel. Természetesen az is érthető, hogy egy ilyen sok szerzőt felsoroló kötetben óhatatlanul lehetnek hangsúlyos különbségek az egyes szerzők történelemfelfogását és világnézetét illetően is.

Az előbbi megjegyzésnél fontosabbnak tartjuk kiemelni: habár az enciklopédiába számos, elsősorban konzervatív szempontból fontos politikai gondolkodó, mű és gondolat értékelése-értelmezése megtalálható, sajnos nem kapott külön szócikket sem az „arisztokrácia”, sem a „nemesség” fogalma. Attól függetlenül, hogy manapság nem számít népszerű dolognak az arisztokratikus gondolkodás pozitívumait kiemelni, a konzervatív politikai gondolkodás elidegeníthetetlen részének tekinthető „a legjobbak uralmának” posztulálása: nem csak De Maistre vagy De Bonald, hanem az olyan liberális-konzervatívok is, mint John Adams vagy De Tocqueville, fontosnak tartották, hogy „természetes arisztokráciáról” értekezzenek. Szomorú lenne, ha a politikai gondolkodás szótáraiból végképp kikerülne az arisztokrácia fogalma. A fentiekkel egyértelműen a „monarchia” szócikk is megérdemelt volna egy mélyebb elemzést, vagy a hozzá kapcsolódó „royalizmus/legitimizmus.”

Mivel hangsúlyozottan „magyar” politikai enciklopédiáról van szó, meg kell említenünk: lehetett volna még nagyobb figyelmet fordítani a témába vágó magyar vonatkozásokra. Ilyen mindenekelőtt Eötvös Józsefnek *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című műve, amely saját korában kivívta Lord Acton elismerését, de nem lett volna felesleges néhány szócikket írni a két világháború közötti magyar politikatudomány olyan fontos alakjairól sem, mint például Ottlik László vagy Makkai János. Meg lehetett volna említeni – főként, mivel az enciklopédiában található egy „hagyomány” szócikk is – Hamvas Béla nevét. Habár nem volt kifejezetten politikai gondolkodó, Scruton is felhívja a figyelmet Hamvasra az előszóban, bizonyos művei pedig éppúgy bírnak politikai vonatkozásokkal, ahogyan ezt a kötetből sajnos szintén kimaradt Várkonyi Nándor, Prohászka Lajos vagy Joó Tibor esetében is elmondhatjuk.

Természetesen, a legutóbb felsoroltak csak kisebb hiányosságokat jelentenek, amelyek nem vonnak le semmit az enciklopédia tudományos értékeiből. A *Magyar Politikai Enciklopédiáról* összességében elmondhatjuk: valóban hiánypótló vállalkozást valósított meg, még akkor is, ha valaki nem ért, nem is érthet egyet minden egyes szócikk minden egyes megfogalmazásával, vagy hiányosságokat talál. A szócikkek többségükben igényes, jól átgondolt meghatározások, a kötetben tudományosan megalapozott definíciók és kifejtések születtek, amelyek adott esetben továbbgondolásra vagy éppen vitára ösztönzik az olvasót. A kötet erénye mindenekelőtt a politikai alapfogalmakról való gondolkodás „vérfriessítése”, a túlzottan aktuálpolitikába ragadt szemléletek kitágítása. Ugyanakkor – dacára Orbán Viktor előszavának – az olvasás folyamán az is világossá válik, a kötet egyetlen regnáló politikai erő álláspontja mellett sem kíván direkt módon érvelni, habár – és ezt a szerkesztők sem titkolják – „szeretné befolyásolni azt.” (14.) Elmondható persze, hogy a kötet szemlélete határozottan a ma jobboldalnak mondott irányba tájékozódik: a hasonló irányba orientálódó olvasók esetleg nagyobb egyetértéssel forgatják majd, mint a baloldaliak, ezt azonban hiábavaló is volna számon kérni rajta, hiszen a kötet sem ígért mást olvasóinak.

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

„EGYSZERRE KINT S BENT”

Zalatnay István írásairól

Szépirodalmi vagy tudományos szövegeket olvasva olykor működésbe lép bennem egy jelzőberendezés, amely akkor szólal meg, ha jelentékeny szöveggel találkozom. És ez most nem pusztán a helyzethez illő *captatio benevolentiae*. Zalatnay István szövegeit olvasva ez a jelzőberendezés megszólalt. Hogy így volt, azt egy neki évekkal ezelőtt írt levelem bizonyítja.

Akkor nyáron a magyarszéki kármelita kolostorba vonultam el egy nyugodt és összeszedett munkahétre, amikor olvasószerkesztőként kézhez kaptam a *Magyar Egyházzene* című folyóirat készülő számának cikkeit. Köztük volt az ő egyik írása a napszaki istentiszteletről, amely bekerült a jelen kötetbe is. Ahogy ezt számos más cikk után átfésültem, javítottam, belém hasított: „Ki lehet ez az ember?” Mert ilyen lényeglátó, nagyformátumú, szellemileg gazdag szöveget liturgiával kapcsolatban kortárs szerzőtől régen olvastam. Ha szabad illet mondani, István egyetlen versenytársa a mezőnyben Dobszay László volt. Ő tudott ennyire relevánsan, ennyire kortárs módon, tág ismeretanyagra építve, érzékenyen beszélni a témáról.

Később is szívesen olvastam szövegeit, hallgattam előadásait. Be kell, hogy valljam, volt egy olyan eset, amikor már zavart az a provokatív hang, amelyet egyszer-egyszer használt, és amelyet akkor öncélúnak éreztem. De most, amikor ebben a kötetben szintézissé állt össze egy viszonylag hosszú alkotói korszak írásos termése, a csodálat és az irritáltság is kiegyenlítődött. Szeretném most azt a néhány vonást kiemelni, amely ezeket az írásokat összeköti, és valamiféle jellegzetes lelki magatartásra, jellegzetes gondolati pályára enged következtetni. Megmutatkozik bennük egy sajátos feszültség is, amely mint liturgiátörténést és aktív liturgust különösen érdekel.

A nyilvánosság engem kutatóként és egyetemi emberként tart számon, de nem csinálok titkot abból, hogy magam is „liturgiacsináló” vagyok a szó sajátos értelmében. A hagyományos középkori és kora újkori római katolikus liturgia felújításán dolgozom a 2000-es évek eleje óta, nem is kevés gyakorlati sikerrel. Ez a tevékenység és a belőle származó tapasztalat bennem is rendre fölveti a kérdést, hogy egy olyan anyag, amelyet a múltból ismerek és méritek, de a jelenben próbálok megeleveníteni, mennyiben történelmi vagy muzeális, illetve mennyire élő. Mennyire változatlan, ehhez képest mennyire alakítható; hogyan hat azokra az emberekre, akik értelmiségi nézőpontból, írástudóként közelítenek hozzá, és azokra, akik nem tudják, honnan származik, hanem szinte naiv „elszenvedői” egy ilyesfajta liturgiai tradicionalizmusnak. A kérdés voltaképpen az, hogy mennyire lehet tradicionális ez a tradicionalizmus.

Ami a stilsztikát vagy retorikát illeti, Zalatnay István szövegei, könyvének fejezetei jellegzetes ívet rajzolnak meg. Majdnem mindegyikre jellemző, hogy mindjárt a kezdetén durván kilöki az embert a komfortzónájából. Ez az a mozzanat, amelyet akár provokatívnak is nevezhetnénk. Erős indításokkal, nagyon erős fölvetésekkel találkozunk, amelyek úgy vannak kitalálva, hogy az éppen adott célközönség – legyen az akár a református lelkészi kar, akár a *Mérleg* katolikus folyóirat szerkesztősége – gyomron találva érezze magát. És végül mégis megrendítő ünnepélyességben és harmóniában oldódnak föl a szövegek. Talán nem szégyen kimondani, hogy valami vállalt pátoszt sem nélkülöznek, amely mégiscsak arra utal, hogy van remény (és hogy szerzőjük eleven hallgatósághoz szokott szónok).

A kettő között pedig végig két erő finom egyensúlya érvényesül. A szerző többször hivatkozik valami jellegzetes református étoszra, amelyet – bár bevallom, hátterem és lelki alkatom miatt is nehezen tudok belehelyezkedni a protestáns hagyományba – én is fölismerek, neki pedig nyilvánvalóan nagyon sokat jelent, mély élményanyaga kapcsolódik hozzá. Ez az étosz a megalkuvásmentes igazságszeretetből fakadó nagyon karakán, nagyon határozott, ellentmondást nem ismerő végigvezetése a gondolatoknak és a belőlük származó cselekedeteknek. Ez az egyik erő.

Ám az egészet belengi valami sajátos humánus, valami sajátos érzékenység a nem értelmiségi, a nem teológus személyek, végeredményben az élet nem elvi oldala iránt. Ahogyan például az utolsó, nem liturgikus témájú fejezetcsoport a nők (köztük elsősorban a lelkésznők) lelki habitusáról beszél, vagy egy '56-os emlékmű kapcsán a nem értelmiségi szemlélő nézőpontjával azonosul, rámutat arra, hogy szerzője nem érzéketlen a nem végsőig következetes, azaz a „normális ember” nézőpontjára. Ez óriási teljesítmény a prófétai igazmondás lelkületétől, és azt hiszem, a provokatív indítást és a patetikus zárlatot ez a humánus képes hitelesen összekapcsolni egymással. Ez a teológiába foglalt antropológia volt az, amely Zalatnay István „liturgiacsináló” szövegeiben, és köztük mindjárt a számomra elsőben, a napszaki áhítatokról szóló tanulmányban is megnyilvánult, és oly rokonszenvesnek találtatott.

A könyv nem szűkölködik apokaliptikus képekben. Olyan kérdéseket vet föl, mint hogy beszélhetünk-e még kereszténységről, van-e még egyáltalán liturgia, nem fog-e kihalni az egyház, nem fog-e erkölcsileg megsemmisülni. Igen, ezek nagyon sötét tónusú szövegek. És mindeközben ugyanaz az ember, akinek komoly kétségei vannak a keresztény közösség mint nép, mint társadalom, mint kultúraformáló tényező pusztta létével kapcsolatban is, élő nyelvként próbálja beszélni a liturgiát. Vagyis a hagyományos egyháziasságnak éppen azt a kommunikációs csatornáját használná, amely a legmélyebben gyökerezik a történelemben, amely természeténél fogva a leginkább közösségi, és amely éppen ezért a leginkább lenne hajlamos arra, hogy múltbéli rezervátumként maradjon meg, ahol egyáltalán megmarad.

Nem tudom, érthető, érzékelhető-e, hogy mennyire súlyos állítás ez. Hiszen a kultusz a maga módján szintén nyelv, de olyan nyelv, amelyet a miénktől gyökeresen eltérő társadalmak alakítottak ki, és ebben az értelemben nagyon

különbözik azoktól az individuálisabb kifejezőeszközöktől, amelyeket a mi korunk ismer, és alkotó módon használ. Ezért minden apokaliptika ellenére nagy bizalom és merészség kell ahhoz, hogy valaki ezt a nyelvet beszélhető, alakítható, továbbírható nyelvként kezelje. Márpedig az összes olyan szöveg, amelyik gyakorlati javaslatként szólal meg a kötetben a liturgiával, az istentisztelettel kapcsolatban, ha közvetve is, de emellett foglal állást.

Kissé idegenkedem tőle, de talán nem haszontalan elhelyezni ezeket a szövegeket és szerzőjüket – hogy így fogalmazzak – a „kortárs ideológiai térben”. Nem ismerem mélyen a református egyházi közéletet, de föltételezem, hogy Zalatnay Istvánt inkább hajlamosak konzervatívnak, tradicionalistának, a fősodortól „jobb-ra” elhajló személyként azonosítani. Én viszont – ha merhetek egy újabb, egyszerre elcsépett és bizonytalan jelentésű szót használni – ki merem mondani, hogy ha van olyan, hogy posztmodern, akkor ő az. Mert ezek a szövegek a hagyományhoz, a konzervativizmushoz, a múlthoz egy olyan sajátos kerülő úton találnak vissza, mint amelyet egyik kedvenc és Zalatnay Istvánnal egyébként stilisztikailag rokon esszéistám, Gilbert Keith Chesterton járt be. Szerinte az igazi korhely az, aki minden éjszaka egyre később és később fekszik le, de ezt olyan következetességgel teszi, hogy némi idő elteltével a nappal fog kelni, mint egy kötelességtudó paraszt. Azt hiszem, hiteles tradicionalizmus, hiteles múlthoz fordulás csak akkor valósulhat meg, ha valaki a modernitás útjait olyan következetességgel és macacssággal járja végig, hogy végül újra fölfedezze a premodernitást.

És végül engedtessek meg, hogy mint vendég és felekezeten – legalábbis a református felekezeten – kívüli, magam is megfogalmazzak egy provokatív gondolatot. Szakterületem, tapasztalataim és a szerzőéhez hasonlóan közismert „konzervatív” álláspontom miatt számos olyan protestáns teológussal, lelkipásztorral voltam és vagyok kapcsolatban, akik az „ideológiai térben” nagyjából ugyanitt helyezkednek el. Bizonyos udvariasság visszatart ennek megfogalmazásától, de újra meg újra fölmerül bennem, hogy a történelem és a folytonosság iránti ilyen érzék mellett voltaképpen miért is protestánsok ők. És sejtem, hogy akik a saját felekezetükön belül tőlük „balra” helyezkednek el, és nálam kevésbé rokonszenveznek velük, ugyanezt vetik föl – kevesebb empátiával.

Zalatnay István az egyetlen „protestáns tradicionalista”, aki anélkül, hogy ez lett volna a szándéka, meg tudott győzni arról, hogy protestáns elkötelezettsége szervesen összefügg azzal, ami benne tradicionalistának mondható. Szövegeiben és gondolkodásában, a jelen kötet címében is folyamatosan hangsúlyozza az úton levést, a továbblépés képességét, a megszokott állapotból való kitekintést, önmagam kívülről látásának fontosságát. Ez az „egyszerre kint s bent” léthelyzet egy nagyon megszenvedett, de nagyon hiteles állapot. Egész lelkemmel vonzódom a hagyományhoz, de nem tagadom, hogy „minden egész eltörött”. Már nem vagyok beágyazva egy sokakkal természetes módon megosztott, otthonos, közös kultúrába, amelybe beleszülettem, amely puhán körülvesz, és a fészek melegét adja, amely olyannyira magától értetődő, hogy vele kapcsolatban nem kell kérdéseket föltennem. Megrendült lélekkel vagyok egyedül a hideg úrban, ez az idegenség mégis valami nagyon tiszta tekintetet tesz lehetővé. Ezzel a tekintettel néz végig a *Félúton* című kötet szerzője egyhá-

zon és világon. Ahogy Ady írja: „Világok pusztulásán / Ősi vad, kit rettenet / Űz, érkeztem meg hozzád / S várok riadtan veled.”

(Zalatnay István: *Félúton – A liturgia erőterében született írások*. Budapest, L'Harmattan, 2019.)

DEÁK ANDRÁS MIKLÓS

EGY MAGYAR HUSZÁR BÉCSBEN

„Huszárt” írtam, és nem véletlenül. Ugyanis amikor recenzióírássra adom a fejemet, elsőként a borítót veszem alaposan szemügyre. Albert Anna a lován merészen vágató huszárként ábrázolja Szalay-Bobrovniczky Vince nagykövetet, aki vélhetően a rendíthetlenségét jelző szemellenzővel és oldalán az elmaradhatatlan diplomataférfiával éppen a csatatérre vágta. Ez a harcmező pedig nem más, amint azt a cím és a borítókép egyértelművé teszi: a sógorok fellegvára – Bécs.

Nem könnyű viszont eldönteni, hogy a szerző a szűkebb szakmai vagy a szélesebb olvasóközönséget célozta-e meg. Az előbbi esetben a szakmai zsargon (például akkreditáció) magyarázata az *Alapfogalmak* között felesleges, az utóbbiban (amire gyanakszom) viszont érdemes lett volna – a hasznos osztrák anyag mellett – rövid ismertetőt adni például a Pázmáneumról és a Collegium Hungaricumról, vagy éppen a Stephansdomról és Mariazellről. (Az itteni kegytemplom volt 1975–1991 között Mindszenty József bíboros nyughelye.) Lássuk, mit tesz hozzá a tagadhatatlanul ütős címhez és a parádés borítóhoz a számvetésnek, visszaemlékezésnek (nem emlékiratoknak) nevezett szöveg.

Az összkép első ránézésre vegyesnek tűnik, hiszen a *Nagyköveti éveim Ausztriában* alcím ellenére olvashatunk a még ma is fiatal nagykövet indulásáról, majd azokról az évekről, amelyeket 2014 után már nem Bécsben töltött. (A törzsszöveg így a kötet kétharmadát teszi ki, kicsit több, mint 140 oldalt.) Másrészt a szerző élvezetes, rövid és kitűnő címekkel ellátott epizódokban vezeti végig az olvasót a három és fél nagyköveti év jeles történésein. (Az eligazodásban eseménynaptár segít.) Komoly erénye a kötetnek, hogy a hangvétele végig személyes. Szalay-Bobrovniczky azt árulja el, abba kínál intim betekintést, hogy miként élte át Magyarország képviseletében ezeket a viharos éveket. Célja pedig az, hogy tanulságokkal szolgáljon „mind a pozitívumok, mind a kevésbé sikeres pillanatok” tekintetében. Az olvasók így bekukucskálhatnak a magyar és az osztrák diplomáciának a nagyközönségtől gondosan elzárt világába, az ügyintézés kulisszái mögé. (Ha öt évvel ezelőtt jelent volna meg ez a könyv, akkor még aktuálisabb, még izgalmasabb lett volna.)

A nagykövet igen rövid felkészülési idővel érkezett el élete nagy kihívásához, az egyik legnagyobb magyar misszió vezetéséhez és az első soros magyar EU-elnökség képviseléséhez. (Nem mintha Bécsre, az ottani nagykövetségünkre az lenne a jellemző, hogy nyugodt és csendes zuga a magyar diplomáciának.) Átadja a megbízólevelét, és vele együtt mi is ott üldögélhetünk Heinz Fischer elnök dolgozószobájának kanapéján. Megtudjuk, hogy az államfő nemcsak letudta a találkozót, hanem messze túllépte az ilyenkor szokásos tíz-tizenöt perces protokolláris időkeretet. A felek pedig nem csupán könnyedén cseverészttek, hanem átvették a kapcsolatok problematikus pontjait. A békés jelenet ellenére ugyanis a sógorokkal való kapcsolataink 2010 decemberében már nem voltak felhőtlenek, már „belobbant a konfliktus szikrája.”

A szerző rendkívül otthonosan mozog és igazítja el az olvasót az osztrák politikai közegben, az egyes pártok arculatában és törekvéseiben. Bizalmába fogad bennünket, beavat az egyes lépései mögötti megfontolásaiba. Néhány gyors ecsetvonással számtalan politikai és médiaszereplőt mutat be. (A kötet elején az is kiderül, hogy a szerző, miként a recenzens is, Jan Vermeer nagy csodálója.) Szalay-Bobrovniczky segít nekünk, magyaroknak értelmezni a modern Ausztriát (de utal az ország terhelt múltjára is). Az olvasó szinte bennfentesnek érezheti magát, és nemcsak Bécsben, hanem a tartományokban is, ahová a frissen kikerkeztet nagykövet természetesen – azok fontossági sorrendjében – el is látogat. Érdekfeszítő a bepillantás a nagykövetség bankgassei épületének és Burgenlandnak a történetébe. Nem is beszélve az évente megrendezett magyar bálról és annak szorgos előkészületeiről. Azonban sorban előkerülnek a 2011–2012-es évek vitákra okot adó ügyei is, azok, amelyek a csatatér érzetét keltették a nagykövetben: a bankadó és a végtörlesztés, a heiligenkreuzi hulladékégető és a Rába szennyezése, végül pedig a földtörvény, ami a szerző szerint a kétoldalú kapcsolatokban „dimenziót váltott.”

Ha Szalay-Bobrovniczky nem is vette be az ostromlott Bécsset, a magyar érdekek védelmében soha nem került el a konfliktusokat, érkezzenek azok a harcias helyi médiától vagy éppen a fogást kereső osztrák politikusok részéről, vagy akár a szerinte személyes szabadságharcot vívó Paul Lendvaitól. A nagykövet, ha kellett, keményen állta az ütéseket. Nem tért ki a viták elől, nem tűrte hazánk lejáratását és „szapulását.” Ha pedig úgy kívánta az ellenséges helyzet, kezdeményezett (például a népcsoportok ügyében), vagy éppen lavírozott. De olyan is előfordult, hogy kényszerű defenzívába szorították. A harc közben vétett hibáit az olvasóknak készségesen elismeri, sőt tanult belőlük.

A köszönetnyilvánításból megtudjuk, hogy a kötet többszöri nekirugaszkodás terméke, és ez a szöveg egyenetlensége és egyes adatoknak az érthetetlenül sok ismétlése okán érezhető is. (Jörg Haider háromszor-négyszer hal meg autóbalesetben, Ausztria pedig többször is semleges ország lesz. Néhány utalás viszont lábjegyzetet érdemelt volna, mert tíz év múltán az adott ügy vagy szereplő az átlagolvasó számára már feledésbe merült.)

A kötetet bőséges fényképanyag egészíti ki, amely jórészt a szerző gyűjteményéből került ki. A német kiadásban (remélem, gondolt rá a kiadó) érdemes

lenne a szövegen és a függeléken egy kicsit csiszolni. Hitelessége és őszintesége okán ennek ellenére jó szívvel tudom Szalay-Bobrovniczky Vince nagykövet úr kötetét az olvasók és a szakma figyelmébe ajánlani.

(Szalay-Bobrovniczky Vince: *Csatatér Bécs – Nagyköveti éveim Ausztriában. /Furor Politicus./* Századvég, 2020, Budapest)

NÉMETH ZSOLT

A SZLOVÁKIAI MAGYARSÁGNAK SIKERTÖRTÉNETTÉ KELL VÁLNI

A trianoni békeszerződéssel határon túlivá vált Kárpát-medencei magyar közösségek számára a legnagyobb történelmi kihívás, hogy sikeresen tudnak-e viszonyulni azokhoz az államkeretekhez és ahhoz a többségi néphez, amellyel a trianoni békeszerződés következtében (és az azóta eltelt száz év egyéb folyamatai következtében) együtt kell élniük. Mivel mindegyik közösség más-más államkeretek között, és más-más többségi nemzettel él együtt, a helyzetükben mutatkozó kisebb-nagyobb hasonlóságok ellenére alapvetően mindegyik közösség helyzete egyedi. Amikor Lőrincz Csaba-díjat adunk át a felvidéki magyarság egyik vezető személyiségének, akkor azt ismerjük el, hogy kiemelkedőt alkotott – és azt jelezzük, hogy további kiemelkedő alkotásokat várunk tőle – a szlovákiai magyar közösségnek a szlovák állami keretek közötti, sikeres érvényesülése és a szlovák többségi társadalommal való együttélése terén.

A magyar közösségek sorsának a sokféleségére utalt Hamvas Béla is, amikor arról írt *Öt géniusz* című értekezésében, hogy a Kárpát-medence különböző részein élő magyarok karaktere különböző hatások alatt áll. Hamvas szerint, ahogy az erdélyieket akaratlanul Bizánc hatásai is formálják (tegyük hozzá: úgy is, hogy az ezekkel a hatásokkal szembeni védekezés is formálja őket), úgy a felvidékiek kulturális génjeiben a „központ nélküli észak” kisugárzása hagyta meg a lenyomatát. Ez az állítás persze legkevésbé sem megdönthetetlen igazság: Hamvas Béla is azért írta, hogy vitatkozzunk vele. Az azonban egyszerűen tény, hogy sok szempontból más kihívást jelent a románokkal és a román államisággal, vagy mondjuk a horvátokkal és a horvát államisággal együtt élni, és mást a szlovákokkal és a szlovák államisággal. A felvidéki sorskérdés tehát az, hogy hogyan tudja a magyar közösség sikeresen alakítani saját együttélését a szlovákokkal, mint többségi nemzettel és a szlovák államisággal, mint a mindennapi élet alapvető keretével.

Én csak két sajátos, de fontos vonását szeretném megemlíteni annak a többségi közegnek és államkeretnek, a szlováknak, amelyhez a felvidékieknek okosan kell viszonyulniuk, ha sikeresek akarnak lenni.

Az egyik az, hogy a szlovákok alapvetően sikeres nép, Szlovákia alapvetően sikeres ország. Ha csak a koronavírus áldozatainak a számát nézzük, akkor Európa legsikeresebb országa. De ha az életszínvonalat nézzük, arról is azt mondhatjuk, hogy semmiképpen sem rosszabb, sőt számos tekintetben jobb is a magyarországinál. Amikor éppen nincs koronavírus-járvány, szlovák útlevelemmel nagyjából ugyanoda lehet utazni és ugyanolyan kedvezően tekintenek az emberre a világban, mint magyar útlevelemmel. Ennek a helyzetnek számos előnye van a felvidéki magyarok számára, hiszen könnyebb egy olyan szülőföldön ott-hon maradni, amelyik egy egyértelműen sikeres ország részét képezi, mint egy olyanon, ahol ez nem ilyen egyértelmű. De van ennek veszélye is, méghozzá az asszimiláció terén, mert egy sikertörténethez többnyire szívesen csatlakoznak az emberek, ha van rá lehetőségük.

Az asszimiláció mindaddig visszafordíthatatlanul fogja tizedelni a felvidéki magyarokat, amíg *saját szemükben saját közösségük* nem lesz legalább akkora sikertörténet, mint a szlovák többség, illetve Szlovákia maga.

Ez nagyon magasra helyezett léc, de a megmaradáshoz ezt kell megugrani: sikertörténété kell tenni a felvidéki magyarságot, sikeres közösséggé egy sikeres országban. Amikor azt mondjuk, hogy támogatjuk a felvidéki magyarságot, akkor az úgy értendő, hogy ebben az „ugrásban” támogatjuk őket. De a kellő magasságot csak ők tudják megugrani – ezért is van szükség olyan elkötelezett és racionális fiatal vezetőkre a körükben, mint mai kitüntetettünk.

A felvidéki többségi nép egyik jellegzetessége tehát a sikeresség – ez azonban még önmagában véve nem felvidéki sajátosság. Például a Mura-vidékieknek vagy az örvidékieknek ugyanilyen a helyzete.

Van azonban valami, ami tényleg felvidéki sajátosság: az, hogy a többségi nép egésze 1920 előtt több mint 900 éven át közös államkeretek között élt velünk. Közössek voltak a királyaink, közös koronánkat ajánlotta fel Szent István Szűz Máriának. (Nem véletlen, hogy a szlovák katolikusok is Szűz Máriát tartják Szlovákia királynőjének. Összesen három ilyen ország van a világon: Magyarország, Szlovákia és Lengyelország.) Közösben véreztek eleink a közös szabadságért a közös szabadságharcok csatamezőin. Ha van elemi példája a Németh László által emlegetett tejtестvériségnek, akkor a magyar–szlovák közös múlt biztosan az. Ebből a közösségből szakította ki a szlovákokat (ahogy egyébként minket is) a modern nemzetfejlődés, majd a trianoni békeszerződés.

Ez szintén egyszerre hátrány és előny: olyan hátrány, és olyan előny, amely csak a felvidékiek helyzetére jellemző. Azért hátrány, mert a korábbi magyar–szlovák közösség szétszakítása azzal járt, hogy a 20. századi szlovák nemzet-tudat alapvetően a magyarokkal – a közös múlttal – szemben definiálta magát. Éppen ezért veszélynek érzélte, hogy annak a nemzetnek egy része, amellyel szemben az ő önállóságuk létre jött, a felvidéki magyarság, az általuk legitimált állam területén élt. Erre a vélelmezett veszélyre alapozódtak a Beneš-dekrétumok, a jogfosztottság és kitelepítés, majd a nyelvtörvény és számos más gyászos emlékü intézkedés. Innen ered azoknak a problémáknak a derékhada, amelyek megoldatlansága máig tartó „fejfájás”; meggyőződésem, hogy a szlovák politikai eliteknek is – a felvidéki magyaroknak meg százszor annyira.

Ez is olyan kihívás, amit a szlovákok és a felvidéki magyarok helyett senki sem fog megoldani. *Csak együtt* tudják megoldani, és *csak ők* tudják megoldani. De mindenben, amiben úgy látják, hogy Magyarország érdemben tudja segíteni a problémák megoldására való törekvésüket és együttműködésüket, abban számíthatnak a mi segítségünkre.

Mindamellet nemcsak – sőt megkockáztatom, hogy nem is elsősorban – hátrányokat rejt annak a lenyomata a szlovákokkal közös kulturális génjeinkben, hogy évszázadokon át egy államban éltünk. Mindenki, aki a két népet egyaránt mélyen ismeri, arra esküszik, hogy – a különbségek ellenére is – nincs hasonlóbb nép a szlovákokhoz, mint a magyar, és a magyarhoz, mint a szlovák. Ennek most nagyon nagy az aktualitása, mert a felvidéki magyarok helyzete szempontjából jelenleg a legfontosabb kérdés, hogy mi építhető fel a szlovák miniszterelnök újító jellegű gesztusaira, például arra, hogy rendezvényre hívta meg a magához a szlovákiai magyar elit számos tagját a *magyar* (ez így szerepelt a meghívóban: a magyar!) nemzeti összetartozás napja alkalmából. A Szlovák Köztársaság miniszterelnöke pozitív kontextusban szolt a magyar nemzeti összetartozásról.

Tudom, hogy vannak, akik szerint ez szemfényvesztés. És azt is tudom, hogy az MKP memoranduma, amit ezen a rendezvényen átadtak, nem indította el azt a párbeszédet, amit szerzői reméltek tőle, sőt látványos visszautasításban részesült. De azt is tudom, hogy egyetlen utódállam részéről sem fordult még elő a magyar nemzeti összetartozás megértésére tett kísérletnek olyan tanújele, mint amilyet Igor Matovič adott a mi 100. évfordulónkhoz való empátikus viszonyulással. És azt is tudom, hogy ehhez komoly bátorság kellett egy olyan társadalomban, amelynek 100 éven át azt a hazugságot sulykolta előbb a csehszlovák, majd a poszt-csehszlovák propaganda, hogy Isten is az ellenségüknek teremtett minket.

A mostani szlovák kormánynak az a szándéknyilatkozata, amit Matovič gesztusa fogalmazott meg, olyan alap, amelyre a felvidéki magyarsággal együtt és a felvidéki magyarság – és persze az egész magyarság – érdekében építenünk kell. Legyen világos: nemcsak a problémákról és a problémák megoldásáról kell érdemi párbeszédet folytatnunk Szlovákiával (persze, ezekről is), hanem mindenről, ami közös ügyünk a szlovákokkal. Közös érdekeinkről, közös biztonságunkról, közös jólétünkéről, közös értékeinkről. A lengyelekkel – amelyik szintén szláv kultúra, de így is szintén rokon kultúránknak érezzük – két évvel ezelőtt létrehoztunk egy-egy tükrörintézményt az ezeréves magyar–lengyel barátság hagyományainak ápolására (a magyar Felczak Alapítványt és a lengyel Felczak Intézetet). Valami ilyesmit kell javasolnunk a szlovákoknak is.

Ennek a folyamatnak kell olyan helyzetet teremtenie, amelyben jó felvidéki magyarnak – azaz egy sikeres országban élő sikeres magyar közösség tagjának – lenni. Nekünk ennek érdekében kell minden követ megmozgatnunk.

(Tokár Géza politológus, a Szlovákiai Magyarok Kerekasztalának szóvivője kapta 2020-ban a Kisebbségékért – Pro Minoritate Alapítvány Lőrincz Csabadiját. Az írás az október 29-én tartott díjátadón elmondott beszéd szerkesztett változata.)

SZERZŐINK

BRENNER JÁNOS (1954, Budapest), okl. építészmérnök (Drezdai Műszaki Egyetem, 1976), építésügyi asszessor (Frankfurt, 1984), Doctor of Philosophy (PhD, Budapesti Műszaki Egyetem, 1997), címzetes egyetemi tanár (Budapesti Műszaki Egyetem, 2008), várostervező, építésügyi igazgató a Német Szövetségi Közlekedési, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban, Berlinben.

DEÁK ANDRÁS MIKLÓS (Budapest, 1954. január 9.) nyugalmazott diplomata, főiskolai docens (ELTE TFK). Az irodalomtudományok kandidátusa (1995).

DERÉKY GÉZA (1951, Sátoraljaújhely) műfordító. Elsősorban, prózát, értekező prózát, esszéket fordít magyarról németre, illetve németről magyarra. Jelenleg Rudolf Kassner osztrák filozófus műveinek magyar fordításán dolgozik.

EGEDY GERGELY (1953, Budapest) egyetemi tanár, Nemzeti Közszerződési Tanács Elnöke, Magyar Tudományok Akadémiájának Elnöke, Magyar Tudományok Akadémiájának Elnöke, Magyar Tudományok Akadémiájának Elnöke, Magyar Tudományok Akadémiájának Elnöke, Magyar Tudományok Akadémiájának Elnöke.

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN (1978) latin filológus, középkorkutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Vallástudományi Tanszékének és az MTA-ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoportjának vezetője. Fő kutatási területei a magyar középkor szertartási életének forrásanyaga és az európai liturgiaváltozatok összehasonlítása.

GOMBOS LÁSZLÓ (1967) a Zeneakadémián szerzett tanári és előadóművészi, majd zenetörténeti diplomát. 1994–2016, a Bartók Konzervatóriumban, 1998–2002 között a Debreceni Egyetemen

tanított zenetörténetet. 1994 óta az MTA Zenetudományi Intézet munkatársa. Európa-szerte mintegy harminc kiállítás kurátora volt, tudományos konferenciák szervezője és előadója, tanulmánykötetek szerkesztője. 2010 óta a Zenetörténeti Múzeum kiadványait szerkeszti, és a Zenetudományi Intézet hangversenyait szervezi. A Magyar Liszt Társaság budapesti elnöke, a Hubay Társaság alelnöke, MMA köztestületi tag.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

M. SZEKENI GÉZA (1945, Pestszerződés) habilitált bölcsészdoktor, kandidátus, ny. követ. Kutatási területe a 20. századi politika- és diplomáciatörténet.

PALKOVICS TIBOR (1969, Szentendre), zeneművészeti és filozófiai, valamint ógörög és latin nyelvi tanulmányokat folytatott, diplomáját az ELTE Filozófia Tanszékén szerezte. Kutatási területe Hamvas Béla filozófiai és metafizikai gondolkozása, művészetfelfogása, a német idealizmus és romantika művészetfilozófiája, valamint Hamvas Béla szellemi forrásainak feltárása és közzététele. 2013-tól a Hamvas Béla életmű-

kiadás szerkesztője, valamint Hamvas Béla hagyatékának gondozója.

PETŐ ZOLTÁN (1986) az Eötvös József Kutatóközpont/Molnár Tamás Kutatóintézet tudományos munkatársa. Kutatási területe a konzervatív politikai gondolkodás eszmetörténete. A 18. századi brit politikai filozófiai gondolkodás jellemző paradigmáinak vizsgálatát követően, érdeklődése a 19–20. századi konzervativizmus, (angolszász és német), illetve a két világháború közötti magyar politikai gondolkodás/politikatudomány területére is kiterjed.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárad) író, politológus., a *Magyar Szemle* szerkesztője. A Magyar Politikatudományi Társaság tagja.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (1945, Budapest) irodalomtörténész, az ELTE-n latin–görög–iranisztika szakon végzett, a *Bibliotheca Scriptore Medii Recentisone Alvorum* című sorozat társszerkesztője, Békés Enikővel. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* és a *Vigilia* szerkesztőbi-

zottsági tagja, a BTK Irodalomtudományi Intézet emeritus kutatóprofesszora, az SZTE BTK Klasszika-filológia és Neolatin Tanszékének professor emeritusa.

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ (1956) jogász, egyetemi tanár. A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudomány karának professzora, az Európa-tanulmányok Központjának igazgatója, 2000–2003 között luxemburgi, 2007–2010 között párizsi nagykövet, 2007–2010 között alkotmánybíró, 2014-től igazságügyminiszter. Tanulmányai a nemzeti közjog és az európai integráció kapcsolataival foglalkoznak, érdeklődési területe a frankofón országok történelme, jogrendszere és politikája.

VERESS EMŐD (1978, Székelyudvarhely) jogász. A Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet főosztályvezető kutatóprofesszora Budapesten és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem egyetemi tanára Kolozsváron. Kutatási területe a polgári jog, az összehasonlító magánjog és az összehasonlító jogtörténet.

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK KÖNYVAJÁNLÓ

HERCZEGH GÉZA

MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA

896–1919

M A G Y A R S Z E M L E K Ö N Y V E K

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
Kodolányi Gyula (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

NYOMDA:
SÉD KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrásy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne,
szíves elnézésüket kérjük.
A szerk.